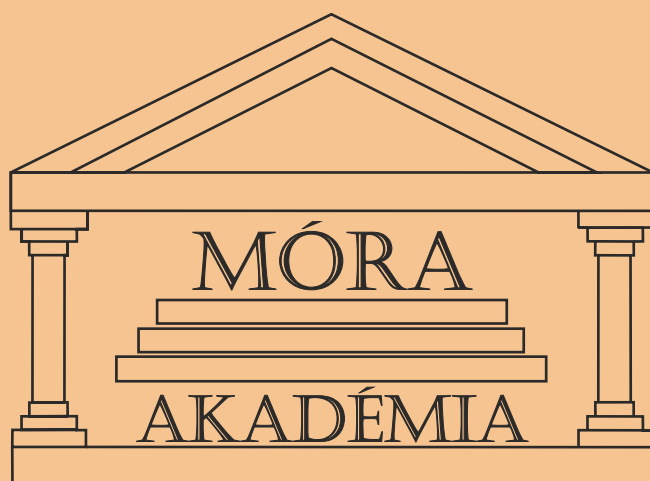

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 2.

SZTE MÓRA FERENC
SZAKKOLLÉGIUM

MÓRA AKADÉMIA
SZAKKOLLÉGIUMI
TANULMÁNYKÖTET

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 2.
a Móra Ferenc Szakkollégium évkönyve

A kötet a
Szegedi Tudományegyetem Móra Ferenc Szakkollégiumának
kiadványa.

A kötet megjelenését támogatták:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

OKTATÁSKUTATÓ
ÉS FEJLESZTŐ
— — INTÉZET

PADS

PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS SCIENTIAE
ALAPÍTVÁNY

A kiadvány az NTP-SZKOLL-14-0004 jelű, a Móra Ferenc Szakkollégium szakmai műhelyei, konferenciái, kulturális programjai pályázat keretein belül készült.

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 2.

MÓRA AKADÉMIA
SZAKKOLLÉGIUMI TANULMÁNYKÖTET

SZEGED

2015

Sorozatszerkesztő

KOVÁCS ATTILA

Szerkesztette

BÍRÓ GYÖNGYVÉR

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői:

ANDRÁSI RÉKA	MIKSÓ PÉTER
BENSE ORSOLYA	MOLNÁR KAROLA
BERZE DÁVID	NOWOSIELSKI DIÁNA
FEHÉR PÉTER	SAMU ANITA
K.TÓTH GÁBOR	SIPOS BALÁZS
KAZINCZI CSABA	SOÓS RITA
KISS MÁTÉ	SZABÓ JÁNOS
KONKOLY SÁNDOR	SZÁNTÓ ÁKOS
KUBITSCH REBEKA	SZANYI-NAGY JUDIT
MANDEL HENRIETT	ZSUPOS NORBERT
MÉSZÁROS BOGLÁRKA	

ISSN 2064-809X

ISBN 978-963-306-388-0

© a szerzők 2015

© a szerkesztők 2015

Minden jog fenntartva.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (KOVÁCS ATTILA).....	8
-----------------------------	---

IRODALOM, NYELVÉSZET

MIKSÓ PÉTER: Az azonosság megteremtésének útja. Lovik Károly: A halál kutya	12
---	----

PÉTER MIKSÓ: The way of creating identity. Károly Lovik: The dog of death	18
---	----

KUBITSCH REBEKA: Magyar betegségnevek lexikológiai elemzése	19
---	----

REBEKA KUBITSCH: Lexical review of the diseases' names in the Hungarian language	30
--	----

NOWOSIELSKI DIÁNA: Az ígélet beszédaktusának vizsgálata a mai magyar nyelvhasználatban elméleti megközelítésben	34
---	----

DIÁNA NOWOSIELSKI: Promising in Hungarian	50
---	----

SZANYI-NAGY JUDIT: Interaktivitás a digitális korban – ki ír és mit?	51
--	----

JUDIT SZANYI-NAGY: Interactivity at the digital age – who is writing what?.....	60
---	----

FILOZÓFIA, PSZICHOLÓGIA

ZSUPOS NORBERT: A géphatalom. A hatalom eseménye Gilles Deleuze (politika)filozófiájában	61
--	----

NORBERT ZSUPOS: The machines's power. The event of power in Gilles Deleuze's political philosophy	72
---	----

BENSE ORSOLYA – BERZE DÁVID – KAZINCZI CSABA – MANDEL HENRIETT: A priming hatása az explicit emlékezetre	73
---	-----------

ORSOLYA BENSE – DÁVID BERZE – CSABA KAZINCZI– HENRIETT MANDEL: The effects of subliminal priming on the explicit memory system	81
--	----

SZABÓ JÁNOS: A hazai felsőoktatási tehetségfejlesztő rendszerek pszichológiai vizsgálata	82
--	-----------

JÁNOS SZABÓ: Investigate of the main substances of the talent in the Hungarian higher-education system.....	93
---	----

RÉGÉSZET, KÖZÉPKORTÖRTÉNET

KONKOLY SÁNDOR: Középkori vár vagy római erőd? Rejtélyes romok a Mohácsi-szigetről	94
---	-----------

SÁNDOR KONKOLY: Medieval castle or roman fort? Mysterious ruins at the Mohács Island.....	109
---	-----

MOLNÁR KAROLA: Mit ettek a szarmaták? Adatok a szarmaták étkezési szokásaihoz archeobotanikai és archeozoológiai vizsgálatok alapján.....	119
--	------------

KAROLA MOLNÁR: What did the sarmatian eat? Data to the sarmatian eating habits, according to archaeobotanical and archaeozoological researches.....	128
---	-----

MÉSZÁROS BOGLÁRKA: 5. századi viseletrekonstrukciók néhány fibulatípus alapján.....	134
--	------------

BOGLÁRKA MÉSZÁROS: Clothing in the 5 th century AD, according to some of the brooches types	142
--	-----

SAMU ANITA: Sírtípusok a langobardok pannoniai szállásterületén.....	147
---	------------

ANITA SAMU: Grabtypen der Langobarden in Pannonien	169
--	-----

SOÓS RITA: Az elsőként feltárt honfoglalás kori temető újraértelmezése	177
---	------------

RITA SOÓS: The analysis of the Hungarian Conquest period's first time excavated cemetery.....	188
---	-----

ANDRÁSI RÉKA: Újabb adatok a honfoglalás kori viselet rekonstrukciójához.....	195
RÉKA ANDRÁSI: New datas for the reconstruction of the wearings from the age of Conquest Period.	207
FEHÉR PÉTER: Adatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 10–11. századi késeihez	216
PÉTER FEHÉR: Data to 10–11 th century knives from Szabolcs-Szatmár-Bereg county	225
K. TÓTH GÁBOR: Megjegyzés a Țulās, lüğ.r és M.rdat, n.nd.r népnév párok kapcsolatához, a kaukázusi magyarság határvidékéhez.....	228
ГАБОР К. ТОТХ: Обратите внимание на Тулас, луг.р, и М.рдат, н.нд.р популярное имя в связи с пары, венгерские приграничных регионов Кавказа	237
KISS MÁTÉ: Skandináv eredetű katonai segédnépek a Kárpát-medencében a 9–11. században	239
MÁTÉ KISS: Scandinavian-origin military auxiliaries in the Carpathian Basin in the 9–11 th centuries	254

MODERNKOR TÖRTÉNET

SIPOS BALÁZS: Pécs, Megyeri–Kertváros építéstörténete 1972–1977	255
BALÁZS SIPOS: The history of the construction of the Megyeri–Kertváros, Pécs between 1972 and 1977	264
SZÁNTÓ ÁKOS: Az Argentína és Chile közötti Beagle-konfliktus.....	267
ÁKOS SZÁNTÓ: The Beagle-conflict between Argentina and Chile.....	279

Tisztelt Olvasó!

Szeretettel ajánlom figyelmébe az SZTE Móra Ferenc Szakkollégium Móra Akadémia sorozatának második kötetét, mely a 2014. decemberi I. Országos Szakkollégiumi Bölcsészettudományi Konferenciánk előadásaira épül, annak részben átdolgozott, bővített, szerkesztett változata.

Hallgatói kezdeményezésre, a közel fél évszázados múltra visszatekintő Móra Ferenc Kollégium nemes hagyományaira, gazdag és sokszínű programkínálatára, egyetem és városszerte ismert népszerű előadássorozataira építve hoztuk létre 2011-ben a Móra Ferenc Szakkollégiumot, amely az elmúlt évek aktivitásának, szakmai tevékenységének elismeréseként 2015-ben elnyerte a 3 évre minősített szakkollégium címet. Ez az elismerés egyrészt büszkeséggel tölt el bennünket és visszaigazolja eddigi erőfeszítéseinket, másrészt egyben kihívás is, hogy megőrizzük, továbbvigyük azt a gazdag szellemi, kulturális örökséget, melyet az évtizedek alatt felépítettünk, és a közösség elvár tőlünk. Ennek részét képezi az a tudományos, szakmai munka, amely a szakkollégium lényegi részeként, hitünk szerint, hallgatóink számára irányt mutat a felelős értelmiségi magatartásforma kialakítására, szakmai, tudományos karrierépítésre és a közösségi szocializációra.

Képzési modellünkben a kurzusok, műhelyek, vitaestek mellett fontos szerepet szánunk hallgatóink tudományos tevékenységének elősegítésére, szorgalmazzuk, hogy kutatásaik eredményeit, módszertanát mutassák be és vitassák meg hallgatótársaikkal. Ez a cél vezérelt bennünket, amikor létrehoztuk, először csak kurzusként a Móra Akadémiát, amelynek azt a szerepet szántuk, hogy fórumot teremtsen hallgatóink tudományos, szakmai megnyilvánulásaira, és előkészítse a konferenciákon való részvételüket. Örömrökre a kezdeményezés megfelelő visszhangra talált, szinte minden tudományterületről voltak jelentkezők, és az esti szekcióüléseken a hallgatóság is aktívan bekapcsolódott a vitákba, kérdések sorát feltéve az előadónak. 2013 decemberében aztán legsikeresebb és legvállalkozóbb szellemű „akadémisták” közreműködésével konferenciát szerveztünk, és a konferencia sikere, pozitív visszhangja arra ösztökélt bennünket, hogy a legjobb előadások írott, szerkesztett változatát kötetben is megjelentessük. A változatos és izgalmas tudományos kérdéseket, problémákat körüljáró tanulmánykötet megjelenése, fogadtatása megerősítette azon szándékunkat, hogy a Móra Akadémia újabb kötetekkel bővüljön, a szakkollégium tudományos tevékenységének

névjegyeként sorozattá váljon. Most pedig a kedves olvasó kezében tarthatja a tematikájában, tudományos irányultságában egységesebb második kötetünket, amely a hagyományteremtő Országos Szakkollégiumi Bölcsészettudományi Konferenciánk előadásainak válogatott, bővített, szerkesztett változata.

Ha a Tisztelt Olvasó jobban szemrevételezi a kötet szerzőinek hovatartozását, rögtön kitűnhet, hogy a Móra Szakkollégium hallgatói mellett a PTE Kerényi Károly és Szentágothai János valamint a budapesti Mérei Ferenc Szakkollégium képviselői is szerepelnek a szerzők között. Nem véletlenül, ugyanis rendkívül fontosnak tartjuk a szakkollégiumok közötti együttműködést, közös gondolkodást, konferenciáink nyitottak a külső fellépők előtt is, a kötet pedig részben leképezi a szakkollégiumi mozgalom alapelvét, ami a nyitottságban, szakmai együttműködésben, társadalmi érzékenységekben valósul meg.

A másik szembetűnő eltérés a nyitókötetünkhöz képest, hogy a tudományterületi sokszínűség helyett a tanulmányok tematikusan a humántudományokhoz, a bölcsészet- és társadalomtudományhoz kapcsolódnak. Ennek egyik oka a Móra Kollégium, Szakkollégium bölcsész gyökereire vezethető vissza. A kollégium a rendszerváltást megelőzően, és az azt követő években is a társadalmi problémákra való érzékenységgel, a bölcsész és társadalomtudományok legizgalmasabb kérdéseinek felvetésével, az adott tudományterületek, kulturális szegmensek legkorszerűbb eredményeinek bemutatásával vált a humántudományok egyik szegedi szentélyévé, és ezt az örökséget büszkén vállalva kívánjuk a hagyományt továbbvinni.

Másrészt, manapság a fogyasztói társadalmak pragmatikus, gazdaságorientált világában a humántudományok egyre inkább háttérbe szorulnak, megkérdőjeleződik szerepük és befolyásuk, a politikai és gazdasági érdekek felülírják azokat az üzeneteket, visszajelzéseket, felelős kritikákat, amelyek a társadalomtudományok felől érkeznek. A kötetben olvasható tanulmányok, azon kívül, hogy egységesen magas színvonalon járnak körbe izgalmas kérdéseket, hoznak újat egy részprobléma megoldásában, keresnek választ tudományos vitákra, megoldatlan kérdésekre, gondolkodásra készítenek bennünket. Álljunk meg egy kicsit a rohanó világban, tekintsünk vissza a régmúltba, idézzük fel honfoglaló őseink anyagi kultúráját, mindennapjait, kalandozzunk a közelmúlt panelvilágában, olvassunk novellákat dédanyáink korából, csodálkozzunk rá nyelvünk szépségére, merüljünk bele a pszichológia különleges világába, keressünk választ az élet nagy kérdéseire szeretett filozófusaink közreműködésével, vitatkozzunk, mérgeledjünk és

kíváncsiskodjunk a blogok világában, hogy aztán kellő bölcsességgel felvértezve tekinthessünk a modern világ embert próbáló kihívásaira.

A kötet tematikájában különösen hangsúlyos a Kárpát-medence és a magyarság korai történetét, régészeti emlékeit bemutató tanulmányok sora. Szakkollégiumunkat előszeretettel választják a régészhallgatók, mivel az egyetemi, alapvetően magas színvonalú képzést, remekül kiegészítik kurzusaink, így kialakulhatott egy szakmailag igényes, sikeres kis közösség, amely egyre szebb tudományos eredményeket mutathat fel. Az idei évben az OTDK korai és érett középkori régészet tagozat első három helyén mórás szakkollégista végzett (Andrási Réka, Soós Rita és Mészáros Boglárka), az ő tanulmányaik különös rangot adnak a régészet, középkortörténet fejezetnek. Szintén ebben a fejezetben kapott helyet Molnár Karola archeobotanikai és archeozoológiai vizsgálatokra épülő írása, a tanulmány ráirányítja a figyelmet arra a manapság egyre népszerűbb álláspontra, milyen fontos a természettudományos kutatások eredményeinek beemelése, módszertanuk használata a humántudományokban. Konkoly Sándor írása különös unikuma a kötetnek, izgalmas, olvasmányos bemutatása annak, hogy a modern tudományos eszközök használata hogyan segíthet vitatott kérdések igazságának kiderítésében. Kiss Máté pedig olyan témát dolgoz fel, amely minden, korai történelemmel akárcsak amatőr szinten foglalkozó laikus számára is végtelenül izgalmas lehet. A középkor viking felfedezői között felbukkanhatott-e azon legendás honfitársunk, aki akár elsőként pillanthatta meg európaiként Amerika partjait.

A modern kor ugyan csak két tanulmánnyal képviselteti magát a kötetben, de a Kerényi Károly Szakkollégium ifjú történészei megfelelnek a régészek által magasra tett szintnek. Élvezetes stílusban íródott, a konklúziókban előremutató szakmai eredményeket megfogalmazó tanulmányaik erősségei a kötetnek.

A pszichológia, filozófia témakörében mindegyik tanulmány a tudományterületek aktuális, napjainkban különösen hangsúlyozott kérdéseit feszegeti. Berze Dávid és Bense Orsolya azt kutatva, hogy milyen kognitív folyamatokat vizsgál a szubliminális emlékezés jutott arra a konklúzióra, hogy a zenei előképzettség hatással van a kognitív funkciókra. Szabó János a hazai felsőoktatási tehetségfejlesztő rendszereket pszichológiai vizsgálat alá véve állítja, hogy a tanulmányi eredmény független a többi tehetség összetevőtől. Zsupos Norbert pedig arra keresi a választ, milyen szerepet tölt be posztstrukturalizmus meghatározó gondolkodójának, Gilles Deluzének a filozófiájában a hatalom jelensége.

Az irodalom, nyelvészet fejezet egyik legfigyelemreméltóbb írását, az ELTE Mérei Szakkollégium hallgatójának, Miksó Péternek Lovik Károly novelláját bemutató tanulmányát ajánlom mindenki figyelmébe, már a konferencián izgalmas beszélgetés kerekedett az előadás apropóján. Az újmédia megjelenésével, és annak fejlődésével függ össze Szanyi-Nagy Judit munkája, aki többek között SMS verseken és blogokon keresztül vizsgálja az interpretációk sokszínűségét. Ritkán gondolunk bele, betegségneveink eredetébe, jelentésük összetettségébe. Kubitsch Rebeka kitűnő tanulmánya ebben segít eligazodni bennünket. Végül Nowosielski Diána a beszédaktusokkal foglalkozva az ígéret aktusának a magyar nyelvhasználatban történő vizsgálatával kíván hozzájárulni a nyelvhasználat teljesebb pragmatikai leírásához.

A konferenciakötet tanulmányainak áttekintésében szerepet vállaltak a hallgatók mentorai, témavezetői, a konferencia szekcióvezetői pedig tanácsaikkal segítették a szerzőket egy-egy vitatott, vagy tisztázatlan kérdés megoldásában, amiért feltétlen köszönettel tartozunk. Végül hálánkat fejezzük ki Bíró Gyöngyvérnek, aki formába öntötte, lektorálta, szerkesztette a kötetet, valamint az Emberi Erőforrások Minisztériumának és a Nemzeti Tehetség Programnak az anyagi támogatásért, amelynek segítségével a kötet megjelenhetett.

A kötet tanulmányaihoz mindenkinek jó szórakozást kívánok!

Szeged, 2015. június 10.

Kovács Attila
a Móra Ferenc Szakkollégium
igazgatója

Az azonosság megteremtésének útja

Lovik Károly: A halál kutyája¹

MIKSÓ PÉTER

Bevezetés

A 19–20. század fordulójának hangoltságát a szubjektum határhelyzetbe vetettségének tapasztalata határozta meg, melynek eredményeként a (szocio)kulturális és művészeti közérzet alaptónusát dezillúzionisztikus léthelyzet jellemezte. Mindez olyan alkotói habitushoz vezetett, melynek programszerűen megfogalmazott igénye a befelé tekintő, az érzelmekre, egyéni érzésvilágra, hangulatokra alapozott művészeti gyakorlat volt. *„A századforduló új művészideálja az érzések, érzékletek által vezérelve alakította ki saját formavilágát, alkotta újra a külvilág képét. A művészek a látottak helyett a látványból alkotott képzetek visszaadására törekedtek a vászon vagy a papír felületén. A művész feladata a földi és az égi, az anyagi és szellemi világ kapcsolatának megteremtése lett.”*² E tendencia következtében megváltozott a műalkotásról alkotott fogalom: *„az alkotás nem más, mint lelkiállapotok szimbolikus megjelenítése: érzés, impresszió, fantázia, álom. A századvég keveredő stílusirányzatainak közös jellemzője, hogy feladatukat egy öntörvényű világ megalkotásában látták, a kifejezőmód »hogyanjának« eredetiségében, törekvéseiket ennek a célnak rendelték alá. A művésznovellákban is megjelennek a szerzői alteregók. Ez a korszakra jellemző művészmentalitás (kivonulás) tételszerűen visszatér a fikció világában is.”*³

Jellemzővé vált egy olyan perspektíva, miszerint az irodalmi alkotás több jelentésszint összekapcsolódásából létrejövő metaforikus értelmet hordoz, továbbá transzcendens szituáltsággal rendelkezik. *„A látomásos, fantasztikus vagy kísérteties mesevilágot teremtő novellák az olvasót irracionális helyzeteken vezetik végig. A hagyományos időábrázolásról és térhatásról lemondva, szabad képzettársítások segítségével a viszonylagosság élményét teszik átélhetővé. Írók és képzőművészek a valóságból az irreálisba vezető természetes állapotok, jelenségek – az álom, a vízió – felhasználásával a világot egységben kívánták láttatni, rámutatva a részleteket összekötő titkos kapcsolatokra.”*⁴ Ez a teljesítmény jellemezte a századforduló horizontján megjelenő új művésztípust, beleértve Lovik Károlyt is. Elbeszélései alapján Lovik vonzódik a misztikumhoz, erről pedig akképp tesz tanúbizonyságot, hogy a víziókat és a fantasztikum síkján végbemenő eseményeket fegyelmezett

¹ LOVIK 2010, 42–47.

² CSÉVE 2012, 55.

³ CSÉVE 2012, 56–57.

⁴ CSÉVE 2012, 62.

elbeszélő tónussal jeleníti meg, miközben narrációja szenvtelen karakterű marad. Az irracionális elemet (hiedelemmonda, látomás, fantasztikum) és a misztikához fűződő viszonyát racionalista elbeszélői alapállással fejezi ki A *halál kutyája* című elbeszélésében, amit a narratív identitás megteremtésének szempontja szerint vizsgálók.

Az azonosság megteremtése felé

A történet szerint újságíró érkezik Bolgárhídra, hogy tudósítson az ott élő munkások által szerveződő sztrájkokról. A sztrájk bekövetkezte előtt beszélget a munkásokkal, akik közül többen arról számolnak be, hogy létezik egy kísértet-szerű kutya, ami halált hoz arra, aki találkozik vele. Mindezek után másnap azok hálnak meg a tüntetés során, akik beszélgettek az újságíróval.

Thomka Beáta szerint „A narratív szerkezet módosított novellavázlat mutat: bevezetés és előkészítés tölti ki szinte a teljes struktúrát. E több vonatkozásban is motivált eseménysor végén, talán éppen a részletes motiváció következtében, a klasszikus fordulat, a poén váratlanságával hat a záró epizód. A szerkezet aszimmetriája tökéletes: a történetet kitölti az előkészítés, melyhez az esemény megtörténe ráadásként kötődik.”⁵ Lovik elbeszéléséről – Thomka Beáta szempontját figyelembe véve – azt mondhatjuk, hogy a narrátor megjelölése idővonatkozás⁶ és a hivatásához kapcsolódó gyakorlat bemutatása szerint történik,⁷ miközben a kutyává történő metaforizációs (dezanropomorf) aktusra is sor kerül. Mindez szervesen kapcsolódik az előkészítő részhez, amelyben az elbeszélő továbbra is metaforikus szituáltságú narrációval él: „Azt mondták, kitűnő orrom van; ösztönszerűen tudtam megérezni, hova menjek.” A dezanropomorfizáció nem csupán az említett nyelvi eseményben mutatkozik meg, hiszen az utazás körülményeinek bemutatása is egy humánus karakterétől megfosztott elbeszélőre vonatkozik: „Óriás orgona sípjaiként meredtek itt égne a kürtők, nehéz fekete füstöt ontva a vadul széttagolt vidékre, amelynek ábrázata kormos volt mint az ördögé. Fekete szénpöttyök lógtak a fák tar ágain, az ökörkóró szárain; a keréknyom is fekete volt, a hó is, a házak mellett ácsorgó sovány juhok is.” Az idézett szövegben szereplő, holt vidékhez kapcsolódó bővítmények (tar, fekete, sovány, nehéz, kormos, sovány) és főnevek (ökörkóró, ördög, szénpöttyök), negatív hangoltságát és szemantikáját figyelembe véve olyan értelmezés adódik, miszerint Lovik elbeszélője

⁵ THOMKA 1986, 57–89.

⁶ „Tizennégy óra hosszáig utaztam”; „két óra hosszat aludtam egy ismeretlen nevű váróterem fásládáján”; „öt óráig tartott, míg a vicinális fölviút a poroszlói hegyekre”; „harmadfél óráig kellett kocsin mennem”; „Csikorgó januárius volt” (LOVIK 2010, 42.)

⁷ „Ha betoppantam cselekvéseim színpadára, egyszerre megváltoztam. Csüggedésem, fáradtságom elszállt, a kopó harci kedve fogott el, kutattam, kapartam, szimatoltam s addig nem nyugodtam, míg a helyzetet alaposan meg nem ösmertem. Ameddig szükség volt rá, lent maradtam, szaladgáltam, telegrafáltam, veszekedtem s aztán holtra fáradtan, betegem, nyomorultam utaztam vissza.” (LOVIK 2010, 43.)

transzcendens szerepben (halál) is megmutatkozik. Ettől a szereptől nem válik meg, mivel minden történés esetén ebben a színezetben tűnik fel.

A beszélő karakterének körülhatárolása nem csupán az utazás kontextusa(i) szerint történik, elvégre az utazás aktusa önmagában véve is funkcióval bír, hiszen nem-helyekhez köthető (gyorsvonat, vicinális, kocsi), amelyekkel a beszélő „antropológiai helyhez”⁸ érkezik. Úton levéséből fakadóan éthosza a kívülállóság, egzisztenciája a határtapasztalat szerint értelmezhető: *„Nyomorultnak, fáradtnak éreztem magamat a kocsin, a fejemben mintha csupa felhő kóválygott volna, nem érdekelt semmi, nem tudtam, nem akartam gondolkodni. S ez így ment egész esztendőn át, minden héten vonatra kellett ülnöm, ismeretlen vidékre kalandoznom, piszkos kalyibákban tengődnöm, utálatos ételeket ennem, hogy tudósításokat küldjek az újságnak.”*⁹ Bolgárhídra érkezésével olyan struktúrába hatol be, melynek „szervezői” határszubjektumok,¹⁰ akik rendszeres énekléssel¹¹ és mítosszal¹² teszik koherenssé életterületüket. A közösségi élményt adó éneklés és az epikai hitelszerű mítosz beszédben tartása identitást formál életterületnek. Ennek gyakorlata a kulturális emlékezés terévé avatja a kocsmát. A narrátor itt lesz a halál kutyájához fűződő történet birtokosa és a közösség be- és elfogadott tagja, ugyanakkor megtartja kívülálló szituáltságát. Ez biztosítja integritását és azt az identitásformát, ami a narratív azonosság létrejöttéig sugalmazott marad.

A megteremtett azonosság

Lovik elbeszélése két részre osztható. A Bolgárhíd előtti elbeszélés előkészíti, az utána következő pedig – a korábbiak függvényében – megteremti a narratív azonosságot. A mű kohézióját igazolja, hogy a Bolgárhídra történő utazás közben megteremtett én, alapvető a narratív azonosság eredményeképp megteremtődő én szempontjából. Ennek a folyamatnak modellezője az álom, aminek nyelvi természete és szerepe metaforikus kapcsolatot hangsúlyoz azokkal a szövegegységekkel, amelyek megelőzik a novella zárlatában artikulálódó tragikus végkifejletet: *„Amerre megjelentem csupa vér és pusztulás volt: láttam, amint a rendőrök a tömött népbe lőttek [...]; láttam, amint egy egész város égett [...]; láttam, mint söpör végig a vízár egy egész közösségen...”*¹³ Az álom megteremti annak a lehetőségét, hogy az előre- és vissza utaló események epizodikusan jelenjenek meg: *„Beleelegykedem a tömegbe, vígan dörzsölöm az emberekhez bundámat, hízlelek nekik, s akik ma*

⁸ AUGÉ 2012, 29–46.

⁹ LOVIK 2010, 42.

¹⁰ Tértapasztalatukat és egzisztenciájukat két dimenzió határozza meg a bányában végzett munka szempontjából: a fenn és a lent.

¹¹ *„A melegben jobban érezték magukat, mint künn a zord fagyban; csendesen énekelgettek, egy beesett mellű, kecskeszakállas emberfej lehorgaszva hegedült nekik.”* (LOVIK 2010, 44.)

¹² A halál kutyájának mítosza.

¹³ LOVIK 2010, 42.

megsimogattak, azok holnap mind meghalnak.”¹⁴ Az álomnak retrospektív szerepe van, az elbeszélő metaforizációval teremti meg identitását.

Az álommunka közös nevezőre hozza a reális eseményeket (munkássztrájk) és Bolgárhíd közössége által teremtett misztikus történetet (halál kutyája), amit életben tartanak. Az álomepizód az előkészítések és előreutalások összegzése szerint értendő, valamint aszerint, hogy lezárja az előkészítést, előreutalást, mindazonáltal az álom ad lehetőséget arra, hogy az elbeszélő azonossága megteremtődjön, pontosan azzal, hogy kétféle eseménysort szintetizál: *„Az izgalmak elszálltak, újra nagy fáradtságot éreztem, a fülem zúgott, s a készülő események képei vetődtek elém. Csak nehezen aludtam el, de szörnyű álmom volt. Láttam magamat, amint bozontos szőr fedi testemet, a kezem lábbá válik s a nyelvem messzire nyúlik le a földre. Szimatolva nézek körül a világban s ahol hullaszagot érzek, oda vágatok. Beleelegyedem a tömegbe, vígan dörzsölöm az emberekhez bundámat, hízlelek nekik, s akik ma megsimogattak, azok holnap mind meghalnak. Én, én vagyok a halál kutyája, amerre járok, légyként hullnak az emberek, jók, rosszak, öregek, fiatalok kímélet nélkül.*”¹⁵

A szöveg motiváltságát tekintve indokolt poétikai formának tekinthető, hogy a beszélő az álomban – mint határhelyzetben – reflektál önmagára és értelmezi azokat az eseményeket, amelyeknek ágense; ha figyelembe vesszük Freud gondolatát, miszerint *„az álom teljes értékű lelki jelenség, úgynevezett vágyteljesülés, ami beilleszthető az ébrenlét érthető pszichikai tevékenységének összefüggésébe*”,¹⁶ továbbá, hogy *„valami akképp lesz tudatelőttessé, hogy megfelelő szóképzetekhez kapcsolódik. Ezek a szóképzetek emléknymok; valamikor észrevétlenek voltak és mint az emlékek nyomai, általában ismét tudatosná válhatnak.*”¹⁷ Eszerint Lovik elbeszélésében az álomban kap magyarázatot az, amit a narrátor korábban metaforikus beszédpozícióval járt körül. Ezzel alátámasztást nyer az a freudi koncepció, amely osztott formában képzel el a modernitás szubjektumát. Freud gondolata Lovik elbeszélésének szempontjából azért termékeny, mert egységében teszi elgondolhatóvá az ébrenlétet és az álomlétet, a sugalmazottat és a megtörténtet, ami alapvető fontosságú a narratív azonosság megteremtésének szempontjából, melynek struktúrája az álomban jön létre.

Ricoeur szerint a narratív azonosság megteremtése nem mentes az apóriáktól, hiszen azt a dolgot tematizálja, amit „élettörténetnek” nevezünk. *„A valódi nehézség a történet egyediségének kapcsolódási módjában rejlik – ezt nevezte Wilhelm Dilthey az élet összefüggésének (Lebenszusammenhang). Az apória abból adódik, hogy a reflexiónak olyan azonosságfogalommal kell dolgoznia, amelyben keveredik a szó kétféle jelentése: az én azonossága (őmagaság) és az ugyanaz azonossága. Az azonosság a szó második értelmében*

¹⁴ LOVIK 2010, 47.

¹⁵ LOVIK 2010, 47.

¹⁶ FREUD 1993, 96.

¹⁷ FREUD 1971, 145.

'tökéletesen hasonlót', az 'analógot' jelenti. S ennek alapján: hogyan maradhatna az én a lehető leghasonlóbb önmagához, hacsak nem úgy, hogy van benne valami szilárd mag, amely mindenféle időbeli változástól mentes. Viszont egész emberi tapasztalatunk az ellen szól, hogy a személyiségnek lennie egy ilyen változhatatlan konstitutív összetevője. A benső tapasztalásban semmi sem menekül meg a változástól."¹⁸

Ebben a vonatkozásban a narratív azonosság kezdete az elbeszélő megérkezése Bolgárhídra. Lovik elbeszélője beszélgetések utáni álombetétben metaforikus szituáltsággal (kutyaalakban) visszatekint azokra az interakciókra, amiknek a részese volt, tehát az így nyert azonosság jellemzője, hogy nem a realitás eseménye, mivel a fantasztikum síkján, az álomban történik: „Beleelegyedem a tömegbe, vígan dörzsölöm az emberekhez bundámat, hízelgek nekik, s akik ma megsimogattak, azok holnap mind meghalnak.”¹⁹

Ebből arra következtethetünk, hogy az elbeszélő elveszti humánus karakterét, mivel identitását a kutyává történő metaforizációs aktus határozza meg, láthatóvá téve a kapcsolatot előzmény és következmény között, hiszen az álmot megelőző sugalmazott retorikájú panelek hozzájárulnak a későbbi azonosság megteremtéséhez, melynek markere, hogy a beszélő képes performálni önmagát: „Én, én vagyok a halál kutyája, amerre járok, légyként hullnak az emberek, jók, rosszak, öregek, fiatalok kímélet nélkül.”

Ennek többletjelentése a beteljesedő jóslatban érthető meg: „A piacon most löttek az emberek közé. Óh, azok a latrok, azok a vérszopó szelindekek! A csatornába úgy dől a vér, mint a moslék! Már négyen meghaltak!”²⁰

Mindebből arra következtethetünk, hogy a tárgyalt poétikai eljárások teszik Lovik szövegét a prózaforodulat egyik jelölőjévé, miközben a szöveg elmozdul a modern struktúrát mutató elbeszélés irányába. Az újabb kori novellát részben olyan kérdésfelvetés szülte, ami mérlegre tette, hogy a szubjektum (határhelyzetbe vetettsége folytán) birtokolja-e saját történetet? Valamint képes-e arra, hogy átfogóan szemlélje azt, amit élettörténetnek nevezünk? Ezek a kérdések Lovik művében is felfénylenek, utalva arra, hogy a novella olyan forma, melyben meghatározó az állandóságba vetett hit meggyengülése, jelentős szerephez jut a kiszámíthatatlanság és az evidens dolgok átértékelődése (pl.: identitás, éntudat).

„A világ gépezete rutinosan működik, a sorsoknak csak hétköznapiak vannak, fordulat utáni monotonia és látszatrend uralkodik. Ez az életérzés indítja útnak a századelő rövidpróját, s ezzel a létélménnyel áll kapcsolatban Csáth, Cholnoky, Lovik novellaformája.”²¹

¹⁸ RICOEUR 2001, 15-16.

¹⁹ LOVIK 2010, 47.

²⁰ LOVIK 2010, 47.

²¹ THOMKA, 1986, 53.

Irodalom

- AUGÉ 2012 = Augé, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába.* (ford.: Fáber Ágoston) Budapest 2012.
- CSÉVE 2012 = Cséve Anna: Lirizálódás mint összeművészeti jelenség a századfordulón. A ködlovagok világa. In: Palkó Gábor (szerk.): *Ködlovagok. Irodalom és képzőművészet találkozása a századfordulón 1880–1914.* Budapest 2012, 55–66.
- FREUD 1971 = Freud, Sigmund: Az ősválami és az én. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai.* Budapest 1971, 145.
- FREUD 1993 = Freud, Sigmund: Az álom: Vágyteljesülés. In: Freud, Sigmund: *Álomfejtés.* (ford.: Hermann István) Budapest 1993, 96.
- LOVIK 2010 = Lovik Károly: A halál kutyája. In: Kelemen Zoltán (szerk.): Budapesti Negyed 18. évf. 1. (67.) sz. (2010. tavasz) 42–47.
- RICOEUR 2001 = Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* Budapest 2001, 15–16.
- THOMKA 1986 = Thomka Beáta: Lovik rövidprózájának elbeszélésszerkezeti és műfaji kérdései. In: Thomka Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja.* Újvidék 1986, 53.

The way of creating identity
Károly Lovik: The dog of death

PÉTER MIKSÓ

Supposedly, the significant renewal of storytelling in the Hungarian literature begin at the end of the 19th century. In this period, concretely the *fin de siècle*, a lot of writers appeared simultaneously, who had similar style in writing – for example: Elek Gozsdu, István Petelei, Gyula Szini, Viktor Chelnoky, or Károly Lovik. Lovik played important role in the renewal of literature, which based on the short story, that is why, he and his peers were the connection between the premodern and modern period.

In my thesis, I examine a short story – Károly Lovik: The dog of death –, which could be ideal example to represent attributes of modern narrative. In my point of view, the short story could be interpretable along Paul Ricoeur's term - narrative identity – and other notions, which would be derived from it: sameness, metaphor, identity. However, I take notice of Sigmund Freud's theory about the dream, which declare, that the dream is equivalent with the desire fruition.

At the end of my analysis, we could see, that the mentioned ways make Lovik's short story is the typical example of fin de siècle phenomenon, moreover the par excellence type of modern storytelling.

Magyar betegségnevek lexikológiai elemzése

KUBITSCH REBEKA

Bevezetés

Dolgozatom témája a betegségnevek lexikológiai vizsgálata az udmurt nyelvben. Célom bemutatni, hogy a betegségek elnevezésében milyen általános szemléletek játszanak szerepet, milyen tényezők motiválhatják a névadást, a betegségnevek milyen alaktani jellegzetességekkel rendelkeznek, illetve hogy ezek a sajátosságok hogyan jelennek meg a magyar betegségnevekben. A szókészleti terület elemzése során nem egy átfogó vizsgálatra törekedtem, sokkal inkább egy „mintavételre”. A teljes szókészleti terület feldolgozására jelen dolgozat kereteiben nincs lehetőség.

A betegségnevek több szempontból történő csoportosítása és elemzése után röviden még kitérek arra, hogy ez a szókincs milyen más szókészleti területekkel érintkezhet.

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy a betegségnevekről kevés általános szakirodalom található, nem készült olyan átfogó mű, amely összegezné a betegségnevek tipológiai sajátosságait, jobbra csak a szókincs egy-egy részterületével foglalkozó tanulmányok találhatók. Például Berde Károly és Kicsi Sándor András csak a népi betegségszemléletet elemezték,¹ Galgóczi László a szitokszóvá vált betegségnevekről,² Paula Jääsalmi-Krüger a hanti nyelv betegségneveiről,³ míg Magyar László András pedig csak az állatnévi eredetű betegségnevekről írt.⁴

A betegségnév definíciója

A kutatásához mindenképp szükséges egy betegségnév-definíció, amely alapján eldönthető, hogy az adott szó betegségnévnek minősül-e vagy sem. A vizsgálat során minden olyan elnevezést betegségnévnek tekintettem, amely valamilyen patológikus állapotot ír le. Patológikus állapotként kezeltem minden olyan esetet, amikor valamilyen szerv működése nem tekinthető megfelelőnek.⁵ Felmerül a kérdés, hogy ez alapján az egyes tünetek (mint például láz, köhögés, orrfolyás stb.), különféle „fájások” (fejfájás, fogfájás, hátfájás) elnevezése betegségnév-e. Jelen dolgozatomban én akként értékeltem őket. Mindazonáltal a korpuszba nem építettem bele minden ilyen típusú betegségnevet, mivel a dolgozat célja nem minden lexéma összegyűjtése volt, hanem elsődlegesen az egyes névadási minták megállapítása.

¹ BERDE 1940; KICSI 1999.

² GALGÓCZI 1980.

³ JÄÄSALMI-KRÜGER 1990.

⁴ MAGYAR 2000.

⁵ ELEKES 2010, 1.

Korpusz

Korpuszomat 68 betegségnevé alkotja. A lexémákat elsősorban anyanyelvi intuíción alapján válogattam össze. A korpuszban olyan betegségek nevei szerepelnek, amelyek egyrészt „általánosabbak”, vagyis a legtöbb ember számára nem ismeretlenek a tünetek, a kórfolyás. Mint például: *influenza, nátha, megfázás, torokgyulladás*; különféle bőrbetegségek, sebek elnevezései: *pattanás, ekcéma, kiütés*. Továbbá helyet kaptak még veszélyes betegségnevek, melyek valamilyen nagy járványt, pusztítást okozó kórról vannak elnevezve. Például: *pestis, himlő, tifusz*. Illetve olyan archaikus betegségneveket is beépítettem, melyek ’betegség’ jelentése mára elhomályosult, viszont egyéb vonatkozása fellelhető még a magyar nyelvben. Például: *fene, franc*.

Hipotézisek

A kutatás során a betegségnevek szemantikáját, morfológiai felépítését és sok esetben etimológiáját vizsgáltam. Ezen belül a következő tulajdonságokkal foglalkoztam a korpuszban szereplő betegségnevek elemzése során: a betegség elnevezésének alapja metafora vagy metonímia; a betegségszemlélet ok- vagy tünetcentrikus; alaktani felépítését tekintve egyszerű, képzett vagy összetett szóval fejeződik ki.

A releváns szakirodalom alapján hipotéziseim a következők voltak:

1. A magyar betegségnevek többsége metonímián alapul.
2. A domináns betegségszemlélet a tünetcentrikus.
3. Az alaktani tulajdonságok tekintetében az összetételek lesznek túlsúlyban.

Az ok- és tünetcentrikus betegségszemlélet

Még Berde Károly figyelt fel arra a népi dermatológia vizsgálatakor, hogy bizonyos betegségeket inkább a kórszármazás mikéntjéről, míg másokat a kórfolyás valamelyik tünetéről neveznek el.⁶ Sőt az is előfordulhat, hogy egy betegségre mindkét szemléletbeli megnevezés használatos. Berde erre a *csizmatörés* (okcentrikus) és a *tyúkszem* (tünetcentrikus) példáját hozza, melyek nincsenek teljes átfedésben egymással, de nagyjából megfeleltethetők. Igaz, a *csizmatörés* szó ma már nem használatos. Tehát ennek a szemléletnek lényege, hogy a névadáskor a betegség oka vagy tünete kerül a középpontba.

Például a magyar *hályog* betegségnevé esetében a betegségszemlélet egyértelműen okcentrikus. A *hályog* szó használható ’vékony bőr’ értelemben is. Az elnevezés alapja az a feltételezés, hogy egy hártya a szembogarat eltakarva a látás megromlását okozza (vö. *hályog* ’vékony bőr’ értelemben).⁷ Tünetcentrikus megközelítésre jó példa a *pikkelysömör* („pikkely + sömör”). A

⁶ BERDE 1940, 95–6.

⁷ ZAICZ 2006, 264.

sömör-féle betegségeknél a bőrön pikkelyesen hámló, száraz, kemény felületű kiütések jelennek meg. A pikkelysömör során a bőr pedig fokozatosan elszarusodik. Tehát a bőrbetegség egyik tünete a pikkelyszerű kiütés.

Habár az ok és tünet szerinti elkülönítést Berde a népi dermatológiáról állapította meg, az ez alapján történő megnevezés és azonosítás a hétköznapi betegségszemléletre is jellemző.⁸

Megállapítható továbbá, hogy a betegségszemlélet az adott nyelvben inkább ok- vagy tünetcentrikus-e. Például Berde a magyar betegségszemléletet még okcentrikusnak minősítette.⁹ Frake szerint a népi rendszerek jellemzője az, hogy a betegség okát, egyedi eseményét keresik.¹⁰ Kicsi Sándor András már inkább tünetcentrikusnak tekintette a magyar betegségszemléletet.¹¹ Mindemellett fontos megemlíteni, hogy az okcentrikus elnevezések számos esetben archaikusnak tarthatók.

Nem minden betegségnévről állapítható meg, hogy ok- vagy tünetközpontú szemlélet alapján nevezték-e el. A továbbiakban elemzett betegségneveknél – ahol megállapítható volt – jelölöm, hogy melyik megközelítés jelenik meg.

Metaforikus és metonimikus betegségnevek

A betegségekkel kapcsolatban mindenképp meg kell említeni a tabu kategóriáját. A betegségeket visszataszító, deviáns, sok esetben szégyellnivaló dolognak tekintették, amiről nem illett beszélni és gyakran ma sem illik. Ennek elkerülése érdekében alakulhatott ki az, hogy nagyon sok esetben a betegségek elnevezésének alapját valamilyen metafora vagy metonímia képezi. Továbbá minden nyelv természetes jelensége, hogy bizonyos „absztraktabb fogalmi” területek, kevésbé kézzelfogható jelenségek konkrétabb fogalmi területek lexemái segítségével fejeződnek ki.¹² Tipikusan ilyen területnek tekinthetők bizonyos mentális és fizikai állapotok megnevezései, ily módon a betegségnemek is.

Metaforikus elnevezések

A metaforával egy adott kifejezéshez kötődő jelentéssel, amellyel egyébként egy bizonyos dologra utalunk, egy másik vagy másfajta tárgyra referálunk a két tárgy vagy tényállás között felfedezett analógia vagy hasonlóság alapján.¹³ A metafora esetében az azonosító és az azonosított a fogalmi rendszerünk két különböző, „távoli” pontjáról származik.¹⁴ Továbbá fontos megemlíteni, hogy általában az azonosítóként használt szónak már volt korábban egy alapvető

⁸ KICSI 1999, 108.

⁹ BERDE 1940, 84.

¹⁰ FRAKE 1980, 72.

¹¹ KICSI 1999, 109.

¹² KÖVECSÉS – BENCZES 2010, 91.

¹³ SZATHMÁRI 2008, 309.

¹⁴ KÖVECSÉS – BENCZES 2010, 93.

jelentése, amely konkrétabb, fizikai tapasztalatainkhoz köthető, egyértelműbb, és ezt megtartja még a ráruházott új jelentés mellett is.¹⁵

Ahogy Magyar László András állatnévi eredetű betegségnevekkel foglalkozó tanulmányában megjegyzi, a metaforikus elnevezések képezik a legrégebbi réteget a betegségnevek közül.¹⁶ Igen gyakori, hogy ezek a megnevezések az állatokhoz, növényekhez, hétköznapi tárgyakhoz, mindennapi tapasztalatokhoz kapcsolódnak, de az is előfordulhat, hogy valamilyen jellegzetes alak vagy szín, hely, tünet, származás, különféle tulajdonságok fogalmai köré csoportosulnak a betegségekről szerzett ismeretek, és az adott kórhoz legjobban kötődő, leglátványosabb jellegzetesség alapján nevezik el az adott betegséget. Kuna Ágnes munkájában kifejti, hogy ennek az lehet a magyarázata, hogy az emberek az őket körülvevő, jól ismert világ által próbálták megmagyarázni a bennük zajló ismeretlen folyamatokat, így például egy állat külső vagy belső tulajdonságait a betegség tulajdonságaival azonosították.¹⁷

Erre több példa is található a világ nyelveiben. Ilyen az angol *chickenpox* 'bárányhimlő' („csirke + himlő”) vagy a finn *vesirokko* 'bárányhimlő' („víz + himlő”) elnevezések is. Itt az előtagok azt hivatottak kifejezni, hogy ez a himlőfajta a fekete himlőhöz képest kevésbé veszélyes, ártalmatlanabb. Az azonosító, vagyis a konkrét dolog (jelen esetben az angol megnevezések egy állat, a finnben egy anyag) más fogalmi területről származik, mint az azonosított, vagyis az absztrakt fogalom (betegség). A két különböző tárgy között valamilyen közösnek vélt tulajdonság alapján kapcsolódik össze (például a bárány és betegség „jámborsága”). A magyar *bárányhimlő* („bárány + himlő”) esetében szintén erről beszélhetünk.

A német *Nesselsucht* 'csalánkiütés' („csalán + betegség”) esetében inkább alaki hasonlóságról van szó: a beteg bőrfelület úgy néz ki, mintha csaláncsípés okozta volna a kiütéseket.

A korpuszban 20 metafora-alapú betegségnév szerepel. Ezek közül a következőket ismertetem részletesebben: *rák*; *árpa*; *szamárköhögés* („szamár + köhögés”); *lúdtalp* („lúd + talp”); *nyúlszáj* („nyúl + száj”); *torokgyík* 'diftéria' („torok + gyík”).

A *rák* esetében egy latin tükörfordításról (*cancer* 'rák') van szó. A latinba a görögből került át, ugyanis az ókori görögök voltak az elsők, akik lejegyezték ezt a betegséget. A metafora alapja az alaki hasonlóság az állattal. A rákos betegségek bizonyos fajtái, különösen a mellrák, formájukban és színükben is hasonlítottak a tengeri állatra a jól körülhatárolható középírással és az innen szerteágazó nyúlványokkal, mint a rák teste és lábai.¹⁸ A betegségszemlélet tünetcentrikus, hiszen a rákos megbetegedés egyik tünete a kialakult duzzanat.

¹⁵ SZIKSZAINÉ 2007, 428.

¹⁶ MAGYAR 2000, 162.

¹⁷ KUNA 2010.

¹⁸ MAGYAR 2000, 165.

Az *árpa* szembetegség a szemhéjban lévő mirigyek gyulladása. A maggal való azonosítás azért mehet végbe, mert a létrejött duzzanat alakja (és tapintása) az árpaszemre hasonlít.¹⁹ Ez szintén a tünetcentrikus hozzáállásra példa.

A *szamárköhögés* („szamár + köhögés”) esetében az összefüggés az állat hangja és a körlefolyás második szakaszára jellemző kínzó, rohamszerű köhögés, majd hangos húzó belégzés hangja között áll fenn. Ebben az esetben nem alaki hasonlóság adja a metafora alapját, hanem az állat viselkedésére jellemző tulajdonság. Ebben az esetben is a tünetközpontú megközelítés látható.

A *lúdtalp* („lúd + talp”) betegségnevnél a metafora alapja a megsüllyedt lábboltozat libatalpra emlékeztető elterülő alakja.²⁰ Szintén alaki hasonlóságon alapul a *nyúlszáj* („nyúl + száj”) betegségnevé is – a szétnyílt felső ajak a nyúl szájára emlékeztet. Mindkét betegségnevé tünetcentrikus, hiszen elnevezésük alapja a probléma egyik szimptómája (elterülő talp; szétnyílt ajak).

Az állatnevek előfordulása az elnevezésekben még ahhoz is köthető, hogy a betegségnevek alakulásában és használatában nagy szerepet játszik a hozzájuk, illetve a gyógyításhoz kapcsolódó hitvilág. Létezik például egy olyan hiedelem, miszerint a könnyen csúszó-mászó állatok (például béka, gyík, pók, féreg) az ember testnyílásain keresztül bekúsznak, befészkelik magukat és folyamatosan pusztítják, rágják az ember szervezetét.²¹ Ilyen például – többek között – a gyomrot háborgató béka: aki sokat iszik, annak béka nő a hasában; vagy a béka próbál felmászni, megakad a szájban és daganatként megreked a nyelv alatt.

A *torokgyík* („torok + gyík”) betegség vagy más néven diftéria elnevezésében is ez a hiedelem fedezhető fel. Alapja az lehet, hogy a mandulákon és a gégében létrejött gyulladás eredménye egy úgynevezett *álhártya*. Ha ez leválik, a beteg felköhögi. A hártya felszíne a pikkelyes gyíkbőrre emlékeztet, ezért feltételezheték, hogy a torokba költözött gyík okozza a problémát. Így az elnevezés az okcentrikus megközelítésre példa.

A korpuszban szereplő 20 metaforikus betegségnevé közül csupán 1 tekinthető okcentrikusnak (*hályog*) és 16 tünetcentrikusnak, valamint 3 betegségnevé esetében ez a jellemző nem állapítható meg.

Metonimikus elnevezések

A metonímia esetében egy fogalom vagy egy tényállás megnevezése a konvencionális megnevezés helyett egy olyan fogalom segítségével történik, amely eredetileg egy másik dolog megnevezésére szolgál. Az új megnevezés alapja az, hogy a két fogalom, tényállás egymással érintkezzen. Ez az érintkezés mindig a két dolog közötti természetes logikai kapcsolat alapján jön

¹⁹ TESZ I. 1967, 180.

²⁰ ZAJCZ 2006, 447.

²¹ MAGYARY-KOSSA 1929, 285–287.

létre.²² A tárgyhoz kapcsolódó fogalmi keret egyik eleme, a közvetítőfogalom elérést biztosít ugyanannak a keretnek egy másik eleméhez, a célfogalomhoz. Ez kereten belüli megfelelés, ahol egy entitást ugyanakkor a keretnek egy másik entitásával feleltetünk meg.²³

A betegségnevek esetében a metonimikus megnevezésre leggyakoribb példa, amikor az egyes nemzeteknél jellemzően felbukkanó betegségeket, vagy esetleg egy adott országból kiindult járványt magáról a nemzetről nevezik el.²⁴ Jó példa erre a német *amerikanisches Übel* 'szifilisz' („amerikai + betegség”), vagy a finn *espanjantauti* 'spanyolnátha' („spanyol + betegség”). A magyar elnevezés alapja ugyanaz, mint a finné: az 1918–1919-ben pusztító influenzajárványról az első hírek Spanyolországból érkeztek.

A másik leggyakoribb metonímiaalapú elnevezés, amikor valamilyen ok-okozati kapcsolat figyelhető meg a betegség és neve között.

A korpuszban összesen 46 metonímiaalapú betegségnevet szerepelt. Ezek közül az *angolkór* 'rachitis' („angol + kór”), *francia kór* 'szifilisz' („francia + kór”); *teniszkönyök* („tenisz + könyök”); *madárinfluenza* 'H1N1' („madár + influenza”); *cukorbetegség* 'diabétesz' („cukor + betegség”) és *gutaütés* 'agyvérzés, sztrók' („guta + ütés”) betegségneveket ismertetem részletesebben.

Az *angolkór* 'rachitis' („angol + kór”) betegségnevnél a térbeli kapcsolat adja a metonímia alapját. Ezt a betegséget a kevés napfény miatti D-vitaminhiány okozza, és Angliára a XVIII. században különösen jellemző volt. Tehát a betegség a leggyakoribb előfordulási helyéről lett elnevezve, a kór és neve azonos fogalmi tartományba tartozik. Ugyanez a helyzet a *francia kór* 'szifilisz' („francia + kór”) megnevezéssel is. A betegségről az első feljegyzések az 1490-es évek közepéről származnak, amikor francia katonák megszállás alatt tartották az itáliai Nápolyt. A betegséget elsősorban a később hazatérő francia katonák terjesztették el – innen ered az elnevezés. Népies megnevezése a *franc* szintén erre vezethető vissza.²⁵

A *teniszkönyök* („tenisz + könyök”) betegségnevet jó példa az ok-okozat alapú metonimikus elnevezésekre. A teniszkönyök a fokozott túlterhelés miatt kialakuló ínhüvelygyulladás, pontosabban a könyöktáji kötőszövetek gyulladása, mely nem csupán, de jellemzően a teniszezés miatt alakulhat ki. Továbbá a betegségnevet okcentrikus, mivel az elnevezésben a problémát okozó tevékenység jelenik meg.

A *madárinfluenza* 'H1N1' („madár + influenza”) betegségnevet onnan ered, hogy a H1N1 a madarak szervezetéhez alkalmazkodott influenzavírus, amely azonban nem csupán madarakat betegíthet meg. Éppen ezért alakulhatott ki egyfajta ok-okozati kapcsolat a madarak és a megbetegedés között, amely a metonímia alapját adja.

²² SZATHMÁRI 2008, 410.

²³ KÖVECSES – B ENCZES 2010, 76.

²⁴ KUNA 2010.

²⁵ ZAICZ 2006, 219.

A *cukorbetegség* 'diabétesz' („cukor + betegség”) betegségnév a diabétesz latin nevéhez köthető, melynek jelentése 'cukorvizelés'. A magyar elnevezés a szervezet fokozott cukorkiválasztására utal, amely a betegség egyik jellemző tünete (a középkori orvosok a vizelet megkóstolásával állapították meg a diabéteszt) – így a betegségnév tünetcentrikusnak tekinthető.

A *gutaütés* 'agyvérzés, sztrók' betegségnév előtagjának eredete a latin *gutta* 'csepp' – az elnevezés alapja vélhetően az a régi hiedelem, hogy az agyvérzést az agyról levált cseppek okozzák.²⁶ Így ez a betegségnév okcentrikusnak tekinthető. A metonímia alapja pedig az, hogy a probléma a vélt okozó nevével helyettesítődik.

A korpuszban szereplő 46 metonimikus betegségnév közül 11 tekinthető okcentrikusnak, 27 tünetcentrikusnak és nyolc betegségnév esetében ez a jellemző nem állapítható meg.

Alaktani jellemzők

A betegségneveket morfológiai felépítésüket tekintve aszerint csoportosítottam, hogy egyszerű, képzett, vagy összetett szavak-e, esetleg valamilyen szerkezetes megoldással fejeződnek-e ki.

Egyszerűeknek nevezzük azokat a szavakat, amelyek egyetlen főszóelemet, szótövet tartalmaznak. A főszóelem vagy szótó az egész szó jelentésének lényegét hordozza, gyakran több szótagú és az adott szóalaktól elvonatkoztatva önállóan is él a nyelvben mint szótárazható egység. Az összetett szavak kettő vagy annál több szótövet tartalmaznak.²⁷ A képzett szavak esetében a képző módosítja az alapszó jelentését, megváltoztatja, új jelentésmozzanattal bővíti.²⁸

A betegségnevek esetében univerzális sajátosságot leginkább az összetétellel, szerkezetekkel kifejeződő elnevezések között találhatunk, a következőkben ezt mutatom be. A korpuszban összesen 43 betegségnév fejeződik ki összetétellel.

Az összetételek esetében a legtipikusabb vonás, amikor valamilyen 'rossz, betegség, kór, fájdalom' jelentésű szóval alkotnak kompozíciót.²⁹ Az ilyen jelentésű kifejezés mellé pedig különféle típusú szavak járulhatnak.

Az egyik ilyen típus, amikor a betegségnév valamilyen módon lokalizálja a betegség helyét. Legjellemzőbb a „testrész + betegség”, vagyis valamilyen betegséget, fájdalmat jelölő szó segítségével fejeződik ki. Az ilyen elnevezések a legkonkrétabbak, kiemelik a betegség helyét.³⁰ Például az angol *headache* 'fejfájás' („fej + fájás”) vagy a német *Halsweh* 'torokfájás' („torok + fájás”). A korpuszban összesen 15 lokalizáló összetétel található. Példák erre:

²⁶ ZAICZ 2006, 248.

²⁷ RÁCZ 1991, 87.

²⁸ HEGEDŰS 2004, 8.

²⁹ JÄÄSALMI-KRÜGER 1990, 9.

³⁰ KUNA 2010.

májgyulladás 'hepatitis' („máj + gyulladás”); *fejfájás* („fej + fájás”); *lépfene* 'anthrax' („lép + fene”).

Az összetétel úgy is felépülhet, hogy a betegség helye, illetve az azt okozó szellem, istenség nevének kapcsolatából, vagy az ártó szellem neve mellé illesztett valamilyen betegség jelentésű szóból áll az elnevezés. Például a magyar régies *hagymáz* ('magas lázzal járó, kiütéses betegség, esetleg tifusz') etimológiailag visszavezethető a *hagy*+ *máz* összetételre, melyben a *hagy* 'alvilági szellem' jelentésű tag lehetett, míg a *máz* valamilyen 'betegség' jelentésű szó.³¹ Az ilyen felépítésű betegségeknek jól tükrözik a hitvilág (sámánizmus) hatását a megnevezések kialakulására.³² Mindazonáltal a korpuszban szereplő betegségek közül ez a tulajdonság csak erről az egyről mondható el.

Szintén gyakori, hogy a betegség, fájdalom jelentésű szó mellé nem a testrész vagy az ártó szellem neve kerül, hanem valamilyen állat, növény (vö. *csalánkiütés* [„csalán + kiütés”]), szín (vö. *fekete himlő* [„fekete + himlő”], *szürkehályog* [„szürke + hályog”], finn *punatauti* 'vérhas' [„piros + betegség”]) vagy valamilyen nép, nemzet neve kerül (vö. magyar *francia kór* 'szifilisz' [„francia + kór”], finn *espanjantauti* 'spanyolnátha' [„spanyol + betegség”). Ezeknek egy része természetesen tünettani megfigyeléseken alapulnak, egy részükben pedig a metaforikus, metonimikus elnevezés dominál.

Korábban említettem, hogy az egyszerű és képzett szavak esetében nem lehet univerzális jegyeket találni, annyit azonban meg kell említeni, hogy az egyszerű szóval kifejeződő betegségeknek nagyrészt archaikusak, eredeti jelentésük gyakran elhomályosult (például: *fene*, *franc*, *nyavalya*). A korpuszban összesen 13 egyszerű szóval kifejezett betegségnév található.

A képzett szavak csoportjában gyakran nem ismerhető fel a képzés, a képzők jelentése mára már elhomályosult (például: *hályog*, *orbánc*, *fekély*). A korpuszban összesen 12 képzett szóval kifejezett betegségnév található.

Érintkezés más szóképzleti területekkel

A következőkben azt fogom bemutatni, hogy a betegségek csoportja milyen más szóképzleti területekkel érintkezhet. Ezek a területek a következők: állatok, hétköznapi jelenségek, testrészek, színek, szellemek, istenek, növények nevei, illetve az idiomatikus metaforikus kifejezések (például káromkodások, szólások).

Ezek a szóképzleti területek aszerint oszthatók fel, hogy a betegségek elnevezésében játszanak-e szerepet, vagy pedig maga a betegségnév segít egy másik szóképzleti terület elemeinek megnevezésében. Az állatok, hétköznapi jelenségek, testrészek, színek, istenek és növények nevei mind szerepet játszhatnak egy betegség elnevezésében. Például: *elefántkór* („elefánt + kór”); *váltóláz* 'malária' („váltó + láz”); *agydaganat* („agy + daganat”); *fekete himlő*

³¹ TESZ II. 1970, 18.

³² KUNA 2010.

(„fekete + himlő”); *hagymáz* („hagy + máz”) (bővebben lásd: *Alaktani jellemzők* c. fejezet); *csalánkiütés* („csalán + kiütés”).

A fentebb felsoroltak között két olyan szóképzési csoport található, amelyek elemeinek megnevezésére betegségnevek használhatók. Ezek a növénynevek, illetve a metaforikus, idiomatikus kifejezések.

A növénynevek esetében nem ritka jelenség, hogy egyes betegségnevek előfordulnak olyan növénynevekben, amelyeket az adott kór gyógyítására használtak. A korpuszban található betegségnevek közül ilyen például az *orbáncfű* („orbánc + fű”). Az orbánc egy bőrbetegség, amely a bőr heveny gyulladásával jár, annak gyógyítására alkalmazták a növény felhasználásával készült borogatást.

A metaforikus, idiomatikus kifejezések csoportjában elsősorban a szitkozódásokat kell megemlíteni. Ahogy Galgóczi László *Szitokszóvá vált betegségneveink* című munkájában bemutatja,³³ igen gyakori eset, hogy a betegségneveinkből szitokszó (esetleg később nyomatékosító szó) válik.

Ennek az a magyarázata, hogy régen a szitkozódás minden esetben átokként jelentkezett. Alapja a kimondott szóba vetett hit, vagyis hogy a kimondott átok valóra válik, teljesül. (Egyébként ugyanezért van hatása az esküszövegeknek, áldásoknak, ráolvasásoknak.) Az ilyen átokformulákkal a cél mindig egy kiválasztott személy megbetegítése volt a kimondott szó hatására támaszkodva, vagy esetleg egy magasabb rendű lényre való hivatkozással (például ördög, valamilyen gonosz szellem). Azonban az átkok hatásába vetett hit egyre csökkent, így a kimondott szó erejébe vetett hit is degradálódott.

Korábban már említettem (*Alaktani jellemzők* c. fejezet), hogy a betegségeket gyakran valamilyen gonosz szellem, titokzatos erő ártalmának tartották. A világ alaposabb megismerésével azonban az ilyen lények léte kétségessé vált az emberek szemében, így a szavak tartalma elhomályosult, ezzel is elősegítve azt, hogy később szitkozódó, nyomatékosító funkcióval bírjanak. Idővel az adott szó, mint betegségnév eltűnt a mindennapi használatból (vagy legalábbis nem csupán betegségnévként használták), és így válhattak szitokszóvá, később pedig nyomatékosító szóvá, gyakran pedig egyéb jelentést is felvehetnek. A korpuszban szereplő betegségnevek közül erre jó példa a *fene, franc, nyavalya* (vö. *A fene vigye el!; Ez fene jó volt! Franc essen belé! Ez a nyavalyás még mindig nem hozta vissza a létrát!* – utóbbi esetben a *nyavalyás* szó már ’gazember’ jelentésben szerepel, holott eredeti jelentése ’epilepsziás beteg’).³⁴

³³ GALGÓCZI 1981.

³⁴ GALGÓCZI 1981, 189–191.

Eredmények

Dolgozatomban megkíséreltem általánosabb képet nyújtani a betegségnevek rendszeréről, elnevezésük motivációjáról, illetve példákon keresztül bemutatni, hogy ezek a szempontok hogyan érvényesülnek a magyar betegségmegnevezésekben.

Az eredmények azt mutatják, hogy a hipotézisek beigazolódtak. A korpuszban szereplő 68 betegségnévből 46 volt metonimikus, 20 metaforikus és 2 betegségnévről nem volt megállapítható, hogy melyik csoportba tartoznak. Vagyis az első hipotézis, miszerint a magyar betegségnevek túlnyomó részt metonimikusak, beigazolódtott (1. táblázat).

A második hipotézis, hogy a domináns betegségszemlélet a tünetcentrikus a magyar betegségnevek tekintetében, szintén igaznak bizonyult. A 20 metaforikus betegségnévből csupán 1 volt okcentrikus, 16 tünetcentrikus és három betegségnév esetében ezt a tulajdonságot nem lehetett meghatározni (2. táblázat). A 46 metonimikus betegségnévből 11 betegségnév volt okcentrikus, 27 tünetcentrikus és 8 betegségnévről nem lehetett megállapítani, hogy melyik betegségszemlélet érvényesül benne (3. táblázat). Vagyis összesen 12 okcentrikus és 43 tünetcentrikus betegségnév található a korpuszban. Úgy gondolom, hogy Kicsi Sándor András állítása, miszerint a magyar betegségszemlélet ma már inkább tünetcentrikus,³⁵ igazoltnak tekinthető.

A harmadik hipotézis, miszerint az összetételek lesznek túlsúlyban az egyszerű és képzett szavakhoz képest, szintén beigazolódtott. A korpuszban összesen 43 összetett, 12 képzett és 13 egyszerű szóval kifejezett betegségnév szerepelt (4. táblázat). Az összetételek csoportján belül pedig 15 lokalizáló és 28 egyéb összetétel található (5. táblázat).

Habár – ahogy korábban is említettem – a dolgozat célja nem a szókészleti terület teljes körű vizsgálata volt, úgy gondolom, hogy egy nagyobb korpuszon való kutatás hasonló eredményeket hozna.

Irodalom

BERDE 1940 = Berde Károly: *A magyar nép dermatológiája*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940.

ELEKES 2010 = Elekes Zsuzsanna: *Egészségkárosító magatartások és mérési módszerek*. 2010. Internetes úton elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu> (Letöltés: 2015.01.03.)

FRAKE 1980 = Frake, Charles: *Language and Cultural Description*. Stanford: Stanford University Press, 1980.

³⁵ KICSI 1999, 109.

- GALGÓCZI 1981 = Galgóczi László: Szitokszóvá vált betegségneveink. *Magyar Nyelv* 77 (1981) 188–196.
- HEGEDŰS 2004 = Hegedűs Rita: *Magyar nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 1991.
- JÄÄSALMI-KRÜGER 1990 = Jääsalmi-Krüger, Paula: *Ostjakische Krankheitsnamen und deren Benennungsmotivation*. Wiesbaden 1990.
- KICSI 1999 = Kicsi Sándor András: A hagyományos magyar népi okcentrikus betegségszemléletről. *Orvostörténeti közlemények* 166–169 (1999) 107–119. Internetes úton elérhető: http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/4.25/1999_166_169_kicsi_sandor_hagyomanyos_magyar.pdf (Letöltés: 2015.03.02.)
- KÖVECSES – BENCZES 2010 = Kövecses Zoltán – Benczes Réka: *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- KUNA 2010 = Kuna Ágnes 2010: *Szent Antal tüzétől a Münchhausen-szindrómáig* Internetes úton elérhető: <http://e-nyelvmagazin.hu/2010/12/06/szent-antal-tuzetol-a-munchausen-szindromaig-%E2%80%93-regi-es-a-modern-betegsegneveink-nehany-jellegzetessege/> (Letöltés: 2015.06.14.); http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.4/kuna_szent_antal_tuzetol.pdf (Letöltés: 2015. 03.02.)
- MAGYAR 2000 = Magyar László András: Állatok és betegségnevek. *Orvostörténeti közlemények* 170–173 (2000) 161–177. Internetes úton elérhető: http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/2.13/2000_170_173_magyar_laszlo_allatok_betegsegnevek.pdf (Letöltés: 2015.03.02)
- MAGYARY-KOSSA 1929 = Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek II*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1929.
- RÁCZ 1991 = Ráczi Endre: *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991.
- SZATHMÁRI 2008 = Szathmári István: *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008.
- SZIKSZAINÉ 2007 = Szikszainé Nagy Irma: *Magyar stílusztika*. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.
- TESZ = Benkő Lóránd szerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- ZAICZ 2006 = Zaicz Gábor: *Etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006.

Lexical review of the diseases' names in the Hungarian language

REBEKA KUBITSCH

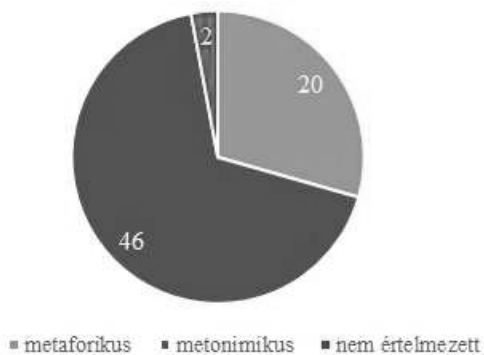
The aim of this study is to introduce what kind of crosslinguistic tendencies take role in the naming of diseases, which factors can motivate it, what morphological features are typical for the names of diseases and how all these features appear in the Hungarian language. The contacts of the names with other lexical areas are also mentioned.

These features are the following: the naming is based on a metaphor or a metonymy; the name focuses on the cause or the symptom; the disease is expressed with a stem, derived or compound word.

In the study 68 names of diseases are examined altogether. In the corpus the names of general diseases, many kinds of skin diseases, those which caused great epidemics were included.

According to the results there are more metonymy based transfers, than metaphorical. There are a good number of names focusing on the symptoms. Morphologically, compounding is the most common feature. As a result of the lexicological analysis, it will be demonstrated also, what lexical groups are related to the names of diseases (e.g.: the expressions of cursing, swearing).

1. táblázat
Metaforikus és metonimikus betegségnevek

1. táblázat: Metaforikus és metonimikus betegségnevek

2. táblázat
Ok-és tünetcentrikus betegségszemlélet - metaforikus betegségnevek

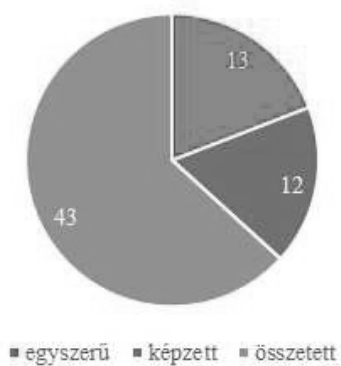
2. táblázat: Ok- és tünetcentrikus betegségszemlélet – metaforikus betegségnevek

3. táblázat
Ok- és tünetcentrikus betegségszemlélet - metonimikus betegségnevek

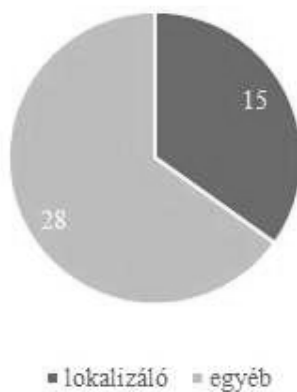
3. táblázat: Ok- és tünetcentrikus betegségszemlélet – metonimikus betegségnevek

4. táblázat
Morfológiai jellemzők

4. táblázat: Morfológiai jellemzők

5. táblázat
Összetételek megoszlása

5. táblázat: Összetételek megoszlása

Az ígéret beszédaktusának vizsgálata a mai magyar nyelvhasználatban elméleti megközelítésben

NOWOSIELSKI DIÁNA

Bevezetés

Tanulmányomban a nyelvészeti pragmatika beszédaktusokkal foglalkozó elemzéseit tanulmányozom, valamint egy illokúciós aktust elemzek a magyar nyelvhasználatban. Célom, hogy egy olyan magyar beszédaktust vizsgáljak meg – az ígéretet –, amelyet még nem kutattak behatóan, egy olyan módszerrel – a diskurzuskiegészítéssel –, amely lehetővé teszi az összehasonlítást a többi nyelv ugyanilyen típusú beszédaktusaival. Tanulmányomban előbb az elméleti alapokat tekintem át, majd egy hagyományos és egy viszonylag újabb megközelítés vizsgálatával folytatom.

Tanulmányom felépítését tekintve a második fejezetben bemutatom a beszédaktuselmélet elméleti háttérét, Austin, Searle és Hickey munkássága alapján,¹ majd a következő fejezetben kutatásom módszertanát ismertetem röviden, bemutatva azt a szociopragmatikában használatos tesztet (diskurzuskiegészítéssel teszt), amit a vizsgálatban alkalmaztam. Az utolsó előtti egységben az ígéret természetét próbálom bemutatni, rávilágítva a kutatás során felmerülő problémákra. Végül az utolsó fejezetben összegzem a tanulmányban leírtakat kis kitekintéssel magára a kutatásra.

A beszédaktusokról

A beszédaktus-elmélet a nyelvészeti pragmatika kiemelten kutatott ágazata. Magát a fogalmat így írja le Szili: „*A beszédaktus nyelvi cselekedeteink legkisebb, önálló funkcióval bíró egysége.*”² A beszédaktus-elméletet J. L. Austin alkotta meg, aki meghatározta az alapfogalmakat. Megkülönböztette a konstatívumokat és performatívumokat, megalkotta a beszédaktusok hierarchikus hármas szerkezetét (lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusok) és osztályozását.³ Ezek közül a performatív megnyilatkozásokat emelném ki, melyeket „*nem azért használunk, hogy leírjuk velük a valóságot, hanem, hogy változtassunk rajta.*”⁴ Vagy más szavakkal: „*a mondat kimondása [...] nem leírása annak, hogy mi mondható arról, amit akkor teszek, amikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás.*”⁵ Austin a performatívumokat öt osztályba sorolta, melyek a következők: ítélezők, végrehajtók, elkötelezők, viselkedők és bemutatók. Ezek közül az ígéret az elkötelezők csoportjában foglal helyet, mely aktusok kimondása során a

¹ AUSTIN 1962/1990; SEARLE 1969/1997; HICKEY 1986.

² SZILI 2004, 65.

³ AUSTIN 1962/1990.

⁴ SZILI 2004, 72.

⁵ AUSTIN 1962/1990, 33.

beszélő elkötelezi magát egy cselekvés végrehajtására.⁶ Például: ígér, felvállal, megfogad, szavát adja, stb. Austin nevéhez fűződnek még az ún. boldogulási feltételek (felicity conditions), amelyek a sikeres beszédaktusok létrehozásának feltételeit jelentik.⁷

Searle megközelítése

Austin megállapításai ma is használhatók egy-egy beszédaktus leírásakor, azonban tanítványa, John R. Searle munkássága is elengedhetetlen egy árnyaltabb elemzéshez. Bár Searle máshogy osztályozta az illokúciós aktusokat mint Austin, az ígéret aktusa az elkötelezők vagy komisszívok csoportjába került, ahogy Austinnál is. A searle-i⁸ osztályozás az illokúciós aktusok lényegének, a szavak és a világ közötti irányultságnak és a kifejezett pszichikai állapotnak a függvényében állapítja meg a beszédaktusok csoportjait: asszertívok, direktívák, komisszívok, expresszívok és deklaratívák.

Az illokúciós aktusok konkrét kontextusban, meghatározott feltételek mellett, a beszélő meghatározott intenciójával valósulnak meg. Vegyük az ígéret aktusát:⁹

- *Az ígéret sikerességi feltételei*

S – (speaker) beszélő, H – (hearer) hallgató, T– mondat, p – proposíció, A – aktus

(1) Megígérem, hogy holnap elmegyünk kávézni.

Ha van egy S beszélő, aki egy H hallgató jelenlétében T mondatot ejt ki, akkor T szó szerinti kimondása esetén S őszintén és elégtelenségektől mentesen ígéri meg H-nak, hogy p, akkor és csak akkor, ha az alábbi feltételek teljesülnek:

1. „Az input és output feltételek normálisak”

- *Propozíciós tartalmi feltételek (2–3.)*

2. S beszélő a „T kiejtése által fejezi ki, hogy p”.

3. „P kifejezése által S állítja (predikálja) S egy jövőbeli A aktusát.”

- *Előkészületi feltételek (4–5.)*

4. „H előnyben részesíti azt, hogy S megteszi A-t, azzal szemben, hogy S nem teszi meg A-t, és S is meg van győződve arról, hogy H előnyben részesíti A-t, azzal szemben, hogy nem teszi meg A-t.”

⁶ AUSTIN 1962/1990, 151.

⁷ SZILI 2004.

⁸ SEARLE 1976, 1.

⁹ SEARLE 1969/1997, 45–50.

5. S és H számára nem nyilvánvaló, hogy normális körülmények között S meg fogja tenni A-t.

- *Őszinteségi feltétel (6.)*

6. „S-nek szándéka, hogy megteszi A-t.”

- *Lényegi feltétel (7.)*

7. S-nek szándékában áll, hogy T kimondásával kötelezettséget vállal A megtételére.

8. „S-nek szándékában áll (i_1), hogy H-nak tudomására (=K)¹⁰ hozza azt, hogy T kimondása egyenértékű azzal, hogy S A megtételére kötelezettséget vállal. S-nek szándékában áll (i_2) az, hogy K-t i_1 felismertetése által érje el, és az is szándékában áll (i_3), hogy (i_1)-t H a kimondott T mondat jelentésére vonatkozó ismerete révén fogadja el.”

9. „S és H által beszélt „dialektus” szemantikai szabályai olyanok, hogy T-t akkor és csak akkor lehet pontosan és őszintén kimondani, ha 1–8. feltételek teljesülnek.”

Ebből a propozícióhalmazból Searle levonta az ígéret aktusára vonatkoztatható használati szabályokat, amelyek segítségével az illokúciós erőt vizsgálta.¹¹ Így az őszinte ígéret szemantikai szabályai a következők:

- *Propozicionális tartalmi szabály*

1. szabály: Az ígéretet „csak olyan T mondat kontextusában ejthetjük ki, amelynek kimondása a beszélő valamely jövőbeli A aktusát állítja.”

- *Előkészületi szabályok*

2. szabály: Az ígéret csak akkor mondható, ha H A megtételét előnyben részesíti A meg nem tételével szemben és erről B meg van győződve.

3. szabály: Az ígéret csak akkor nyilatkozható, ha S és H számára is nyilvánvaló, hogy az események szokásos menetében S nem fogja végrehajtani A-t.

- *Őszinteségi szabály*

4. szabály: „Az ígéret csak akkor nyilatkozható, ha S-nek szándékában áll, hogy megtegye A-t.”

- *Lényegi szabály*

5. szabály: Az ígéret kimondása egyenértékű azzal, hogy S kötelezettséget vállal A megtételére.

Ezek a szabályok, ahogy Searle is írja,¹² sorrendezettek, tehát egymásra épülnek. Bár Searle a propozícióhalmazból vonja le a szabályokat, lényegüket

¹⁰ i=szándék, K=tudomás.

¹¹ SEARLE 1969/1997, 51.

tekintve az egyes feltételek tulajdonképpen ugyanazt állítják, mint az azokból levonható szabályok, csak jóval direktebbek, részletesebbek és konkrétabbak. Mindenesetre, ha el akarjuk különíteni az illokúciós aktusokat, mind a feltételek, mind a belőlük képzett egzakt szabályok teljes körű ismerete szükséges, hogy megpróbáljuk minél pontosabban körülhatárolni az adott beszédaktusokat. Nem véletlen a „megpróbáljuk” kifejezés, hiszen a hétköznapi kommunikációban nagyon gyakori, hogy nem találunk vegytiszta beszédaktust egy-egy megnyilatkozásban. Searle és Vanderveken szerint a beszélő egy megnyilatkozása alkalmával egyszerre több illokúciós aktust hajthat végre.¹³ Ezek alapján feltételezhető, hogy az általam elemzendő aktus, az ígért önmagában ritkán fog előfordulni, inkább szekvenciaszerűen, más aktusokkal együtt.

Searle taxonómiája sok szempontból nem alkalmazható az empirikus beszédaktus-kutatásban. Searle a beszédaktus-elméletet úgy alkotta meg, hogy az angol nyelvből kiindulva általánosított, s nem tesztelte valódi adatközlőkkel állításait. Így deduktív módon generált, saját intención és intuíción alapuló kutatásról van tehát szó, mely szilárd kiinduló alapokat nyújtott a beszédaktus-kutatásnak, viszont az elmúlt évek empirikus vizsgálatai alapján nem tekinthető maradéktalanul helytállónak. Például a 3. (propozíciós tartalmi) feltétel némely szituációban nem teljesül maradéktalanul, a 11. (kistestvér/játék) szituációban (ahol a kistestvér egy játékért könyörög a beszélőnek)¹⁴ született *Hátha szülinapodra teljesül a kívánságod* vagy *Várj még egy kicsit vele, tudod, hogy nemsoká ott a szülinapod! Addig beéred egy fagyival?* megnyilatkozások, amennyiben indirekt ígéretnek minősülnek, megkérdőjelezhető, hogy a proposícióval teljes mértékben azt implikálja a beszélő, hogy megveszi neki az ajándékot. A beszélők mindkét válaszban az elhomályosítás eszközét választották arra, hogy intenciójukat elfedjék. Ez kapcsolatba hozható a lényegi feltételekkel, miszerint mintha nem teljesen akarnák szándékosá tenni a jövőbeli cselekedetet, fenntartva ezzel a későbbi változtatás jogát. Ennek ellenére mindkettő (és a többi, ezekhez hasonló, nagyon burkolt megnyilatkozás) ígéretnek minősíthető – bár nem a searle-i formában. A harmadik, előkészületi szabály szerint csak akkor nyilatkozható az ígért, ha normális esetben nem tenné meg a cselekedetet a beszélő. Adataim, nyelvi intuíción és az általam olvasott szakirodalom¹⁵ szerint ez a valóságban nem működik ilyen szigorúan. Véltetően sok nyelvben, de a magyarban bizonyosan találhatunk példát arra, hogy úgy tesznek fogadást, kötelezettségvállalást az emberek, hogy előtte már tervben volt a cselekvés megtétele. Ez olyankor következhet be, amikor a hallgató számonkérte a beszélőt, hogy megtett / nem tett meg valamit, aminek ellenkezőképpen kellett volna történnie, s erre a

¹² SEARLE 1969/1997, 51.

¹³ SEARLE ; VANDERVEKEN 1985, 11.

¹⁴ A szituáció részletes leírását lásd a Függelékben.

¹⁵ pl. HICKEY 1986.

beszélő egy jóvátevési aktus keretében megígéri, hogy legközelebb nem teszi meg, vagy éppen megteszi a kívánt aktust. Erre számos mintát találhatunk az 5. (Könyvtáros/könyv) szituáció (amelyben az elfelejtett könyveket kéri vissza a könyvtáros)¹⁶ válaszai között, pl. *Ne tessék haragudni, holnap visszaviszem*. Tehát az „események szokásos menetében” az adatközlőnek meg kellett volna, hogy tegye A-t (hogy visszaviszi a könyveket a könyvtárba), de mégsem tette, ettől függetlenül még ígéretnek számít. Ami viszont a leginkább szembetűnő probléma Searle elméletében, az az őszinteség kérdése. Erre az *Őszinte vs. Őszintétlen ígéret* c. fejezetben térek ki részletesen.

Az ígéret aktusának egy újabb megközelítése

Raymond Hickey *A promise is a promise*¹⁷ tanulmányában egy másfajta, gyakorlatiasabb módon közelíti meg az ígéret, az ő terminológiájában: kötelezettségvállalás (*commitment*) aktusát. Hickey három dologgal foglalkozik cikkében, (1) a szóbeli kötelezettségvállalás (*verbal commitment*) természetével, azaz: hogyan manifesztálódik mint beszédaktus, és az angol nyelvben hogyan jelenik meg, (2) a szerencsefeltételek vizsgálatával, és (3) a kötelezettségvállalás beszédaktusa és a többi beszédaktus közötti kapcsolattal.¹⁸ Együtt kezeli ezeket a jelenségeket, amelyek összefüggnek egymással, mint ahogy az ígéret beszédaktusa is rengeteg külső, a nyelven kívüli tényezőtől függ. Habár a beszédaktusok lényege, ahogyan Hickey fogalmaz, hogy olyan performatív igével fejezzük ki őket, amelynek perlokúciós ereje van, a kötelezettségvállalás számos egyéb, indirekt módon is kifejezhető.¹⁹ A kötelezettségvállalás fogalmát így definiálja: „*Commitment is basically the binding of oneself to a certain course of action. This binding is usually of a moral nature, that is one sees it as one's moral responsibility to fulfill that to which one has committed oneself.*”²⁰ Azaz egy olyan tett, ahol az egyén morális okokból köti magát egy bizonyos cselekedet megtételéhez. Persze ez lehet legális felelősségvállalás is, erre hívja fel figyelmünket a szerző. Ahogy sok beszédaktusnál, itt is kötelező „elem” a hallgató, aki verbálisan passzív résztvevője a kötelezettségvállalás aktusának, de az ő percepciója mellett a jóváhagyása szükséges, hogy sikeres legyen az ígéret (ld. Searle 1. sikerességi feltétele). Hickey utal Searle általam is ismertetett tanulmányára, azonban a

¹⁶ A szituáció részletes leírását lásd a Függelékben.

¹⁷ HICKEY 1986, 69–80.

¹⁸ HICKEY 1986, 69–80.

¹⁹ HICKEY 1986, 69.

²⁰ HICKEY 1986, 70. Az elköteleződés alapvetően egy embernek a „kötődése”, hogy végrehajtson egy bizonyos cselekedetet. Ez a kötődés általában morális természetű, amit úgy lát az ember, hogy neki erkölcsi felelőssége hogy teljesítse azt, amire önmaga kötelezte magát. – A szerző saját fordítása.

konkrét példákat hiányolja belőle.²¹ Hickey elsőként a direkt ígérettel foglalkozik,²² pl.:

- (2) I promise not to forget your birthday.
Ígérem, nem fogom elfelejteni a születésnapodat.

Ebben a megnyilatkozásban jól látszik a performatív *promise* 'ígér' ige, és bár nincsen kontextus, de ahogy Hickey írja, ebben az esetben érvényesül, hogy bizonyos nyelven kívüli tudás is közrejátsszik, hogy ti. az emberek (ismerőseink, hozzátartozóink) születésnapját illik megjegyezni. Ez olyan közös tudásra vagy világtudásra épül, amit minden beszélő és hallgató ismer egy adott kultúrában. Az ígéret ezen típusát megelőző kötelezettségvállalásnak (prophylactic commitment) nevezte el. Hickey példákkal illusztrálja a negatív konnotációjú, ironikusan ható, vagy a negált ígével kifejezett (pl. *nem fogok emlékezni*), de pozitív konnotációjú direkt ígéreteket. Hangsúlyt fektet az olyan igealakokra, amelyek valamelyest felelősség- vagy kötelezettségvállalást fejeznek ki. Ilyenek pl. az *accept* 'fogad, elfogad' és *assure* 'meggyőz, biztosít' igék az angolban. Az ezekhez kapcsolódó példamondatokban gyakran áll mögöttük a *responsibility*, azaz *felelősségvállalás* szó. Ám ezek a megnyilatkozások nem tartalmazznak beszédaktust, hiszen nem egyes szám első személyben, jelen időben íródtak, csupán egyszerű kijelentéseknek számítanak. Viszont az, hogy „*I assure you I'll be there on time*”²³, azaz 'Biztosítom, hogy időben ott leszek', már sokkal érdekesebb: nemcsak, hogy beszédaktus, de a magyarban is tudunk hasonlót mondani:

- (3) Biztosítalak, hogy nem fogsz kárt szenvedni.

Hickey megjegyzi, hogy az angolban van verbális és pénzügyi kötelezettségvállalás, az előbbit az *assure* 'meggyőz, biztosít', míg az utóbbit az *insure* 'biztosít' fejezik ki, valamint egy olyan, harmadik fajta kötelezettségvállalás is van, az *ensure* 'biztosít, gondoskodik', amelyben a beszélő megnevezi a feladatot, amit elvállalt.²⁴ Vagy egy másik kifejezéssel, ami szintén előfordul ígéretként a magyarban is: *szavamra adom*...

Hickey ezután olyan ígéket sorol fel, olyan megnyilatkozásokban, amelyek nagyon hasonló jelentésük ellenére mégsem fejezik ki az elköteleződést, az ígéretet. Ezeket többnyire a magyarban is használjuk, pl. *offer* 'felajánl', *volunteer* 'önként felajánl', *dedicate* 'ajánl', *undertake* 'elvéllal, magára vállal' melyek valamilyen önkéntes felajánlást, magára vállalást jelentenek, a *swear* 'megesküszik, esküvel fogad' és *vow* 'esküszik, bizonygat, megfogad', amelyekkel esküt lehet tenni vagy a *guarantee* 'biztosít, garántál' és *pledge* 'leköt, elkötelez, megígér', amelyek a magyarban a *biztosít, kezekszik* igékkel

²¹ HICKEY 1986, 71.

²² HICKEY 1986, 71.

²³ HICKEY 1986, 74.

²⁴ HICKEY 1986, 74.

rokonok. Ezek csak azért nem fejeznek ki Hickey-nél 'commitment'-et, mert nem a performatív ígés alakok szabályai szerint említi őket. Az ígéret aktusa csak és kizárólag akkor lép tehát érvénybe, amikor a beszélő egyes szám első személyben, kijelentő mód, jelen időben teszi a megnyilatkozást, ami a jövő időre vonatkozik, stb. (1. Searle 2. és 3. sikerességi feltételei és 1–3. szabályok).

Ezután Hickey a nem kommisszív ígéket vizsgálja meg, amelyek gyakorlatilag az ígérés indirekt beszédaktusai. Az indirekt ígéretek olyan ígét tartalmazznak, melyek a beszélő egy bizonyos viselkedésre utaló szándékát fejezik ki. Ám itt is kiderül, hogy csak a feltételek hiánytalan megléte eredményezheti a sikeres beszédaktust. Ami még nem elhanyagolható Hickey tanulmányából, az a kötelezettségvállalás és bocsánatkérés (vagy jóvátevés) beszédaktusa közötti szoros kapcsolat említése. *„The personal commitment after the expression of apology is appropriate, whereas the promise seems to violate a sincerity condition, i.e. it suggests a simple wish to silence the partner rather than as a promise not to repeat the offending action.”*²⁵

A Hickey-tanulmány valóban jobban épít arra, hogy több adattal támassza alá elméletét, míg az absztraktabb Searle-cikk nem, így egymást kiegészítve széleskörű alapot, megfelelő támpontot adnak a további vizsgálataimhoz. A Hickey-cikk további előnye a kutatásom számára, hogy rávilágított arra, hogy az ígéret megnyilatkozásának eszköztára mennyire változatos. Továbbá arra a nem elhanyagolható következtetésre sarkallt, hogy a jóvátevés és az elköteleződés milyen szoros kapcsolatban állnak egymással, melyet *Az ígéret, mint a jóvátevés egy eszköze* c. fejezetben fejtek ki részletesen.

Az ígéret aktusának empirikus vizsgálati lehetősége

A beszédaktus-kutatás

Kutatásom számomra legizgalmasabb és egyben legnehezebb része az adatgyűjtés. Ha empirikus nyelvészeti kutatást végzünk, többféle módszerből válogathatunk. A legmegbízhatóbb elemzéshez természetes, spontán nyelvi kommunikációs adatforrás szükséges. Azonban ez a módszer *„rendkívül időigényes, megnehezíti a kontextuális változók ellenőrzését, és nem feltétlenül biztosít hozzáférést minden olyan kontextushoz, amely a kutató számára érdekes lehet”*.²⁶ A sociopragmatika egyéb eszközökhöz szokott fordulni – ahogy Suszczyńska ismerteti – szerepjátékhoz, telefonos kísérleti technikához,²⁷ vagy írásos és szóbeli diskurzuskiegészítéses teszthez. Habár a szóbeli, spontánabb adatforrások esetenként megnyerőbbek tűnhetnek és több

²⁵ HICKEY 1986, 78. A mentegetőzés/bocsánatkérés kifejezése után helyes (adekvát) a személyes elköteleződés/ígéret, habár az ígéret úgy tűnik, hogy megsérti az őszinteségi feltételt, tehát inkább sugall egy egyszerű óhaját, hogy lecsitítsa/megnyugtassa a partnerét, mintsem hogy megismétlje a sértő cselekedetet. – A szerző saját fordítása. Hickey példamondata (HICKEY 1986, 79): (33a) Okay. I'm sorry, it won't happen again., magyarul: Oké. Bocsánat, nem fog többet előfordulni.

²⁶ SUSZCZYŃSKA 2003, 272.

²⁷ TURNBULL 2001.

bizonyító erővel bírhatnak, nem biztos, hogy tartalmaznák az általam keresett beszédaktust, így az írásos diskurzuskiegészítéssel teszt mellett döntöttem. Ahogy a szakirodalom is emellett érvel, magam is a nagyobb és gyorsabb adatmennyiség gyűjtésére törekedtem, valamint nem utolsó sorban ez költséghatékonyabb és kényelmesebb mód is, mint pl. egy Turnbull-féle telefonos kísérlet. Ugyanezt a módot használja Szili Katalin is kérés, elutasítás, bocsánatkérés és bókra adott válaszstratégiák vizsgálására.²⁸

A következő részben bemutatom a dolgozat módszertanának hátterét, a szociopragmatika beszédaktusokra specializálódott kutatásait, valamint az adatgyűjtési módszerek – azon belül is a diskurzuskiegészítéssel teszt – tulajdonságait, hatékonyságait.

A CCSARP

A nemzetközi szociopragmatikai empirikus kutatások közül az első nagyszabású vállalkozás az 1980-as években kezdődött, vagyis pontosabban 1981–1989 között.²⁹ Ez a CCSARP (Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns) volt, amely több nyelvben vizsgálta a kérés (requesting) és a bocsánatkérés (apologizing) beszédaktusait azzal a céllal, hogy felfedjék a nyelvi viselkedés univerzális tulajdonságait, valamint hogy melyek azok a nyelvspecifikus jelenségek, amelyek csak bizonyos kultúrákban fordulnak elő. Az eredeti céljuk az volt, hogy összemérjék a beszédaktusok elméleti tanulmányait az empirikus kutatásokkal, amelyek beszélt nyelvi adatokra épülnek. Suszczyńska szerint így három célja volt a projektnek: kutatni a (1) kultúrák közötti eltéréseket, (2) szociopragmatikai eltéréseket, (3) nyelven belüli eltéréseket (pl. egyéni nyelvhasználat, anyanyelvi vagy nem anyanyelvi beszélő).³⁰ A CCSARP hét különböző nyelvben (nyelvváltozatban) kísérlete meg összehasonlítani a kérés és a bocsánatkérés megnyilvánulásait. Kiderült, hogy habár mindkét aktus arculatsértő és valamilyen orvoslást, jóvátevést igényel, a kéréssel a B „terheli”, a bocsánatkéréssel viszont támogatja a H-t, de hajlamos súlyosbítani a sértést. Észrevették, hogy vannak ún. szituációs változók: szociális (kontextuson kívüli) és kontextuális (kontextustól függő) faktorok, melyek erősen befolyásolják az adott beszédaktus megjelenési formáját. A szociális faktorok közé tartoznak a társadalmi erő/státusz és a szociális távolság, és még olyan individuális változók, mint a nem, a kor és iskolázottság. A kontextuális faktorok viszont a beszédaktustól függenek, és a konkrét szituáció előfeltételeivel kapcsolódnak össze. Ezek a faktorok kultúra-specifikusak.³¹ Ezen változók a jelen kutatásban is jelentős szerepet játszanak, ugyanis az általam generált szituációkban a társadalmi szerepkörök és kapcsolatok (státusz és távolság) paramétereit úgy változtattam, hogy egy

²⁸ SZILI 2004.

²⁹ SUSZCZYŃSKA 2010, 47.

³⁰ SUSZCZYŃSKA 2010, 47.

³¹ SUSZCZYŃSKA 2010, 48.

típusú kontextushoz legalább két olyan szituáció tartozzon, amelyekben különböző szociális paramétereket állítottam fel. Például, míg az első két szituációban arra voltam kíváncsi, hogy vajon a barátoknak vagy a tanárnak fognak többet ígérni a rossz referátumot készítő beszélők, addig a 3. és 4. szituációkban az érdekelt, hogy lesz-e valamilyen különbség a szociális státusz szerint magasabban elhelyezkedő főnök és a tanár között.

Mivel a CCSARP kutatásnak az egyik célja az volt (azon kívül, hogy érintették az univerzalitás-kultúraspecifikusság máig tartó vitáját), hogy nagy mintát szerezzenek rövid idő alatt, így választaniuk kellett egy olyan tesztelési formát, amely illeszkedik az elvárásaikhoz. Ahogy Suszczyńska idézi Blum-Kulkát: „*we were interested in getting a large sample, in seven countries, of two specific speech acts used in the same context. This would have been virtually impossible under field conditions. [...] These demands for comparability have ruled out the use of ethnographic methods*”.³² Tehát Blum-Kulka és szerzőtársai szerint azért kellett kizárni az etnográfiai módszereket, mert az olyan kvalitatív módszerrel végzett kutatások túl szubjektívek és nem biztos, hogy a vizsgálati tárgyhoz kötődő adatokat generálnának. Ráadásul, ahogy arra a fejezet bevezető részében is kitértem, nincs garancia arra, hogy a felvett/rögzített anyagban nagy mennyiségben fordulna elő a kívánt válasz. Blum-Kulkáké abban is hittek, ahogy Suszczyńska bemutatja, hogy az írásbeli adatgyűjtő technikák használata nemcsak segíti kontrollálni a különböző szituációs változatokat, de több sztereotipikus választ nyernek ki vele, amelyek jobban feldolgozhatók a kultúrák közti összehasonlítás során. Így lett az írásos diskurzuskiegészítési teszt (Written Discourse Completion Test/Task, rövidítve: DCT) a kutatásuk eszköze, amely 16 szituációt tartalmazott, ebből a fele a kérés, a másik fele a bocsánatkérés kinyerésére irányult, az adatközlők pedig egyetemisták voltak hét országból. Amire Blum-Kulka és munkatársai, Suszczyńska és magam is figyeltem a kutatás során az az, hogy azokat a szituáció típusokat, amelyek hétköznapi esetet jelenítenek meg, a nyugati kultúrákban bizalmasnak, ismerősnek kell, hogy érzékeljék a résztvevők, de változó, hogy az adatközlők szerepköreinek kapcsolata hogyan, milyen szavakban nyilvánul meg (tehát hogyan változnak a válaszok, ha változnak a szociális faktorok paraméterei). Erre külön jelölést találhatunk: a beszélő és hallgató közti társadalmi hierarchia (dominancia / társadalmi erő) dimenziójára a $B < H$ (amikor a beszélő társadalmi ereje kisebb a hallgatónál, pl. diák a tanárhoz képest), $B > H$ (amikor a B magasabb társadalmi státusszal rendelkezik, mint a hallgató) vagy $B = H$ (amikor egy társadalmi szinten vannak) jelöléseket használták (használgák ma is), a szociális távolság (*Social Dimension*) / bizalmasság (intimitás) dimenzióját pedig +/- SD-vel jelölték.³³

³² BLUM-KULKA – HOUSE – KASPER. 1989, 13. Egy nagy mintát szeretnénk volna kapni, hét országban, két jellegzetes beszédaktusra ugyanabban a kontextusban. Ez gyakorlatilag elképzelhetetlen lett volna terepen történő feltételek mellett. Az összehasonlíthatóság igénye miatt ki kellett zárni az etnográfiai módszereket. – A szerző saját fordítása.

³³ SUSZCZYŃSKA 2010, 48–49.

A kultúraközi kutatások leggyakrabban alkalmazott vizsgálati fajtája tehát a DCT, azaz a diskurzus kiegészítéses teszt volt, amelyben szándékosan úgy alakították ki a kontextusokat, hogy azok mindegyik kultúrában hasonlóak legyenek,³⁴ tehát minél jobban összehasonlíthatóvá váljanak. Pontosan ezen okból is esett az én választásom is a diskurzus kiegészítéses tesztre. Egy írásbeli kérdőív minimális adatokat kér a válaszolótól, mint életkor, nem, születési hely, végzettség, foglalkozás. Ezek alapján kategorizálhatjuk a születendő válaszokat, vizsgálhatjuk nemek vagy kor, iskolázottság szerinti megoszlásban a mért adatokat. A tesztnek annyi kérdést/szituációt kell tartalmaznia, amely már elég ahhoz, hogy releváns adatok születhessenek. A megfogalmazásban maximálisan ügyelni kell arra, hogy a nyelvész nem alkalmazhat „manipulatív” eszközöket, tehát jelen kutatás esetében jövő idejű utalásokat, direkt felszólítást az ígérésre, túl sok vagy bonyolult kontextust, amely beszűkítené a válaszadás lehetőségét stb. Mindezek betartása mellett sem biztosított, hogy tökéletesen autentikus válaszok fognak születni, ám ezt elmondhatjuk akármelyik tesztről, amelyről az alany tudomása van. Mint ahogy már kifejtettem, a spontán adatok lekérése kockázatos és nem kifizetődő, hiszen természetesen egyrészt a személyiségi jogok megsértése miatt nincsen lehetőség ilyen vizsgálatokat végezni, másrészt viszont nem biztos, hogy tartalmaznák az általam vizsgált jelenséget.

Rátérve a vizsgált aktusra, a következő részben kifejtem, hogy milyen problémákkal kell szembenéznünk, amikor az ígéret aktusát kutatjuk a mai magyar nyelvhasználatban.

Az ígéret aktusa

Az ígéret, mint a jóvátevés egy eszköze

Előzetes hipotézisem szerint az ígéret gyakran fordul elő más aktusokkal, különösen gyakran találunk jóvátevési aktussal együtt kötelezettségvállalást kifejező megnyilatkozásokat, ezért fontosnak tartom a jóvátevés aktusával foglalkozni ebben a részben.

A CCSARP osztályozási rendszerét sok éven át csak a bocsánatkérés beszédaktusának modelljére alkalmazták, módosítás nélkül használták a korábbi és mostani tanulmányokat.³⁵ Az osztályozás fejlődésével megpróbálták a bocsánatkérést, mint stratégiák halmazát elemezni, ennek következtében érdekes megállapításokra jutottak. Suszczyńska szerint ezek azon a feltételezésen alapszanak, hogy bocsánatkérést nem csak a *Bocsánat* és a *Sajnálom* kifejezésekkel mondunk, hanem másfajta megnyilatkozások is

³⁴ SUSZCZYŃSKA 2010, 49.

³⁵ SUSZCZYŃSKA 2010, 49.

kifejezhetik ugyanezt a jelentést.³⁶ Hasonló következtetésre jutott Hickey is az ígérettel kapcsolatban.³⁷

Fraser 1981-es tanulmányában vizsgálta először a bocsánatkérés stratégiáit.³⁸ Kilenc bocsánatkérő stratégiát vagy szemantikai formulát talált, ahol a stratégia a mondatok halmazára utalt, melyeknek mindegyike bizonyos szemantikai szempontoknak feleltethető meg. Ezek bármelyikét lehet használni arra, hogy végrehajtuk a szóban forgó aktust, bár nem minden kontextusban lesznek megfelelőek. Az első négy stratégiában az adatközlői explicit módon kimondták a bocsánatkérés valamilyen formáját, (pl. *I apologize for...*, *I must apologize for...*), ezért *direkt* stratégiáknak nevezte el őket. Számunkra a maradék öt stratégia a fontos, amelyekben a beszélő nem említette, hogy bocsánatkérésről van szó. Ezek a stratégiák a következők voltak: (5) a támadás megbánásának kifejezése (*I'm sorry* 'Sajnálom'), (6) elnézés kérése (*Excuse me* 'Elnézés', *Forgive me* 'Bocsásson meg'), (7) a támadás felelősségének bevallása, beismerése (*That was my fault* 'Az én hibám volt'), (8) „*promise of forbearance*”, tehát a beszélő megígéri, hogy tartózkodik az ilyen cselekedetektől a jövőben (*I promise it won't happen again* 'Ígérem, nem fog többet elfordulni'), illetve (9) jóvátétel felajánlása (*Let me pay for the damage* 'Engedd meg, hogy kifizessem a kárt').³⁹ Innentől kezdve ezek a kategóriák, némi változtatással tovább fejlődtek, és a későbbi tanulmányokban is mindig felbukkan az ígéret, mint a jóvátevési aktus egyik stratégiája.

Mivel az általam vizsgált 11, ígéretet kiváltó szituációból 9 tartalmaz valamilyen jóvátevési stratégiát, ezért fontosnak tartom foglalkozni a bocsánatkérésekkel. Fraser meghatározta, hogy melyek azok a faktorok, amelyek szerepet játszanak abban, hogy milyen bocsánatkérési stratégiát választunk:⁴⁰

- (1) az áthágás természete, pl. személyes vagy szociális normát sért;
- (2) az áthágás súlyossága, pl. enyhe behatolás (rossz szobába benyitni) vagy egy komolyabb behatolás,⁴¹ mint pl. órákig vártni valakit;
- (3) a szituáció típusa, amelyben megtörtént az áthágás, mint pl. informális vs. üzleti vagy szakmai szituációk;
- (4) a relatív viszony a B és a H között, a teljesen idegenektől a bizalmasokig váltakozva, és (5) a bocsánatkérő neme.⁴²

Érdekes, hogy amikor az ígéretet kiváltó szituációkon gondolkodtam, mindig valamilyen normasértés, arculat-bántás, vagy valamilyen áthágás, behatolás jutott eszembe. S ezeket az elképzelt szituációkat változtattam

³⁶ SUSZCZYŃSKA 2010, 50.

³⁷ HICKEY 1986, 72-79.

³⁸ FRASER 1981, 259-271.

³⁹ SUSZCZYŃSKA 2010, 50.

⁴⁰ FRASER 1981, 263-265.

⁴¹ SUSZCZYŃSKA 2010, 50.

⁴² SUSZCZYŃSKA 2010, 51.

különböző paraméterek szerint, legfőképp a társadalmi viszony mentén: főnök – szaktárs – barát – partner, tehát a szociális távolság és a hierarchia szerint.⁴³

Őszinte vs. őszintétlen ígéret

Kutatásom során újra és újra szembetalálkoztam azzal a kérdéssel, hogy mi számít őszinte ígéretnek. Meglepő, hogy a searle-i őszinteségi feltételt és szabályt nagyon gyakran megszegő eredményekkel találkoztam az adatgyűjtés során. Azt vettem észre, hogy a valós nyelvhasználatban rengetegszer teszünk olyan hirtelen ígéreteket, amelyeknek elsődleges célja például a H megnyugtatása, s nem foglalkoznak különösképpen a szándékkal, amellyel rendelkeznie kellene az ígéret kimondásakor. Searle szerint „*hiányzik belőle a megígért aktus végrehajtására vonatkozó szándék. Viszont színleli azt, hogy ez a szándék megvan benne.*”⁴⁴ Azért, hogy az őszintétlen ígéreteket is ígéretnek vehessük, „*csak annyit kell tennünk – írja Searle – hogy feltételeinket olyan formára alakítjuk át, hogy nem annyira a szándékkal rendelkezést állapítjuk meg, hanem azt, hogy a beszélő felelősséget vállal azért, hogy szándéka fennáll.*”⁴⁵ Az általam gyűjtött adatoknál azonban az a személyes intuícióm, hogy a leírt ígéret se nem őszintétlen, se nem igazán őszinte. Habár a B látszólag nem foglalkozik azzal, hogy valóban megteszi-e majd az A-t, nem mondható el róla, hogy direkt hazudna H-nak. Searle végül semlegesítette az ígéretet, s úgy írta át a 6. feltételt, hogy az S csak felelősséget vállal a szándékára, de nem beszél arról, hogy őszinte-e a szándéka vagy sem. Inge Egner ghánai afrikai beszélők ígéresi módszereit vizsgálva felfedezte, hogy az afrikai kultúrákban akkor is ígérnek, amikor nyilvánvalóan tudják, hogy nem fogják tudni betartani az ígéreteiket, csupán udvariassági szempontból teszik ezt.⁴⁶ Tun Nur Afizah Zainal Ariff és Ahmad Ibrahim Mugableh is úgy találták⁴⁷, hogy az ígéretes viselkedést nem lehet igaznak vagy hamisnak nevezni, mert bonyolult, egymással koherens szociális és pszichológiai tényezőket, az interakciós felek természetét, a megnyilatkozás kontextusát és a társalgás résztvevőinek szándékát (intention of interactants) is alaposan meg kell vizsgálni. Kutatási tárgyak a jordániai arab beszélők ígéretes viselkedése, mely során kiderült, hogy a nyugati kultúrákkal szöges ellentétben az araboknál minden, elköteleződést sugalló kifejezéshez hozzáteszik, hogy „*inšaAllah*”, ami nagyjából annyit jelent, hogy 'ha Allah is úgy akarja'. Tehát mintha abszolút nem függne a beszélő intenciójától, csakis az isten akarata számítana. A jordániai arabok által produkált ígérek egyik típusa az ún. hamis ígéret (false promises). Ez olyan állítást tartalmaz, amelyben valamely, az emberi élet

⁴³ Hogy milyen eredmények születtek ezen faktorok beiktatásával, arról a szakdolgozatomban (NOWOSIELSKI 2015), valamint egy megjelenés alatt álló cikkben számolok be (NOWOSIELSKI, M. a.).

⁴⁴ SEARLE 1969/1997, 50.

⁴⁵ SEARLE 1969/1997, 50.

⁴⁶ EGNER 2002.

⁴⁷ ARIFF – MUGABLEH 2013, 249.

számára lehetetlen dologgal állítják feltételbe az ígéretet. Ezt magyar példával is lehet illusztrálni:

(4) Akkor írom meg a házi feladatodat, ha piros hó esik.

Kapcsolódva a bocsánatkérésekhez, Fraser különbséget tett a szívből jövő (őszinte) és a rituális bocsánatkérések között.⁴⁸ Az utóbbit többnyire akkor alkalmazzuk, ha a környezet, szituáció vagy a közösség úgy kívánja. Suszczyńska rámutatott arra, amit Fraser is beismert, hogy nem egyértelmű a megkülönböztetés a két perspektíva között, és vannak olyan bocsánatkérések, amelyeket mindkettő motivál.⁴⁹ Az, hogy ezek hogyan kombinálódnak és hogy melyiket választják a beszélők, bizonyos körülményektől függenek. A rituális bocsánatkérés vagy rituális ígéret – ha feltételezzük, hogy van ilyen – nagyon hasonló a helyzetmondatok egy típusához is. Erről Kecskés István azt írta, hogy a szakirodalom megkülönböztet rituális és rutin helyzetmondatokot.⁵⁰ Habár, a rituális helyzetmondatok a nyelvi etikett részét képezve szinte kényszerűen keletkeznek, Kecskés szerint bizonyos kultúrákban (japán, török vagy arab) valóságos érzéseket fogalmaznak meg. *„Az ilyen kifejezések szemantikailag általában sohasem üresek: a beszélők azt mondják, amit gondolnak.”*⁵¹ Bár a magyarban nem jellemző, de rituális helyzetmondatoknak tekinthetők az olyan jókívánságok, mint a *Jó utat!*, *Sok sikert!*, *Jó éjszakát!* stb. Kecskés szerint a rutin HM-eket is szituációtól függően használjuk, de nem szükségszerűen.⁵² Gyakran előfordul az ilyen megnyilatkozásoknál, hogy eltér a kompozicionális és a tartalmi jelentéstől az, amire valójában utalnak. A rutin HM-ek Kecskés szerint olyan, részben lexikalizálódott, metaforikus jelentésű, kultúra specifikus konceptuális jegyek, amelyekben a lexikai tartalom szinte teljesen kiürül, s csupán a pragmatikai funkció válik érvényessé. Ilyenek a magyarban pl. *„Mivel szolgálhatok?”*, *„Hogy megy a sorod?”*. Szemantikailag üresek, *„mert a bennük szereplő szavak (sorod, szolgálhatok) fogalmi motiváltsága majdnem teljesen eltűnt belőlük”*.⁵³ Ezek a HM-ek szituációtól függenek, akárcsak az olyan ígérek, amikor valamilyen arculatsértő cselekvésre olyan jóvátevési stratégiát hajtunk végre velük, amit csak az aktuális helyzet miatt teszünk meg. Ilyenek számos formában előfordulnak az általam gyűjtött adatokban. Vegyük a 6. szituációban elhangzó (5)-öt!

(5) Bocsi, megígérem, hogy jövő hétre hozom. (...) 6. szituáció (Szaktárs/könyv)

Az (5)-ben az adatközlő csak azért ígérte meg szaktársának, hogy visszahozza a könyvet, azért ajánlotta fel a jóvátevést, hogy a mindkettejük

⁴⁸ FRASER 1981, 265–266.

⁴⁹ SUSZCZYŃSKA 2010, 50.

⁵⁰ KECSKÉS 2003, 95.

⁵¹ KECSKÉS 2003, 95.

⁵² KECSKÉS 2003, 95.

⁵³ KECSKÉS 2003, 96–99.

arculatát ért támadás megszűnjön, vagy legalábbis enyhüljön. A szaktárs arculatát megsértette azzal, hogy elfelejtette a tulajdonát visszahozni, a beszélő viszont azért sérült, hogy a közösség szemében ő feledékenynek mutatkozott. A beszélő látszólag a hallgató érdekeivel törődik, de egyúttal a saját arculatát is próbálja helyreállítani. Mivel itt az arculatóvás stratégiáinak összjátéka irányítja a megnyilatkozást, itt nem igazi, őszinte ígérettel találkoztunk. Ha nem őszinte az ígéret, akkor ezzel megsértené az eredeti 6. searle-i feltételt? Feltételezhetjük továbbra is, hogy a searle-i ígéretfeltételek nem alkalmazhatók teljes mértékben, univerzálisan a gyakorlatban mért adatokra. Az a felfogás, miszerint meg kell különböztetni őszinte és őszintétlen ígéreteket, nem állja meg a helyét. Egyrészt, csupán a leírt (vagy esetleg szóban elhangzott) adatokból nem tudunk következtetni az adatközlő intencióira, akaratára, vagy arra, hogy őszintén gondolja-e vagy sem, amit kimondott (erre utalt Ariff és Mugableh,⁵⁴ hogy az ígéret egy nagyon bonyolult összetevőkből álló cselekvés). Éppígy nem lehet felosztani őszinte vagy hazug ígéretekre. Léteznek azonban nyilvánvalóan őszintétlen, hamis ígérek (*false promises*) (ld. (5) példa), amelyek a szituációtól függően egyértelműen fals, nem őszinte vagy lehetetlen dolgokat ígérnek. Anyanyelvi intuícióim alapján sem a 6., sem a módosított, 6.a) searle-i feltételt nem tartom teljesen érvényesnek. Nemcsak a szándék, de maga a felelősségvállalás a szándék iránt is lehet hamis vagy őszintétlen. De mindaddig, amíg hazugságvizsgáló nem áll a nyelvész kutató rendelkezésére, teljes biztossággal nem állíthatjuk egy ígéretről, hogy igazi, őszinte szándékkal tette-e a beszélő vagy sem.

Diszkusszió

Tanulmányomban a hagyományosan elfogadott és uralkodónak számító searle-i elméleten⁵⁵ kívül visszanyúltam Austin felfogásához,⁵⁶ illetve egy újabb, a searle-i magyarázattól eltérő elmélethez, Hickey megközelítéséhez.⁵⁷ Az elméleti alapok mellett az empirikus kutatás módszertanára helyeztem a hangsúlyt, valamint megpróbáltam rávilágítani a vizsgált aktus problémáira, és ebből következően a kutatás nehézségeire. Módszertani nehézséget jelentett a szituációk szövegezése és a kontextuális tényezők megválasztása, valamint az ígéret beszédaktusának körülhatárolása. Kiderült, hogy ez a beszédaktus is kultúraspecifikus, azaz a magyar nyelvhasználók körében mást jelent megígérni valamit, mint például az araboknál vagy más, a miénktől különböző kultúrában, sőt a meghatározás, hogy mi számít őszinte és őszintétlen ígéretnek, is nehéznek vagy értelmetlennek bizonyult. A legnagyobb problémát az ígéret definíciójának meghatározása okozta. Előrevetítve a kutatási eredményeimet, kiderült, hogy az ígéret beszédaktusa nagyon gyakran nem önmagában fordul

⁵⁴ ARIFF – MUGABLEH 2013, 249.

⁵⁵ SEARLE 1969/1997.

⁵⁶ AUSTIN 1962/1997.

⁵⁷ HICKEY 1986.

elő, hanem tipikus beszédaktus-szekvenciák tagjaként. Ez jó kiindulási alapot adhat egy későbbi kutatás számára. A tanulmányba terjedelmi okok miatt nem került bele maga a kutatás, mely azonban a szakdolgozatomban valamint egy későbbi cikkben kifejtésre kerül.⁵⁸ A hivatkozott két mintaszituáció a Függelékben megtalálható.

Összességében elmondható, hogy kutatásom újszerű és egyedülálló a magyar beszédaktuskutatásban, de a nemzetközi szakirodalomban is csak csekély számú elemzést lehet találni ezzel kapcsolatban. A vizsgálat még nem teljes, de további kutatások kiinduló pontja lehet.

Függelék

5. szituáció (Könyvtáros/könyv): „Könyvtári tartozásod van. Felhív az egyik ott dolgozó, hogy két hónapja lejártak az általad kivett antik/drága könyvek, és ha három munkanapon belül nem viszed őket vissza, akkor plusz büntetést fognak kiszabni a késedelmi díj mellé. Te:...”

11. szituáció (Kistestvér/játék): „Kistestvéred a bevásárlóközpontban kinézett magának egy játékot. Látod, hogy nagyon szeretné tőled megkapni, szinte követelődzik, de azt is tudod, hogy neked erre most nincs pénzed. A következő hónapban van a születésnapja. Tudasd vele, hogy arra megveszed neki. Te:...”

Irodalom

ARIFF – MUGABLEH 2013 = Ariff, Tun Nur Afizah Zainal – Mugableh, Ahmad Ibrahim: Speech Act of Promising among Jordanians. *International Journal of Humanities and Social Science* 3/13 (2013) 248–266. Internetes úton elérhető: http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_3_No_13_July_2013/29.pdf (Letöltés: 2015.04.29.)

AUSTIN 1962/1990 = Austin, John Langshaw: *How to do things with words*. Oxford: Clarendon 1962. Magyarul megjelent: Pléh Csaba (ford., bev., tan.): *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

BLUM-KULKA – HOUSE – KASPER 1989 = Blum-Kulka, Shoshana – House, Juliane – Kasper, Gabriele (eds.): *Cross-cultural Pragmatics requests and apologies*. Norwood, NJ: Ablex, 1989.

EGNER 2002 = Egner, Inge: The speech act of promising in an intercultural perspective. *Summer Institute of Linguistic Electronic Working Papers (SILEWP)* 2002/1 (2002) 1–10. Internetes úton elérhető: <http://www-01.sil.org/silewp/2002/001/SILEWP2002-001.pdf> (Letöltés: 2015.04.29.)

⁵⁸ NOWOSIELSKI 2015; NOWOSIELSKI, M. a.

- FRASER 1981 = Fraser, Bruce: On apologizing. In: Coulmas, Florian (szerk.): *Conversational routine*. Hága: Mouton, 1981, 259–271.
- HICKEY 1986 = Hickey, Raymond: A promise is a promise. *Studia Anglica Posnaniensia* 18 (1986) 69–80. Internetes úton elérhető: [https://www.uni-due.de/~lan300/08_A_Promise_is_a_Promise_\(Hickey\).pdf](https://www.uni-due.de/~lan300/08_A_Promise_is_a_Promise_(Hickey).pdf) (Letöltés: 2015. 04.29.)
- KECSKÉS 2003 = Kecskés István: Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmo­dell segítségével. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX (2003) 94–102.
- NOWOSIELSKI 2015 = Nowosielski Diána: Az ígéret beszédaktusának vizsgálata a mai magyar nyelvhasználatban empirikus kutatási módszerrel. (Szakdolgozat) Szeged: SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék, 2015.
- NOWOSIELSKI, M. a. = Nowosielski Diána: *Jelentés és Nyelvhasználat* (Megjelenés alatt)
- SEARLE 1969/1997 = Searle, John Rogers: Az illokúciós aktusok szerkezete. (1969) In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó, 1997, 43–52.
- SEARLE 1976 = Searle, John Rogers: A Classification of Illocutionary Acts. *Language in Society* 5 (1976) 1–23.
- SUSZCZYŃSKA 2003 = Suszczyńska, Małgorzata: A jóvátétel beszédaktusai a magyarban, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX (2003) 255–294.
- SUSZCZYŃSKA 2010 = Suszczyńska, Małgorzata: *Remedial work in Hungarian – a case study*. (Doktori értekezés) Szeged: SZTE Bölcsészettudományi Kar Általános Nyelvészeti Tanszék.
- SZILI 2004 = Szili Katalin: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004.
- TURNBULL 2001 = Turnbull, William: An appraisal of pragmatic elicitation techniques for the social psychological study of talk: the case of request refusals. *Journal of Pragmatics* 11 (2001) 31–61. Internetes úton elérhető: <http://elanguage.net/journals/pragmatics/article/view/307> (Letöltés: 2015. 04.29.)

Promising in Hungarian

DIÁNA NOWOSIELSKI

This is an article about the analysis of the speech acts of pragmatics, including an analysis of an illocutionary act in Hungarian usage. Firstly there is an introduction of the main theories of speech acts such as approaches of Austin (1962/1990) and Searle (1969/1997). This article also discusses a further theory, the study of Hickey (1986), which departs from Searle's comment. While Searle submits that speech acts are individual/independent and universal, Hickey argues that speech acts, e.g. promises (or commitments) can be found as accessory sequence of another speech acts. Fraser (1981) says the same, in his study, promise appears like a strategy of apologizing. Although Searle declares that speech acts are universal, they have similar appearances in all languages, latest studies discovered that there are as many types and appearances of speech acts as many languages. For example, in West Africa, people make promise even though they know that they cannot keep it. Or among Jordanian Arabs, they have an expression which means that promising mostly comes true when Allah wants it. In this paper it also mentioned that Searle's suggestion of honest/heart-felt/frank promises is unsupportable while we cannot examine the real feelings and thoughts of informants.

This study shows a potential/possible methodology of sociopragmatics, the Discourse-Completion Task (DCT). It was used by the research of CCSARP in the 80's, when the researchers wanted to obtain/obtained a large amount of data in a short time in seven countries. It was important that each harvest had to be comparable with another cultures. There are several advantages of this method, that is why I used it in my research too.

Interaktivitás a digitális korban – ki ír és mit?

SZANYI-NAGY JUDIT

„Kell-e naplót vezetnem a *közlés* szándékával?
Tudok-e 'művet' alkotni napló formájában?”
(Roland Barthes)

Első bejegyzés

A kontextusából kiemelve más értelmet adok a tanulmányomhoz szánt Barthes-mottónak. A kérdés él: nem elég, hogy közölni szeretnék valamit – ez esetben az online – naplómban, ráadásul műnek is nevezem azt. Megtehetem ezt? És vajon hozzám fog fűződni az ott létrejött tartalom? Valószínűleg alapvetően *igennel* válaszolnánk a kérdésekre, azonban a témakör nem ilyen egyszerű. Többségében a személyes naplókkel ellentétben az online formátum egy interaktív közegben születik, amely lehetővé teszi azt is, hogy rajtam kívül mások is beleszóljanak a létrejött vagy létrejövő tartalmakba, mindemellett pedig a meglévő kommentárokkal együtt tekintsünk egészenk egy-egy bejegyzést. Valóban ennyit számítanak a hozzászólások, megjegyzések? Igen, hiszen a blog tulajdonosa, ha már megteremtette ezt a lehetőséget, valószínűleg nyomon is követi az ott megjelenő véleményeket, kritikákat, írásokat. Mások miért ne tennék?

Ebből az alapszituációból kiindulva érdemes elemezni a blogregényeket is, amelyek – ahogy az elnevezés is mutatja – lényegében egy új, két másik műfaj sajátosságait magában hordozó műfajt képviselnek. Így máris relevánsabbá válik a kérdés, hogy az efféle közléssel tudok-e művet alkotni, és ha igen, pontosan ki is alkotja meg azt? Egyáltalán fontos-e ez a kérdés? A kutatás során az előbbi témakörrel, tehát azzal, hogy mit nevezünk műnek, nem foglalkozom. Hipotézisem, hogy a blogregényekben mind a biográfiai, mind az olvasó által kialakított szerző személye kérdéses, így többféle interpretáció is lehetséges egy-egy mű kapcsán. A teljes problémakör megértéséhez azonban elengedhetetlen a különféle fogalmak, úgymint a hibrid műfajok vagy maga a blog, blogregény kifejezés magyarázata.

Fogalmi keret: a hibrid műfajok

E dolgozat előzményében, szakdolgozatomban, a hibrid műfajokat vizsgáltam abból a szempontból, hogy a kortárs szerzők – írók, költők – miként reflektálnak a nyelvváltozásra, többek között az SMS-versekhez és a blogregényekhez hasonló új műfajok megalkotásával. Az, hogy valami hibrid, legfőképp annyit jelent, hogy kevert. A kérdés elsősorban az, hogy mit jelent ez a kevertség? A műfaji besorolásakor (blogregény, SMS-vers), a felszínt vizsgálva könnyen kiderül: olyan írásokról beszélünk, melyek legalább két különféle sajátosságot, esetünkben – véleményem szerint – műfajt hordoznak. A blogregény az elnevezés alapján magán viseli a blogok és a regények

sajátosságait, az SMS-vers pedig értelemszerűen az SMS-ek és a versek jellemzőit. Ám felmerül a kérdés: miről kell beszélnünk a tartalom esetén? Ha egy műfaj más műfajokból áll, s ezért válik kevertté, vajon mekkora mértékben veszi át az egyik vagy a másik sajátosságait?

Ez utóbbi kérdésre pontos válasz nem adható. Az SMS-versek a legtöbb esetben ugyanis az SMS-ek azon jellemzőit hordozzák, hogy rövidek, tömörek, általában mellőzik a központosítást, míg annyiban titulálhatók verseknek, hogy rendszerint rímmel rendelkeznek, illetve ritmusuk van. Hasonló a felállás a blogregények esetében is: blogrészletek, mert a naplókhoz hasonlóan külön bejegyzésekként vesszük őket sok esetben, nem pedig fejezetenként; emellett pedig általában dátummal ellátottak. Leglényegesebb jellemzőjük, hogy az író és az olvasók (a bejegyző és a kommentelők) interakciójából valósul meg. Regények, mert hosszabb terjedelműek. Ez utóbbi műfaj fogalma sokat változott az évek során, de nézzük, melyik meghatározás mit jelent:

Blog: (mint főnév) Egy olyan személyes weboldal vagy weblap, melyen egyének által rögzített vélemények vagy másik oldalakra mutató linkek találhatók, rendszeres frissítéssel.¹

Regény: A posztmodern regény eltér a hagyományos regényformától – hosszabb terjedelem, valóság és fikció szétválasztása, cselekményesség, több szereplő –, előszeretettel alkalmazza a nyelvi humort és az intertextualitást, sok esetben akár idézőjelek használata nélkül is. További lényeges mozgatórugója, hogy rendszerint a befogadó asszociációs erejére épít, s ezáltal teszi lehetővé a szövegek felépítését, több értelmezési módját.²

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés, vajon az olyan kevert műfajok, mint például a levélregény, miért nem számítanak hibridnek, honnan ered a kifejezés. Igazából átmeneti vagy kevert műfajnak is nevezhetnénk ezt a kategóriát, de úgy vélem, a hibrid az igazán ehhez a korszakhoz tartozó fogalom, amely magában foglalja, hogy egy olyan tárgy, nyelv, dolog létrejöttéről beszélünk, amely legalább két másik téma elegyéből keletkezett. Így lényegében a levélregény is egyfajta hibrid műfaj, ám, úgy gondolom, leginkább a digitális technika által létrejött műfajokra érdemes ezt a terminológiát alkalmaznunk.

Mi a blog?

Az utóbbi évtizedben számtalanszor hallhattuk az online napló fogalmát, találkozhattunk is vele, de nem biztos, hogy elgondolkodtunk többek között ennek a műfaji besorolásán. Ahogy a többi „posztmodern” fogalomnak – így magának a posztmodern szónak – sem tudunk végleges és konkrét

¹ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/blog> (Letöltés: 2015.02.22. 15:35)

² <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Regeny.htm> (Letöltés: 2015.02.22.)

magyarázatot adni – hiszen benne élünk –, így a blognak sem született még egy teljesen elfogadott terminusa. Bögel György *„Blogvilág – egy műfaj születése”*³ című, 2006-ban megjelent könyvében több szakértőt, blogírót és közösségi média-használót is megkérdez az általam érintett fogalom meghatározásáról. Vannak, akik szerint „a blog szelep, a blog sziget, a blog játszótér”,⁴ ami már önmagában megmutatja, mennyi értelmezési lehetőséget rejt magában ez a műfaj. Sőt, továbbhaladva: vannak, akik nem is tekintik műfajnak, hanem „csupán” egy keretnek, publikálási technikának a blogot – mondván, a tartalmat mindenki saját maga alakítja, ezáltal meghatározva és bemutatva az egyén saját blogírási filozófiáját.

Történelmét tekintve a weblog fogalom 1990-ben jelent meg először, amely lényegében az egyes webszerverek látogatóinak adatairól készített kivonatolt áttekintést jelentette. Ezt a meghatározást Peter Merholz 1997-es *„sajátosságokkal rendelkező weboldaltípus”* terminusa írta felül, ahol a blog a web (tehát az internet) naplóinak a megjelenésére szolgált – itt a log of the web kifejezés a találó. Magyarországon a blogok 2005-ben kaptak nagy szerepet, amikor a Golden Blog nevezetű verseny elindult.

A megkérdezett szakértők több dologban is egyetértettek a blogok jellegzetességei kapcsán:

- a blogok gyakran személyesek (mind stílusban, mind tartalomban)
- gyakori frissítés jellemzi őket
- újság vagy napló jellegűek
- egy adott témáról szólnak
- egyének szerkesztik őket
- a bejegyzéseket rendszerint hiperlinkekkel látják el
- szabad és nyilvános hozzáférést biztosítanak a tartalmakhoz
- egyfajta archívumként funkcionálnak

Az említett könyvben leírt állítások számomra sok esetben elég sarkosan megfogalmazottak. Így például szembe lehet szállni azzal a kijelentéssel, miszerint a blogokat gyakori frissítés jellemzi. Ez leginkább a populáris, jó marketingű online naplókra jellemző; a személyes, sőt, sokszor az irodalmi blogoknál sem feltétlenül figyelhető meg a két- vagy háromnaponta megjelenő új tartalom. Ebben az esetben tehát elsősorban tematikus blogokról beszélhetünk. A személyes blogok kapcsán az „egy adott témáról szólnak” elmélet is megdől – hacsak nem vesszük tág értelemben a kifejezést, s adott témának tekintjük a szerző személyes érdeklődését is. Hiszen a tematikus – tehát a kifejezetten egy tárgyról szóló írások – valóban egy témakört képviselnek, ellentétben a személyes blogokkal, amik az író személyiségétől függően több kérdéskört is érinthetnek.

³ BÖGEL 2006.

⁴ BÖGEL 2006, 13.

Összességében azonban az is elmondható, hogy sokak számára megkérdőjeleződik a blog mint műfaj vagy mint forma fogalma. Ez egyfajta napló? Szócső? Egy médiaeszköz, netán kommunikációs csatorna? A kérdéssel több tanulmány is foglalkozik, így például Csala Bertalan „*Van-e olyan műfaj, hogy blog?*”⁵ című tanulmánya is kitér a problémás területre – tehát mind a blog mint műfaj, mind a műfaj mint terminus kérdéskörére. Eszerint a blogokban elsősorban az 1997–1998-as években lesz úrrá az individuum, amely miatt elsődlegesen személyes gondolatokkal találkozhatunk ezeken a felületeken.

Bár a blog fogalmi keretbe foglalása nehézségekbe ütközik, a nyelvének vizsgálata valamelyest kevesebb problémát vet fel: megállapíthatjuk, hogy folyamatosan változó. Az viszont minden internetes naplóról elmondható, hogy saját szabályok uralkodnak benne, melyek rendszerint felülírják a kodifikációt. Ez elsősorban az írói szabadságnak és a szubjektív értelmezések lehetőségének köszönhető. Mivel a blogok fő jellemzői közé tartozik az azonnaliság és a gyorsaság, részint ezért is válik a „hagyományos” írásbeliség megjelenése kérdésessé – amely állításom a poszt-literalitás elméletével kapcsolható össze.

A blog „technikai” alkalmazásán nagyon jól látszik a hipertextualitás⁶ és a multimedialis kifejtés lehetősége és létjogosultsága, így számos, külső oldalakra mutató (hiper)linket találhatunk egy blogon – a megjelent képek és videók mellett. Ugyanígy nagy hangsúlyt kap több esetben az intertextualitás is, hiszen számtalan idézettel, egyéb szöveg(ek)köz(ött)i utalással találkozhatunk ebben a netes műfajban/formában.

Láncvilág

A Láncvilág jelenleg is elérhető a <http://blogregeny.com> címen. A műfaji meghatározások mellett elsőként talán a forma tűnik fel az olvasónak, ahol az egyes írásbeli sajátosságokat mutatja többek között az iniciálé vagy a jól átlátható, bekezdéseket használó tagolás, illetve a blogok attribútumaként számon tartott hiperlinkek.

A blogot jobban megvizsgálva először az lehet szembetűnő a látogatónak, hogy a hozzászólási lehetőség helyett már a kész szöveg található meg a honlapon, amely nem ad esélyt további interakcióra. Ám ez közel sincs így: a pár éve létrehozott blogregény egy külön fórumot működtetett a rendszeres vagy alkalmi olvasói számára, akik bármikor hozzászólhattak a készülő részekhez, netán saját epizódokkal, ötletekkel egészíthették ki a folyamatosan formálódó alkotást. Ez a blogregények sajátossága. Az olvasó akkor kapcsolódik be, amikor szeretne, s ugyanígy saját maga dönt olyan kérdésekben is, hogy mikor hagy fel a blogregény olvasásával vagy szerkesztésével. Ha időközben kihagy néhány fejezetet, az is elképzelhető – a blogregények esetében itt jelenik meg legfőképp a linearitás megszakadása, eltűnése – hogy

⁵ CSALA 2005.

⁶ LANDOW 1996.

már egész máshol veheti fel a történet fonalát, mint ahol abbahagyta az olvasást.

A regény két könyvből áll: első része az Exordium, második része pedig az Ezékiel. A könyveket elemezve látható, hogy a cselekménysort fejezetekre osztotta a szerző, amelyek terjedelmükben leginkább egy-egy novellának felelnek meg. A könyvbeli sajátosság mellett a blogírás jellemzői is megmutatkoznak, így megfigyelhetjük azt is, hogy az egyes fejezeteket mikor publikálta az oldal szerkesztője, azaz, mennyi idő telt el a legutóbbi rész elkészülte és az aktuális rész nyilvánossá tétele között.

A blogokat továbbá a szétválasztható, kereshető információk is jellemzik. Ezalatt elsősorban a „Keresés”, illetve a „Frissítések” menüpontokat értem, melyek szintén a linearitás megszakításához kapcsolódnak. Ha egy adott szövegrészlet érdekel bennünket, használhatjuk a keresés menüpontot, míg a frissítések esetében naprakészek lehetünk a regény aktuális állásából, melyről még igény szerint hírlevelet is kaphatunk. A „GYIK” menüpont különlegessége, hogy támpontot ad az újonnan bekapcsolódni vágyó olvasóknak, akik nem csupán a műfaj leírásáról olvashatnak, de annak működési hátteréről – például a blogmotorról, informatikai alapfogalmakról – vagy alapvető témájáról is.

A szerző segít az értelmezésben, kijelöli a regény célját: „*A témája a társadalom születése. Alapvető kérdésfelvetései: Hogyan születnek a társadalmak? Hogyan jönnek létre vallási csoportok egy születő társadalomban? Hogyan működik a teokrácia a társadalom fejlődésének kezdeti szakaszában?*” Ez a témakifejtés pedig nagymértékben meghatározza az olvasói és írói közeg mellett azt is, hogy az adott hozzászólóknak milyen témakörök mentén kell továbbírniuk a történetet, illetve akár azt is, hogy milyen nyelvezetet használhatnak a folytatás írásakor. Ez utóbbi megkötésére azonban ritkán kerül sor.

A blogok szerzőségkérdése

Alapvetően a blogok szerzője is megkérdőjeleződik. A témával jelentősebb mértékben Szűts Zoltán médiakutató foglalkozik, többek között *Írjuk a blogomat. Ki a szerző?*⁷ című tanulmányában, amely az én kutatásom alapját is képezte a blogregények szerzőségkérdését illetően. A szerzőt – Michel Foucault-hoz hasonlóan⁸ – nem biográfiai, „hús-vér” emberként értelmezi, hanem azt a szerzőképet érti alatta, aki a bejegyzést olvasók elképzelésében alakul ki a mű olvasása közben. A blogregények kapcsán viszont mindkét szerzőképet fontosnak tartom, hiszen a szerzőség kérdésköre kétféle szempont alapján is vizsgálható. Az első, amikor az olvasóban kialakult szerzőképről van szó: vajon egyedül csak a bejegyzés közzétevőjéhez kapcsolják az írás alapján létrejött képet? A második, amikor a biográfiai szerzőről van szó: a szerzői jogi

⁷ SZÜTS 2010.

⁸ FOUCAULT 1999, 143.

kérdések esetében. Lényegében hipotézisemet, mely szerint szükség van a szerzőre, a Szűts-szöveg is alátámasztja. Véleménye szerint vannak olyan blogtípusok, melyekhez elengedhetetlenül hozzátartozik a szerző megléte, személyének tudatosítása – ezek közül az egyik az irodalmi tematikájú blogok típusa.

Felvethetjük: a szerzőségkérdés a blogregények esetében miben másabb? A válasz a digitális kor, vagy, ahogy tanulmányában Bors Noémi fogalmaz, az „inter”-ek kora. Az újmédia egy olyan új közeget teremt, ahol a korábbi határok elmosódnak, a „szövegek közti váltás és az olvasó általi navigálás”⁹ szélesebb körűvé válik, már nem csupán a lábjegyzetek szintjén valósul meg. A közeg lehetővé teszi, hogy interaktivitásról (inter-akció: bizonyos eseménysorozatok és szereplők egymásrautaltsága), *intermedialitásról* („a különböző kontaktmédiák mint információszállító csatornák egymásra- és egymásba fonódása”) és *intertextualitásról* (különböző szövegek kapcsolata, egymásrautaltsága) beszéljünk az *interneten*.¹⁰ A blogregények a fanfictionökhöz hasonló elven működnek – legfőbb különbségük a tartalomban keresendő, azaz, nem fűződnek egy már meglévő műhöz (akár a szereplőket vagy a témát tekintve), illetve a szerző autoritása nagyobb mértékben van jelen az expliciten is sokak által szerkeszthető, hozzáférhető fanfictionökhöz képest.

De mi is az új közeg, az újmédia? A választ a kérdésre Lev Manovich adja meg, terminológiája szerint magát a digitális médiát nevezzük újmédiának. Ez magában foglalja az internet és a számítógépes multimédia mellett a CD-romokat, illetve a számítógépes játékokat egyaránt. A dolgozat természetesen az internet és a különféle honlapok – blogok – miatt foglalkozik az újmédia kérdéskörével. Tegyük fel, hogy részben elfogadjuk azt az állítást, amit Manovich pedzeget (majd később megcáfol): az a tartalom sorolható az újmédia témakörébe, amely számítógépes, technológiai feldolgozás részévé válik. Ha így tekintünk az újmédiára, máris láthatjuk, a blogok tökéletesen megfelelnek ennek a kritériumnak. A kérdés azonban továbbra is fennáll: mit kezdenek ezzel a szerzők és a befogadók? Az új marketingstratégiák megalkotása mellett – amely nem csupán a közönségsikerhez, de a kanonizációhoz is kapcsolódik – önreprezentációs lehetőségek, illetve saját értelmezői közösségek létrehozása is elképzelhető. Ha a blogokra gondolunk, könnyű megérteni a kifejezések mibenlétét, hiszen egy bejegyzéshez számtalan ember hozzászólhat, amelynek tagjai máris egy önálló értelmezői közösséget alkotnak, amely csoport felvetéseire a szerző akár külön posztban is reflektálhat.

⁹ BORS 2006.

¹⁰ BORS 2006.

„Minden olvasás együttal írás is”¹¹

A Harold Bloom kortárs irodalomtörténészről származó idézet – szintén kontextusából kiragadva – kitűnő példaként szolgál a szerzőség kérdésének vitatásához. Az, hogy olvasunk, befogadói vagyunk egy bizonyos szövegnek, egyben arra is lehetőséget teremt számunkra, hogy alkotókká válhassunk. Ha a hipertextről beszélünk, könnyen megérthető a párhuzam: az olvasó dönti el, milyen sorrendben olvas teljes szövegeket, bekezdéseket vagy csupán betűket. Lényegében adott a lehetőség a könyvek kapcsán is, amikor a paratextusról beszélünk: bármikor megszakíthatjuk a lineáris(nak tűnő) olvasást, és kezdetünk neki a fülszöveg olvasásának vagy utánaolvasni egy-egy témának az interneten. A könyvben materializálódott szövegek esetében azonban ritkábban beszélünk az efféle olvasói magatartásról – holott megfigyelhető –, míg a blogok és blogregények esetében ez egy természetesnek vehető folyamat. Ha linket látunk, kattintunk; ha eszünkbe jut vagy nem értünk valamit, utánaolvasunk; ha pedig meglátjuk, hogy érkezett hozzászólás a bejegyzéshez, megnézzük. Egyszerűen mi válunk a (para)szöveg alkotóivá, mi döntjük el, mi az adott mű része és mi nem, illetve azt, hogy kit tekintünk az egyes szövegrészletek valódi tulajdonosának.¹²

Végző bejegyzés

A témakör, a szerzőség kérdése természetesen nem új probléma. Foglalkozott már vele Roland Barthes és Michel Foucault egyaránt, sőt, az egyes irodalmi művek a XXI. században már jócskán kitettek a szerző szerepével kapcsolatos játékoknak, lehetőségeknek. Gondoljunk az intertextualitásra, amikor számos esetben azt sem tudjuk, honnan származik egy-egy idézet, mottó vagy részlet; netán a hipertextre, amely még a könyvekben is létjogosultságot ad a non-lineáris olvasatnak.

A blogregények körüli interaktív folyam elsősorban a kritikai visszacsatolásokat teszi lehetővé. Elképzelhető, hogy a blog tulajdonosa – a szerző – megfogadja egy-egy kommentelő javaslatát, továbbfűzi gondolatait, vagy teljes mondatokat, bekezdéseket másol, de összességében még mindig az alapító az, aki a szöveg szervezőerejeként működik. Ő dönt arról, mi az, ami bekerülhet az interaktív térből a főszövegbe, illetve dönthet arról, meddig kívánja magát a blogot fenntartani. A szerzői jogi kérdések esetében a web 2.0 egyfajta védelmet ad az online információ-megjelenítés során, viszont, ha egy megjelentetett könyvről beszélünk, újabb szerzői jogi kérdéseket vet fel a téma – melyekre egyelőre nem tér ki a kutatásom.

A címben feltett kérdésre válaszolva: **mi**. Bár alapvetően a szövegnek egy gazdója áll a hierarchia csúcán, az *én* mint a blog létrehozója, mégis egy

¹¹ BORS 2006.

¹² Például a fórumot olvasva meglátok egy gondolatot vagy nevet, amit látom, hogy a tulajdonos beépített a főszövegbe, így egyből tudom, hogy az értelmi szerzője ennek egy bizonyos felhasználó.

interaktív közegről beszélhetünk, amelyben a mű születik, s amely gondolatokkal, kommentárokkal együtt válik igazi alkotássá, a passzív olvasók pedig aktív auktorokká. A probléma mindezzel annyi, ha a befogadó is alkotóvá válik, a koherencia, a hitelesség vagy az értelmi kapcsolatok jól átgondolt összefüggései egyaránt megkérdőjeleződhetnek – például más nyelvet használ az én és egy kollektív szerzői csoport.

És bár minden példa arra utal, hogy itt elsősorban *miről* beszélünk, véleményem szerint érdemes egy, talán még nem annyira terhelt fogalmat, a *virtuális szerzőt* a mű tulajdonosának hívni, amely szerző nem egy ember, hanem a közösség. Ehhez az elmélethez fűzhető Roland Barthes elképzelése is, aki a szerzőség kérdését nyelvészettudományi aspektusból vizsgálta. „A nyelvészet pontos elemzői eszköztárat kínált a Szerző lerombolásához, mivel kimutatta, hogy a nyelvi megnyilatkozás a maga egészében üres folyamat, amely tökéletesen működik anélkül is, hogy megtöltenénk a beszélgetők személyével: nyelvészeti szempontból a szerző pusztán az, aki ír. [...] A nyelvnek »alanya«, nem »személye« van, s ez az alany, amelyben semmi sincs, pusztán őt meghatározó nyelvi megnyilatkozás, egymaga is »megtartja«, azaz kimeríti a nyelvet.”¹³

Virtuális szerzőnek tehát ebben az esetben nem csupán a blog tulajdonosát, hanem az ezt a közeget körülvevő, pontosabban az ehhez szorosan kapcsolódó összes közösségi színteret (fórum, vendégkönyv, Twitter, Facebook) aktívan és relevánsan használó csoportot is titulálom. Így az *én* és *mi* könnyen egybemosódik, teret engedve mindkét lehetőségnek: ha nem kalandozom el az olvasás során, megmarad az egyedüli szerző, míg a blogok lehetőségeit kiaknázva a közösséget állítom a szöveg mögé, és tudomásul veszem, hogy akár magam is a szöveg alkotójává válhatok.

Irodalom

BARTHES 1968 = Barthes, Roland: *A szerző halála* (részlet, ford.: Babarczy Eszter). In: Barthes, Roland: *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris, 50–55. Digitális változat: ELTE Bölcsészettudományi Kar Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet; http://emc.elte.hu/seregit/barthes_a_szerzo_halala.doc (Letöltés: 2015.02.22.)

BORS 2006 = Bors Noémi: Foucault és a szerzőiség az „inter”-ek korában. C3 Kulturális és Kommunikációs Központ Alapítvány; <http://www.c3.hu/~prophil/profi034/bors.html> (Letöltés: 2015.02.22.) Korábban megjelent: Bors Noémi: Foucault és a szerzőiség az „inter”-ek korában. *Pro Philosophia Füzetek* 4 (2003) 45–52.

BÖGEL 2006 = Bógel György: *Blogvilág – egy műfaj születése*. Budapest: HVG Kiadó Zrt., 2006.

¹³ BARTHES 1968.

CSALA 2005 = Csala Bertalan: Van-e olyan műfaj, hogy blog? In: Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja*. Budapest: Gondolat–Infonia, 2005.

FOUCAULT 1999 = Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez* (szerk.: Sutyák Tibor) Debrecen: Latin Betűk Alapítvány, 1999, 143.

LANDOW 1996 = Landow, George P.: *Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson? = Hypertext + multimédia* (szerk.: Sugár János) Budapest: Artpool, 1996. Digitális változat: <http://www.artpool.hu/hypermedia/index.html> (Letöltés: 2015.02.22.)

SZÜTS 2010 = Szüts Zoltán: *Írjuk a blogomat. Ki a szerző?* E-nyelv Magazin; <http://e-nyelvmagazin.hu/2010/09/10/irjuk-a-blogomat-ki-a-szerzo/> (Letöltés: 2015.02.22.)

Internetes források

Blogregény

<http://blogregeny.com> (Letöltés: 2015.02.22.)

Kulturális Enciklopédia

<http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Regeny.htm> (Letöltés: 2015.02.22.)

Oxford Dictionaries

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/blog> (Letöltés: 2015. 02.22. 15:35)

Interactivity at the digital age – who is writing what?

JUDIT SZANYI-NAGY

In my thesis I wrote about SMS-poems and blognovels as hybrid genres. The main topic was the role of these new hybrid genres in the literature and why should we research them.

Our language always changes. This alteration is continuous and next to our reflections we have to cope with the authority as another possibility – mainly in connection with the blognovels. That one is an absolutely interactive genre which allows laic people to continue or write another story on a blog. That could not be a problem unless the author (the owner of the blog) publish and use these stories, variations or names we created without citation and reference.

The topic of authority is not a new issue but because of the appearance of new media we can find other ways to figure out more possibilities and questions. The research is about to show these new ways and how the literature can reflect to these. This research is based on different special literatures and empirical observations. That is why you can find thoughts by Foucault, Barthes and a little from Landow about the hypertext. It is important, as well, to distinguish the biographical author and the person that we create during the process of reading.

A géphatalom

A hatalom eseménye Gilles Deleuze (politika)filozófiájában

ZSUPOS NORBERT

Bevezetés

A hatalom fogalmának tematikus elhelyezése Gilles Deleuze életművében több szempontból nehézségekbe ütközik. Deleuze következetes filozófiai rendszere ellenére találhatók olyan kifejtést igénylő részek, amelyek teret engednek újabb vizsgálatok, elemzések lehetőségének. Ilyen résznek tekinthető a hatalom rejtett, ugyanakkor központi problémája a deleuze-i gondolkodásban. Az alábbiakban e látszólag pusztán érintőlegesen tárgyalt fogalomnak, a hatalomnak Spinozától eredő elgondolását állítom összefüggésbe Deleuze filozófiájának politikai oldalával.¹

Deleuze Félix Guattarival közösen írt könyve, a *Mi a filozófia?* bevezetőjében az olvasható, hogy a filozófia fogalmakkal operál, fogalmak segítségével, illetve azok használatával hoz létre újabb fogalmakat, amelyek végül egy-egy problémát lefedve illeszkednek egymáshoz.² E fogalmak összessége hozza létre a feltérképezni, megismerni kívánt területek művészeti, politikai vagy ideológiai aspektusát. A hatalom szintén olyan területnek minősül, amelynek alapját fogalmak egymáshoz való viszonya határozza meg. E fogalmak kibontása, elemzése mellett, dolgozatom további részeiben Deleuze filozófiájának politikai vonzatával foglalkozom.

Beszélhetünk-e egyáltalán deleuze-i politikai filozófiáról? Jacques Rancière néhány megállapítását figyelembe véve világitok rá Deleuze művészetfilozófiai gyökereinek politikai jellegére. Másrésről Deleuze Spinozához való szoros kapcsolódása szintén meghatározó a hatalom, illetve a hatalom politikai esztétikája szempontjából.³ Mindehhez egy rövid történeti áttekintést javaslok annak érdekében, hogy az a fogalmi apparátus, amire Deleuze támaszkodik, pontosan milyen kontextusból, illetve kontextusokból eredeztethető.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani mentoromnak, konzulensemnek és tanáromnak, Bagi Zsoltnak, akinek támogatása és segítsége nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy jelen tanulmány megszülethessen; továbbá Orbán Jolán tanámónek és a Sensus-csoport minden egyes tagjának, hogy észrevételeikkel, kritikájukkal támogattak munkám során; Weiss János tanár úrnak, amiért publikussá tette számomra saját fordítását; és végül, de nem utolsósorban, Jaksa Csabának és Szatmári Áronnak.

² DELEUZE – GUATTARI 2013.

³ A politikai esztétikát és az esztétika politizálódását, e két szorosan egymáshoz kapcsolódó folyamatot Jacques Rancière értelmezése szerint használom. Az esztétika és politika egybefonódása az érzékelhető felosztásának egy módját jelenti. Erről lásd: RANCIÈRE 1995; RANCIÈRE 2009; RANCIÈRE 2011.

Deleuze a *Logique du sens*-ban fejti ki az *esemény* [l'événement] fogalmát, továbbá az eseményhez társuló *valamivé válás* [devenir] produktivitását. Az esemény fogalmának részletesebb kifejtésével a hatalom jelenségét szeretném elhelyezni és egyúttal hangsúlyos szerepét kiemelni Deleuze politikai filozófiájában. A hatalom e politikai kontextus figyelembe vételével eseményként aktualizálódik. Tehát a hatalom nem a testek által létrehozott viszonyrendszer (nem egy hierarchikus struktúra), hanem a testeket határoló viszonyok folyamatos mozgása, tulajdonképpen valamivé válása szerint artikulálódik (vagyis sorozatok egymás mellé rendeződésével).

Dolgozatom befejező részében a test vagy éppen a mozgás fogalmait helyezem el történetileg, és ezzel együtt párhuzamba állítom a hatalom eseményével. Az említett kötetben, a *Logique du sens*-on kívül, amely kimerítően tárgyalja az esemény fogalmát, a *Spinoza és a kifejezés problémája*, valamint a Guattarival közösen írt *Kafka* című szövegekre támaszkodom.

A filozófiai posztstrukturalizmusról

A hatvanas évek strukturalista képviselői szakítanak a negyvenes-ötvenes évek francia filozófiájában uralkodó fenomenológiai hagyománnyal, és olyan alapokat választanak gondolkodásuk talájanak, mint Spinoza, Nietzsche vagy akár Marx.⁴ A filozófiai posztstrukturalizmus meghatározó fogalma a differencia, legyen szó akár a társadalmi különbségek és különbözőségek vizsgálatáról, akár az értelmezés különbözőségeiről, és ennek értelmében sokrétűségéről.

A deleuze-i metafizika a differencia, differenciálódás (vagy *differenciáció*) fogalmán keresztül választható fel leginkább. A differencia elgondolása szembehelyezkedik a dialektikus rendszerek (például a platóni vagy a hegeli dialektika), a husserli *transzcendentális ego* és a heideggeri *Dasein* antropológiai struktúráival.⁵ Ugyanakkor a posztstrukturalizmus mégsem a struktúra elvét szüntetné meg, hanem annak dinamikáját emeli ki és helyezi másfajta perspektívába. Ez a hangsúlyeltolódás a dinamikus struktúrák bemutatására esik, vagyis arra, hogy olyan mozgások gondolhatók el, amelyek csakis immanensen tárulnak fel és válnak értelmezhetővé. Ez az alap határozza meg azt az immanens gondolkodásmódot, ami Deleuze összetett filozófiáját általánosan jellemzi.

A differencia fogalma az immanensen értelmezhető mozgások, szingularitások és sokszorosságok megrajzolásával tesz szert relevanciára. Azonban Jacques Derridával, a differencia másik filozófusával ellentétben, Deleuze számára a különbség nem valamitől való eltérés, hanem már eleve

⁴ Ebből a marxista irányból válik le például a Louis Althusser által képviselt strukturalista marxizmus irányvonala, erre építkezik – többek között – Jacques Derrida, Étienne Balibar, Jacques Rancière, Alain Badiou, Antonio Negri, (némi lacani áttétellel) Slavoj Žižek, valamint esetünkben Gilles Deleuze.

⁵ MOLDVAY 1997.

eltérő mozzanat a struktúrák dinamikájában. Míg Derrida dekonstrukciója a „metafizikai-ontológiai korszak” meghaladását készíti elő, addig Deleuze transzcendentális empirizmusa megmarad sajátos metafizikai rendszerében.

„Derrida a metafizikai-ontológiai korszak berekesztésének korszerű gondolkodója, míg Deleuze saját pozícióját eleve a heideggeri provincián kívül, nomádként, korszerűtlenként határozza meg. Ezért van, hogy Derrida számára a differencia „az el nem gondolható” gondolat, míg Deleuze számára a multiplex, heterogén gondolkodás sajátos logikája. Paradox logika, mely szerint a jelentés nem csupán és nem elsősorban a jelölés okozata és következménye, hanem alapvető módon és az előzővel szimultán, a testek okozata, a testi hatások következménye. Deleuze így közelebb áll Foucault-hoz a nyelv, a gondolkodás, az értelem és a jelentés egy olyan eredendően heterogén elképzelésével, amely lehetővé teszi valami abszolút újnak az elgondolását anélkül, hogy tagadná a gondolkodás nyelvi determináltságát.”⁶

Deleuze számára a testi viszonyokat formáló, illetve deformáló struktúrák nem minden esetben a hatalom eseményével tárhatók fel.⁷ A hatalom eseménye paradox mozgásával közelíthető meg. Paradox „tulajdonsága” az eseményjellegből fakad, hiszen, ahogy a *Logique du sens* első fejezetében (vagy sorozatában) olvasható, az események mindig két, ellentétes irányba tartanak, amelyek között nincs hierarchikus értelemben vett különbség.⁸ Ez az ellentétes mozgás alapvetően megszabja a hatalom eseményét, mindenekelőtt a testek okozataként, aminek köszönhetően a Spinozával való korreláció is létrejön.

Periódusok

Deleuze olyan filozófiai rendszerek immanens értelmezése során fejt ki saját rendszerét, hogy utóbbi – éppen immanenciája miatt – kölcsönösen visszaütal ezekre a rendszerekre vagy miliőkre. Pierre Macherey megállapítása, miszerint Deleuze nem Spinozáról, hanem Spinozában gondolkodik, éppen az első periódus lényegére tapint rá.⁹ Filozófiatörténeti írsaiban olyan fogalmak feltérképezése szolgál eszközként Deleuze számára, amelyek később saját

⁶ MOLDAVAY 1997.

⁷ A Thomas Hobbes által elképzelt, a természetjogból levezetett hatalomkép testek által létrehozott viszonyok szerint strukturálódik. Ezek a viszonyok jóllehet visszavezethetők (általános) természeti okokra, a hatalom perspektívájából nézve mégis a viszonyok hierarchizált jellege miatt marad releváns. „Az emberi hatalom általánosságban véve azokat az eszközöket jelenti, amelyek valakinek egy adott pillanatban valamely jövőbeli, jónak tetsző dolog eléréséhez rendelkezésére állnak, s ez a hatalom vagy eredeti vagy járulékos. [...] A hatalom jellege ugyanis ebből a szempontból hasonlít a hírhez, amely ahogy terjed, úgy növekszik, vagy a nehéz testek mozgásához, amely annál gyorsabbá válik, minél messzebbre jut a test.” (HOBBS 1970, 75)

⁸ DELEUZE 2004, 3–15.

⁹ MOLDAVAY 1997.

rendszerének kimunkálását segítik elő. Ha egyfajta tematikus felosztás szerint nézünk e miliőkre, akkor három, nem feltétlenül élesen elkülöníthető rész határozható meg.

Az ötvenes évek elejétől egészen a hatvanas évek végéig tartó, több mint egy évtizedes időszakban Hume, Kant, Nietzsche, Bergson és Spinoza nevével foglалható össze Deleuze filozófiatörténeti alkotói korszaka. A hatvanas évek közepén írt Proust-könyv pedig a jelek és jelentések viszonyát, azok működését, mozgását mutatja be. A mindenekelőtt meghatározó Spinoza- és Nietzsche-vonalhoz még a markáns bergsoni vonal húzható meg. Tengelyi László megfogalmazása szerint, Deleuze *A bergsoni filozófia* című kötete képes rávilágítani a differencia fogalmának kezdeti pontjaira, mintegy átkötést biztosít a később született *Différence et répétition* című művéhez.¹⁰

*„Deleuze azt mutatja meg ebben a rövid, ámde egyszersmind rendkívüli tömörségű írásban, hogy miként vezetnek el a bergsoni életmű meghosszabbított vonalai a differencia és a differenciáció gondolköréhez, amely – alig három évvel később – a Különbség és ismétlés gerincét fogja alkotni. Ezzel egyszersmind arra is mintát kínál, hogy miként léphet fel az önálló gondolkodás igényével egy olyan munka, amely teljes egészében egy másik gondolkodó műveinek elemzésére épül. Hermeneutikai korunkban, amelyet talán túlságosan is a szövegek értelmezése ural, különös jelentősége van annak a kísérletnek, amelyre Deleuze a jelen munkában vállalkozik: Bergson fő műveinek interpretációjából kiindulva úgy munkálja ki saját filozófiájának alapfogalatait, hogy közben az eredetihez a legkevésbé sem válik hűtlenné”*¹¹

A második periódus tulajdonképpen e miliőkből nyert fogalmak átfordítását és kibontását öleli fel. Deleuze számára a spinozai szubsztancia, a nietzschei akarat vagy a bergsoni életlendület alkotja a *Différence et répétition*-ban leírni kívánt mozgás természetét.¹² Ez a mozgás, a lendületből származó folytonos *valamivé válás* [devenir] jellemzi a *különbség* [différence] és *ismétlés* [répétition] struktúráját. Tehát a mozgás e két fogalommal, a különbséggel és az ismétléssel írható le elsősorban; ugyanakkor itt is feltételezhető egyfajta kölcsönösség, ami a viszonyok elrendeződését meghatározza, mintegy egybekapcsolja.

A mozgás, illetve szétszórtság részletesebb feltárását célzó harmadik periódus szövegei olyan perspektívából (és miliőkben) közelítik meg a differenciálódás problémakörét, mint például a barokk művészet, az irodalom,

¹⁰ TENGELYI 2010, 8.

¹¹ TENGELYI 2010, 8–9.

¹² A mennyiségi és minőségi sokaság tulajdonképpen a bergsoni fogalmakat, a tartamot, az emlékezetet és az életlendületet (mint a differenciáció mozgását) helyezi keretbe. Ennek a keretnek az egységét a korábban említett különbség mellett a virtualitás bergsoni hozzáadéka teszi hangsúlyossá. Lásd erről: TENGELYI 2010, 12; DELEUZE 2010, 99–123.

vagy akár a film és a festészet. Ahogy a későbbiekben látható lesz, úgyszintén ez a fajta szétszóródás, a többszörösség, a *valamivé válás* [devenir] jellemzi majd a hatalom struktúráját. Azonban ehhez elsősorban olyan tematikus miliő megtekintése szükséges, ami alapvetően nyelvi struktúrákat kezel és alkalmaz. Ez pedig az irodalom, ezen belül is a nyelv kisebbségi, vagyis „elnyomott” természetéből származó különbségelv válik igazán releváns mozzanattá.

Deleuze politikai filozófiája

Deleuze politikai gondolkodásának bonyolult helyzetét jól interpretálja Alain Beaulieu *Gilles Deleuze's Politics* című szövegének bevezetője.¹³ E bevezetőben Beaulieu alapvető állítása, hogy Deleuze filozófiáját tulajdonképpen egyfajta marxista politikai attitűd hatja át. Egészében véve valóban a marxizmus gondolata uralkodik műveiben, aminek középpontjában a kapitalista termelési rendszer megértésének, kritikai feldolgozásának folyamata játszódik le. Ennek a rendszernek a pontos megrajzolásához olyan fogalmi eszköztárat kínál Deleuze (és Guattari), amely a vágy struktúrájára, „mechanikájára” építkezik. A *vágygépezetek* [les machines désirantes] fogalmi meghatározása során Beaulieu rámutat arra is, hogy eme fogalmi eszköztár egyes elemei szétszórva bár, de szinte egytől egyig megjelennek Deleuze műveiben.

Jóllehet Beaulieu elemzése részletesen kitér Deleuze első pillantásra nehezen érthető elképzelésére, azonban mégsem minden szempontból ragadja meg azt a problémakört, ami ugyanakkor megnyilvánul a művészetfilozófiai vizsgálatok során. Ebből az aspektusból Jacques Rancière megállapítása, miszerint Deleuze számára a művészet a politikával, a politikaival megegyező forma, relevánsabbnak tűnik (még ha ebben a kijelentésben Rancière elkötelezett meggyőződése is közrejátszhat).¹⁴ Beaulieu észrevétele a deleuze-i filozófiát átható marxizmussal kapcsolatban, és Rancière-nek az érzékek felosztását Deleuze művészetfilozófiájával párhuzamba állító gesztusa egyaránt helytálló. Mindkét elképzelés tulajdonképpen a Spinozával való szoros egymásra utaltságot verifikálja: egyrésztől kijelöli a vágy-központú kifejezés gondolatát, másrésztől a felszínre emeli e *vágygépezetek* [les machines désirantes] által működtetett művészet politikai dimenzióját. Térjünk vissza a rancière-i problémafelvetéshez. Az alábbi idézet közelebből is megvilágítja, hogy Rancière pontosan milyen szempontból közelít a deleuze-i politikai dimenzióhoz.

¹³ „Deleuze imbues his entire body of work with a political character, without ever synthesizing his political thought in any one specific work. We propose to bridge this gap by clarifying the nature of the Marxist orientation of Deleuze's thought, showing how capitalism acts as an apparatus of repression on the desiring machines,' examining the reasons that led Deleuze to declare war on the state, and commenting on the statement according to which 'the people are missing.'” (BEAULIEU 2009, 204)

¹⁴ RANCIÈRE 2015, 16.

„A mű ellenállása nem a politika megmenekítése a művészet által; nem a politika imitációja vagy anticipációja a művészet által. Hanem éppen ennek egysége. A művészet a politika. [...] Ennek érdekében a művészetnek egyesíteni kell az emlékmű két nyelvét: az emlékművek (amelyek – ahogy Schiller mondta róluk – a jövő embereinek az eltűnt szabad városok csorbítatlan méltóságát közvetítik) emberi nyelvét és a romantikus könyvek (amelyek néma beszéde leleplezi az emberek fecsegését és sürgölődését-forgolódását) nem-emberi nyelvét.”¹⁵

A művészet természetesen egyedül a ranciè-re-i értelemben vett politika lehet, ami kifejezetten az érzékek felosztását megcélzó esztétikai reprezentációs rendszer paradigmája. Hogyan és miként társítható e komplex elképzeléshez a vágy mozgó, dinamikus struktúrája? Vagy éppen a művészet ellenálló természete lenne az egyetlen, ami megakasztja a kapitalista vágygépezet fogaskerekeit? Valóban az ellenállás feszültségében rejlik a művészet és politika egysége? Ranciè-re befejező sorai szerint ez utóbbi kérdés vezet el leginkább Deleuze politikai gondolkodásának megértéséhez.

„A művészet „ellenállásának” témája tehát valami egészen más, mint a nyelv kettős értelme, amelytől úgy lehetne megszabadulni, ha mindkettőt, a művészet konzisztenciáját és a politikai ellenvetést, a megfelelő oldalra helyezjük. Ez sokkal inkább a művészet eszméje és a politika eszméje közötti intim és paradox összefonódást mutatja. [...] A probléma tehát nem az, hogy mindkettőt önmagára visszautaljuk, hanem magának a feszültségnek a fenntartása, az egyiket a másikkal összekötni, a művészet politikája és a politika poétikája, amelyek nem jöhetnek össze anélkül, hogy kölcsönösen el ne nyomnák egymást.”¹⁶

Ezen a ponton – az ellenállás fogalmának bevezetésével – kapcsolódhatunk ismét Beaulieu szövegéhez, ami a marxista, gazdasági alapon megragadott problémára koncentrált elsősorban, ennek ellenére mégis kiemelhetők olyan részek, amelyek alátámasztják a művészet ellenálló logikáját Deleuze-nél.¹⁷ Ez az ellenálló logika többféle perspektívából közelíthető meg; a Spinozához való közeledés érdekében a legcélszerűbb perspektívának a vágy fogalma tűnik. Beaulieu elemzése szerint, Deleuze a vágy természetének, valamint a kapitalista termelési rendszernek a skizoid kapcsolatát mutatja be.

A vágygépezetek skizofrén működését Beaulieu összefüggésbe állítja a *potentia* és a *potestas* fogalom párral,¹⁸ amivel tulajdonképpen egyértelműsíti a Spinozával való analógiát. Spinoza politikai gondolkodásának fejlődését két jelentős szöveg testesíti meg. A *Teológiai-politikai tanulmány* és a *Politikai tanulmány* alapvető különbsége az affektus-elméleten alapszik. A társadalom

¹⁵ RANCIÈRE 2015, 16.

¹⁶ RANCIÈRE 2015, 22–23.

¹⁷ BEAULIEU 2009, 209.

¹⁸ BEAULIEU 2009, 209.

szerveződése és működés módja az affektusok szerint történik, mivel az emberek cselekedetét (vagy az embert magát) a vágy, semmint az ész határozza meg.

„De az embereket inkább a vak kívánság, mintsem az ész vezeti, s ezért az emberek természetes hatalmát, vagyis jogát nem az ész, hanem bármely vágy által kell meghatározni, amely cselekvésre készíteti őket s amely által magukat fenntartani törekszenek. Azt valloam ugyan, hogy azok a kívánságok, amelyek nem az észből származnak, nem annyira emberi cselekvések, mint inkább emberi szenvedélyek.”¹⁹

Deleuze számára a vágy nemcsak a kapitalista termelésnek a meghatározó alapja, hanem az azzal párhuzamosan létrejövő ellenállásnak is. A vágygépezetek mozgása visszavezethető egyazon struktúrára: a hatalom eseménye tulajdonképpen ezt a kétféle, egymással akár párhuzamosan működő elvet generálja. Deleuze és Guattari legkifejezőbben a Kafka-könyvben jelenítette meg ezt a problémát, amit egyik oldalon a monarchista, egységesítő tendencia képvisel, míg a másik, de nem ellentétes oldalon Kafka irodalmi nyelve egy „eljövendő népről” tesz ígéretet.

A géphatalom

Ha társadalomfilozófiai szempontból tekintünk a deleuze-i hatalom problémájára, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy elsősorban nem egy interszjektív keretben tárgyalandó problémáról van szó. Nemcsak abban az értelemben rejtett fogalom, hogy Deleuze és Félix Guattari nem szolgál konkrét definícióval, hanem abból a szempontból is, hogy nem helyezhető sem egyfajta dialektikus rendszerbe, sem pedig a hierarchizált totalitás hagyományos elképzelésébe. A deleuze-i politikafilozófia értelmében a hatalom nem egyéb, mint totalitás, azonban még ebben az esetben sem ellentéteken alapuló vagy hierarchizált totalitás, hanem az elemek egymás melletti elrendeződéséből fakadóan jóllehet szegmentált, mégis homogén struktúra.²⁰

A továbbiakban, ha nem is teljes egészében, de bizonyos értelemben a politikafilozófiai irányvonal mentén közelítem meg a Kafka-könyv sajátos hatalom-értelmezését. Losonc Márk mély és kifejező elemzésével ellentétben a hangsúlyt nem a kapitalizmus és nacionalizmus, illetve az ebben létrejövő kisebbségi lét vagy létesülés korrelációjára helyezem. Éppen Losonc alábbi kijelentésére reflektálva szeretném a hatalom fogalmát a korábban tárgyalt (deleuze-i) fogalmak fényében megvilágítani; tehát úgy, mint akár a *különbség* [différence] mozgásának sajátos szingularitása, aminek lényege többszörösséget létrehozó *eseményében* [l'événement] ragadható meg.

¹⁹ SPINOZA 1980, 21.

²⁰ „A hatalom nem piramisszerű, ahogyan azt a Törvény próbálná elhitetni velünk, hanem szegmentált és lineáris, működését nem a magasság vagy a távolság, hanem a szomszédos viszonyok határozzák meg [...]” (DELEUZE – GUATTARI 2009, 113)

„[A] Deleuze és Guattari által felvázolt program többszörösen is túllép a hegelianizmuson: a haszontalannak minősített kritika, a pusztán élősködő tagadás, az – elnagyolt, ezért üres – ellentétekben való gondolkodás elvetésével. A dialektikán túli gondolkodás a rendszeren belül kibontakozó szökésvonalakra figyel, mindarra, ami kisebbségi önaffirmáció. Teremteni kell, nem „ellenállni” (ez egyúttal a Foucault-val folytatott vita központi mozzanata is). A pusztá ellenállás még tiszteli a létező térfeleket, és hajlamos megelégedni a pusztá apellálással, valójában éppen azzal erősíti meg a fennállót, hogy követel vagy felró valamit – paradox módon éppen az ellenállás erősíti meg azt, ami van. A kisebbségi teremtés viszont új horizontokat nyit meg.”²¹

A *Kafka* című kötetben a hatalom fogalma a Kafka-szövegek perspektívájából kerül kifejtésre. A markáns irodalmi kontextus ellenére a szövegben ábrázolt hatalomkép ugyanúgy megállja helyét társadalmi, vagy – Losoncz (illetve Beaulieu és Rancière) elemzése nyomán – politikai kontextusban is. Mindegyik szegmensnek jellemző célját a „dialektikán túli gondolkodás” kapcsolja egybe. A Kafka-könyv célja, hogy rámutasson: a valamivel való szembeszegülés nem elegendő a teremtéshez; a teremtés mindenekelőtt az elhatárolódás során veszi kezdetét. Azonban mindehhez az a belátás vagy megfogalmazás szükséges, hogy tudatosuljon a hatalom totális, de nem hierarchizált gépezete.

Deleuze és Guattari meglehetősen bonyolult, poétikus nyelvét átfordítva, a géphatalom metaforikus képével könnyebben eljuthatunk a hatalom folytonosságának megértéséhez. Mindenekelőtt két, rövidebb idézet kiemelésével szeretném a hatalom és vágy viszonyának relevanciáját hangsúlyozni.

„A vágy nem hatalomvágy, a hatalom maga a vágy. A vágy nem hiány, hanem teljesség, gyakorlat és működés [...]. A vágy, elrendeződésként szigorúan azonos a gépezet fogaskerekeivel, alkatrészeivel, a gépezet erejével. A hatalom iránt táplált vágy nem más, mint a fogaskerekék látványának a bűvölete, az ember kedvet kap arra, hogy mozgásba hozza az egyik vagy másik fogaskereket, hogy maga is ilyen fogaskerek legyen, illetve jobb híján, a fogaskerek által megoldozott anyag, ami valahogy mégiscsak fogaskerek.”²²

„A gépezet tehát vágy. Nem mintha maga a vágy valami gép utáni vágyakozás lenne, hanem azért, mert a vágy szüntelenül gépet alkot a gépezetben, új fogaskerekeket hoz létre az előző mellé, a végtelenségig, noha meglehet, e fogaskerekék egymással ellentétes, széthangzó módon

²¹ LOSONCZ 2013, 178–179.

²² DELEUZE – GUATTARI 2009, 112–113.

*működnek. Gépezet tulajdonképpen kapcsolódásokból, szétszerelést irányító kapcsolódásokból jön létre.”*²³

E viszony, a hatalom és vágy azonossá tétele biztosítja a hatalom mozgásának folyamatosságát. Vagyis a hatalom elképzelhetetlen a másik, a másikhöz való viszony nélkül, még hogyha ez a viszony az elszakadás pillanatát is jelöli. Pontosabban a hatalom, akárcsak az alkatrészek által elrendezett mozgás szerkezete, szintén egyfajta elrendezés révén működteti saját mozgását. A hatalom totalitása végső soron a *kisebbségi* rész vagy szegmens eltávolodását jelenti a *többség* által képviselt résztől vagy szegmenstől. Nem állítható, hogy az a rész, amely eltávolodik, egyszersmind a hatalomtól távolodna el, hiszen a hatalom mozgása ott is megtalálható, eltávolodásuk a többségtől pontosan a hatalom mozgását követi.

Az alábbi részlet nemcsak a Spinozával való párhuzamot erősíti, hanem a hatalom eseményjellegét is pontosítja, hangsúlyozza:

*„Minden természeti dolog adekvát módon fogható fel, akár létezik, akár nem. Ahogyan tehát a természeti dolgok létezésének kezdete, éppúgy a létezésben való megmaradásuk sem vezethető le meghatározásukból. Mert gondolati lényegük ugyanaz, miután kezdtek létezni, mint mielőtt léteznek. Ahogyan tehát létezésük kezdete nem vezethető le lényegükből, éppúgy a létezésben való megmaradásuk sem; ugyanarra a hatalomra, amelyre szükségük van létezésük megkezdéséhez, szükségük van létezésük folytatásához is. Ennélfogva az a hatalom, amely által a természeti dolgok léteznek s következőleg, amely által működnek, nem lehet más, mint maga Istennek örök hatalma. Mert ha valamilyen más, teremtet hatalom volna, ez nem tudná fenntartani önmagát, s következőleg a természeti dolgokat sem, hanem ugyanarra a hatalomra, amelyre szüksége volt a megteremtéséhez, szüksége volna a létezésben való fennmaradásához is.”*²⁴

Michel Foucault-val folytatott vitája során Deleuze konkretizálja azokat a kereteket, amivel a hatalomvágy egységét behatárolja. Az elrendezés logikáját tulajdonképpen minden részre vagy szegmensre kiterjesztve alkalmazza. A bizonyos értelemben marxista vonások a deleuze-i hatalomképet a kapitalizmus kritikája felé sodorják. A Kafka-könyv mondanivalója úgyszintén ennek a kritikának a kifejezése, mégpedig a kisebbségi irodalom és a kisebbségi nyelv mozgásba lendítése révén, a Kafka-szövegek köntösébe bújtatott kisebbség marginális létmódjának kiemelése a többség hatalmi pozíciójával szemben.²⁵

²³ DELEUZ – GUATTARI 2009, 160.

²⁴ SPINOZA 1980, 20–21.

²⁵ „A vágymegszállás azt ugyan nem idéz elő, hogy alkalmasint az érdekeinkkel ellenkező dolog után vágyakozzunk – hiszen az érdek mindig követi a vágyat, és ott állapodik meg, ahová a vágy vezet –, azt viszont befolyásolhatja, hogy a vágy mélyebb és kiterjedtebb legyen az érdeknél. [...] Vannak olyan vágymegszállások, melyek a hatalom modelljévé tehetők, ugyanakkor szétszórják a hatalmat és azt idézik elő, hogy a hatalom éppúgy jelen van egy zsaru személyében, min a

Összefoglalás

A deleuze-i hatalom homogén totalitása elképzelhetetlen a vágy mozgatórugója nélkül. Vágy és hatalom azonossága minden szempontból közelebb visz a politikafilozófiai fejtegetések felé. További vizsgálódásokat kíván, hogy amennyiben a hierarchizált struktúrák elvetésével a homogén, egymás mellé rendezett sorozatok lépnek fel a hatalmi gépezetben (vagy rendszerben), akkor mindez milyen újabb viszonyokat hoz létre? Érdekes párhuzamot lehet észrevenni Jaques Rancière politikafilozófiája és a deleuze-i hatalom testek között mozgó természete között.

Rancière alapvető és nem kevésbé újszerű gondolata *A tudatlan tanár* [Le Maître ignorant] című kötetben fogalmazódik meg.²⁶ E szöveg centrális problémája a tanár és diák közötti tudás mennyiségbeli különbsége mellett egy minőségbeli különbség felvetése körül tematizálódik. Rancière elképzelése szerint ez a fajta hierarchizált struktúra elfogadhatatlan, mivel a tanár a diákot alapvetően tudatlanként kezeli, és nem azt a semleges pozíciót keresi, ahol egy feltételezett egyetértés kialakulhat. Ez a tematika gyűrűzik tovább főművében, a *La Mésestente*-ban, valamint *A felszabadult nézőben*;²⁷ azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiak különös hangsúlyt fektetnek az esztétika – úgy, mint látható és láthatatlan, mondható és mondhatatlan vagy hallható és hallhatatlan viszonya –, valamint a politikafilozófia szükségszerű kapcsolatára. Feltételezésem szerint Deleuze hasonló struktúrákban képzei el a hatalom mozgását, szintén megpróbál kilépni a dialektika (hegeli) logikájából, akárcsak Rancière „felszabadított nézője”, hogy végül elérje a teremtéshez szükséges állapot feltételeit.

Irodalom

BEAULIEU 2009 = Beaulieu, A.: Gilles Deleuze's Politics. In: Boundas, C. V. (ed.): *Gilles Deleuze: The intensive reducion*. London–New York, 2009, 209–217.

DELEUZE – GUATTARI 2009 = Deleuze, G. – Guattari, F.: *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. (ford.: Karácsonyi J.) Budapest 2009.

DELEUZE – GUATTARI 2013 = Deleuze, G. – Guattari, F.: *Mi a filozófia?* (ford.: Farkas H.) Budapest 2013.

DELEUZE 2000 = Deleuze, G.: *Spinoza és a kifejezés problémája* (ford.: Moldvay T.) Budapest 2000.

miniszterelnökében, s az általuk gyakorolt hatalom természetét tekintve semmiben sem különbözik egymástól.” Az idézett részlet Deleuze Foucault-nak adott válaszából származik (FOUCAULT 2000, 248).

²⁶ RANCIÈRE 1987.

²⁷ RANCIÈRE 2011.

- DELEUZE 2004 = Deleuze, G.: *The logic of sense*. (trans.: Lester, M.) London–New York 2004.
- DELEUZE 2010 = Deleuze, G.: *A bergsoni filozófia*. (ford.: John É.) Budapest 2010.
- FOUCAULT 2000 = Foucault, M.: Az értelmiségi és a hatalom. Michel Foucault és Gilles Deleuze beszélgetése. (ford.: Kicsák L.) In: Foucault, M.: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen 2000, 241–249.
- HOBBS 1970 = Hobbes, Th.: *Leviatán*. (ford.: Vámosi P.) Budapest 1970.
- LOSONCZ 2013 = Losoncz M.: A kisebbségek forradalma. In: Losoncz M.: *Vakító gépezetek*. Újvidék: Forum, 2013, 153–181.
- MOLDVAY 1997 = Moldvay T.: Deleuze és a filozófia. *Metropolis* 1 (1997 nyár) no. 2. Internetes úton elérhető: <http://www.c3.hu/scripta/metropolis/9702/moldvay.htm> (Letöltés: 2015.02.01. 13:28)
- RANCIÈRE 1987 = Rancière, J.: *Le Maître ignorant*. Paris 1987.
- RANCIÈRE 1995 = Rancière J.: *Le Mécontentement. Politique et philosophie*. Paris: Galilée, 1995.
- RANCIÈRE 2009 = Rancière, J.: *Esztétika és politika*. (ford.: Jancsó J. – Pierson, J.-L.) Budapest 2009.
- RANCIÈRE 2011 = Rancière, J.: *A felszabadult néző*. (ford.: Erhardt M.) Budapest 2011.
- RANCIÈRE 2015 = Rancière, J.: *Ellenálló-e a művészet?* (ford.: Weiss J.) Kézirat.
- SPINOZA 1980 = Spinoza, B.: *Politikai tanulmány* (ford.: Szemere S.) Budapest 1980.
- TENGELYI 2010 = Tengelyi L.: Előszó. In: Deleuze, G.: *A bergsoni filozófia*. Budapest 2010, 7–15.

The machines's power

The event of power in Gilles Deleuze's political philosophy

NORBERT ZSUPOS

Gilles Deleuze's systematic philosophical system the power although hidden, it is located in a central concept. Is best understood through the power of Deleuze's political philosophy. Can we talk about deleuzean political philosophy? Based on analysis of Jacques Rancière's *Ist Kunst widerständig?* and Alain Beaulieu's *Gilles Deleuze's Politics* I examine Deleuze's philosophical side of the political system. The event Deleuze's notion of a dominant, which also leads to the problem of power. (Deleuze includes this term especially in the *Logique du sens*.) The deleuzean power these paths lead to the parallelism of Spinoza. My thesis aims to introduce this relevant parallels.

A priming hatása az explicit emlékezetre

BENSE ORSOLYA – BERZE DÁVID – KAZINCZI CSABA – MANDEL HENRIETT

Összefoglaló

Kutatásunkban a priming hatását vizsgáltuk az explicit emlékezetre.¹ 18 és 25 év közötti személyekkel végeztük el a tesztet – átlagéletkoruk 20,65 év (szórás: 1,7) –, 14 férfival és 12 nővel. Minden résztvevő legalább érettségivel rendelkezett. Az explicit emlékezeti működést szólista tanulással mértük, amiben három különböző kategóriába tartozó szavak szerepeltek: építészet, állatok és ruházat. A résztvevők fele primingban részesült. A priming a ruházat kategóriájával történt, ehhez a témához kapcsolódó képeket helyeztünk el azon a folyosón, ahol maga a kísérlet helyszínéül szolgáló terem is volt. Hipotézisünk az volt, hogy a priming hatására a ruházattal kapcsolatos szavakból többet tudnak majd felidézni, mint a résztvevők másik fele, akik nem voltak a priming hatásának kitéve. Eredményeink azt mutatják, hogy a primingtól függetlenül a két csoport között nem volt számottevő különbség. Összefoglalva tehát az előhuzalozásnak semmilyen hatása nem volt a vizsgálati személyek explicit emlékezetére.

A priming hatása az explicit emlékezetre

Az emberi emlékezet egy összetett rendszert alkot, melynek része az implicit és explicit emlékezet is. Ahogy Tulving és Schacter írják, az implicit emlékezet felelős a tudat alatt megszerzett, másképp szubliminálisan észlelt információk tárolásáért, tehát azért a tudásért, mely esetében nem tudjuk megállapítani, hogy mikor, hol és hogyan szereztük azt.² Az explicit emlékezet ezzel szemben azoknak az információknak a tárolásáért felelős, melyek esetében tudatában vagyunk annak, hogy milyen körülmények között tettünk szert a tudásra.

Tulving és Schacter szerint a priming, vagyis az előfeszítés az implicit emlékezethez kapcsolódó jelenség, amely azonban képes hatni az explicit, tudatos tanulásra is. Ez úgy történhet meg, hogy egy inger bemutatása serkentő vagy gátló hatást gyakorol az utána következő inger feldolgozására. A priming különlegessége, hogy abban az esetben is kifejti hatását, ha az első inger a tudatosuláshoz szükséges idő töredéke alatt, vagyis szubliminális ingerként lett bemutatva.

Ansorge, Khalid és Köning bizonyították, hogy a tudatalatti észlelésnek fontos szerepe van az érzelmi kategóriák kialakításában. Ez azt a kérdést veti fel, hogy vajon milyen más kognitív folyamatokat befolyásolhatnak még a szubliminális ingerek,³ melyeket tudatosulás nélkül észlelünk. Az ötlet egy

¹ A kutatás vezetője Csábi Eszter volt.

² TULVING – SCHACTER 1990, 301–306.

³ ANSORGE – KHALID – KÖNING 2013, 1–15.

korábban látott kísérlet alapján fogalmazódott meg bennünk, amelyben egy preparátumokkal foglalkozó cég két grafikust kért fel plakáttervezésre. A szakembereket egy megadott útvonalon vitték el a helyszínre, amely során különböző ingerekkel szubliminálisan primingolták őket. A tervezés végén a beépített ember megmutatta saját előzőleg készített vázlatait, melyek szinte teljes egészében megegyeztek a grafikusok által rajzolt plakátokkal. Itt mutatkozott meg a priming tervezési folyamatra gyakorolt hatása. Ez a hatás az utazás folyamán küszöb alatti ingerként bemutatott képeknek, tárgyaknak, szlogeneknek volt köszönhető.⁴

Ahogy korábban Verwijmeren, Karremans, Bernitter, Stroebe és Wigboldus leírták, a priming hatástalan lesz akkor, ha a résztvevők tudnak annak meglétéről.⁵ Kutatásunk során ezt mi is figyelembe vettük és annak érdekében, hogy ezt kiküszöböljük, csak a kísérlet végén adtunk részletes tájékoztatást a vizsgálati személyeknek a kísérlet fő témájáról. Az alaposság érdekében mindenkitől megkérdeztük, hogy észrevette-e a priminghoz használt képeket, nemleges választ kaptunk a résztvevők szinte mindegyikétől. Azok, akik mégis észrevettek néhány képet, bevallásuk szerint semmilyen formában nem kapcsolták a kísérlethez azokat.

Maga a priming folyamata a szavak és tárgyak felismerésével áll kapcsolatban, ám emlékezetünknek ez a része egyáltalán nem tudatos és befolyásolható. Bizonyítottan igaz, hogy a tudatalatti észlelés hatással van az emberi információ-feldolgozó folyamatokra és a későbbi szerveződésre is, tehát az információ kódolásának folyamatára is.⁶ Lavigne, Dumercy, Chanquoy, Mercier és Vitu-Thibault arról írnak cikkükben, hogy egy prime komponens munkamemóriában való feldolgozásának segítségével a hosszú távú memóriából könnyebben elő tudunk hívni a prime komponenshez szemantikailag kapcsolódó fogalmakat.⁷

Kircher, Sass, Sachs és Krach bebizonyították, hogy nem csupán egy modalitáson belül történhet a priming. Kutatásukban képekkel való primingolás után a vizsgálati személyeknek arról kellett dönteni, hogy egy adott szó valódi vagy sem. Eredményeik alapján arra jutottak, hogy a válaszadást nagymértékben befolyásolja az, hogy az adott szó a priming része volt-e vagy sem.⁸

Ez alapján kutatási kérdésünk, hogy a szubliminálisan észlelt képekkel befolyásolni tudjuk-e azt, hogy a kísérleti személyek egy szólistából mely szavakat tanulják meg. Hipotézisünk szerint a résztvevők könnyebben idéznek fel olyan szavakat, amelyeket a képeken a korábbiakban már szubliminálisan észleltek vagy észlelhettek.

⁴ BROWN 2012.

⁵ VERWIJMEREN ET AL. 2013, 1124–1129.

⁶ TULVING – SCHACTER 1990, 301–306.

⁷ LAVIGNE ET AL. 2012, 467–483.

⁸ KIRCHER ET AL. 2009, 4116–4128.

Módszerek

Résztevők

Kísérletünkben összesen 26 személy vett részt, kiválasztásuk kényelmi mintavétellel történt. A résztvevőket két részre, kísérleti és kontroll csoportba osztottuk. Mindkét csoportban 13–13 fő volt. 18 és 25 év közötti személyeket vizsgáltunk, a kontroll csoport átlagéletkora 20,54 év (szórás: 2,1), míg a kísérleti csoporté 20,77 (szórás: 1,5) év. Kutatásunkban 14 férfi és 12 nő vett részt, eloszlásuk a kísérleti és a kontroll csoport között egyenlő volt: 7 férfi és 6 nő. Iskolai végzettség tekintetében mindegyikük legalább érettségivel rendelkezett. A résztvevők közül 11 fő játszik legalább egy hangszeren, 15 fő pedig egyáltalán nem tud hangszeren játszani. A vizsgálati személyek közül senki nem jelentett a kísérlet eredményét befolyásoló egészségügyi problémát. A résztvevők utólag pontos tájékoztatást kaptak, önként vettek részt vizsgálatunkban. Adataik és eredményeik felhasználására írásos engedélyt kaptunk tőlük.

Vizsgálati eszközök

A kísérlet során alkalmazott 51 szóból álló listát a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszéke által kifejlesztett SzóSzablya Gyakorisági Szótár segítségével állítottuk össze, ügyelve arra, hogy az egyes szavak előfordulása megközelítőleg azonos legyen. A szólista hosszúságát úgy alakítottuk, hogy elkerüljük a padló és a plafon hatást a kísérlet során. A szólista összesen három kategóriából tevődött össze, melyek egyenként 17 szót tartalmaztak. Ezek a csoportok a ruhák, állatokhoz kapcsolódó és építészeti jellegű szavak voltak. A három kategória használatát az tette szükségessé, hogy ne csak egy olyan csoport legyen, amelynek szavai összetartoznak, mert ezáltal könnyen azonosíthatóak és kiválaszthatóak lettek volna a listából. A három kategória segítségével kívántuk nehezíteni a feladatot. A szólistát Microsoft PowerPoint segítségével vetítettük le a résztvevőknek, minden szót 3 másodpercig láthattak. A diabemutató elkészítésénél ügyeltünk arra, hogy a három kategória szavai véletlen sorrendben jelenjenek meg, így kiküszöbölve a primácia és a recencia hatását, mely szerint a lista elején és végén levő szavakat könnyebben jegyzi meg a résztvevők.

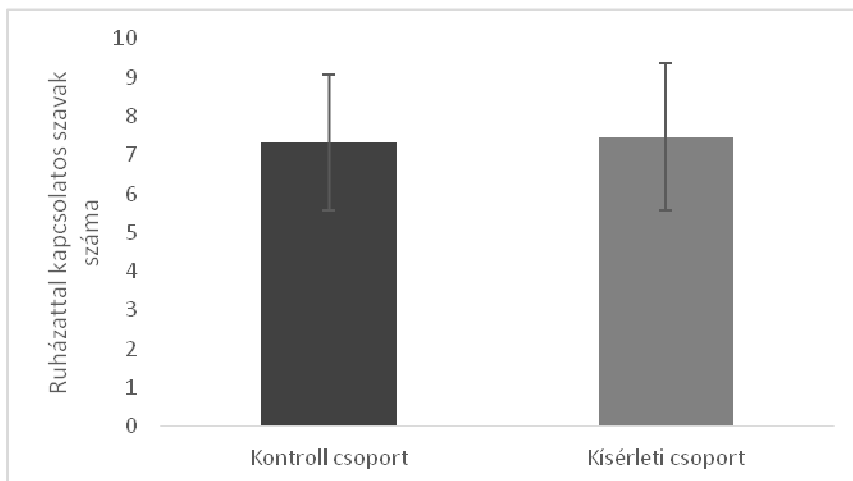
A vizsgálat leírása

A vizsgálat során a kísérleti csoport primingban részesült, míg a kontroll csoport nem. Ezt a hatást a vizsgálat helyszínén korábban kihelyezett 10 darab, ruha kategóriához tartozó képpel kívántuk biztosítani. A kísérleti és kontroll csoportos személyeknél is még a tesztelés megkezdése előtt felvettük az adatokat a korra, nemre, iskolázottságra, idegen nyelvismeretre és hangszer használatban való jártasságra vonatkozóan, továbbá biztosítottunk időt a

vizsgálat kapcsán felmerülő kérdések megválaszolására. Ezután a vizsgálati személyeknek lejátszottuk az 51 szót tartalmazó diabemutatót. Egyszeri megtekintés után 10 percet kaptak a megjegyzett szavak leírására, majd ezután a kísérleti csoportot tájékoztattuk a priming meglétéről. A vizsgálat során betartottuk a Szegedi Tudományegyetem Pszichológia Intézet által előírt etikai szabályokat.

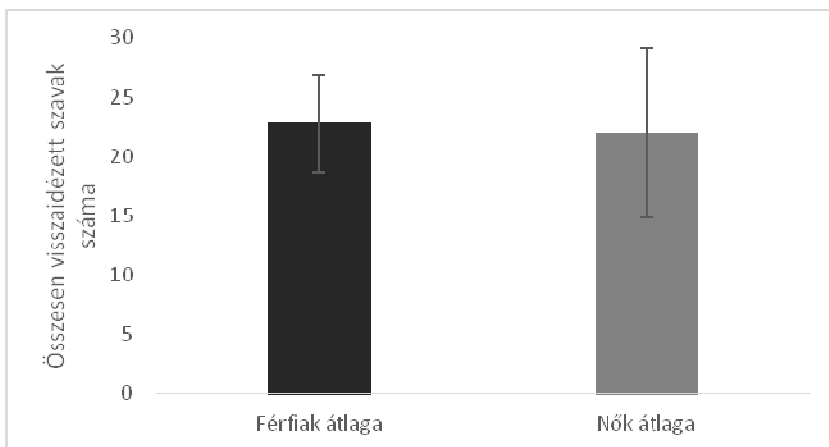
Eredmények

Az adatok feldolgozása az IBM SPSS statisztikai elemzőprogrammal történt. A ruhával kapcsolatos szavakat illetően a kísérleti és a kontroll csoport átlagát (1. ábra) független mintás t-próbával hasonlítottuk össze. A kísérleti csoportban átlagosan 7,46 (szórás: 1,9) ruhával kapcsolatos szót tudtak felsorolni, míg a kontrollcsoportban 7,31 (szórás: 1,75) szót tudtak felidézni a ruházat témakörében. Nem találtunk szignifikáns különbséget a két csoport között ($t(24) = -0,215$, $p = 0,832$) (1. táblázat).

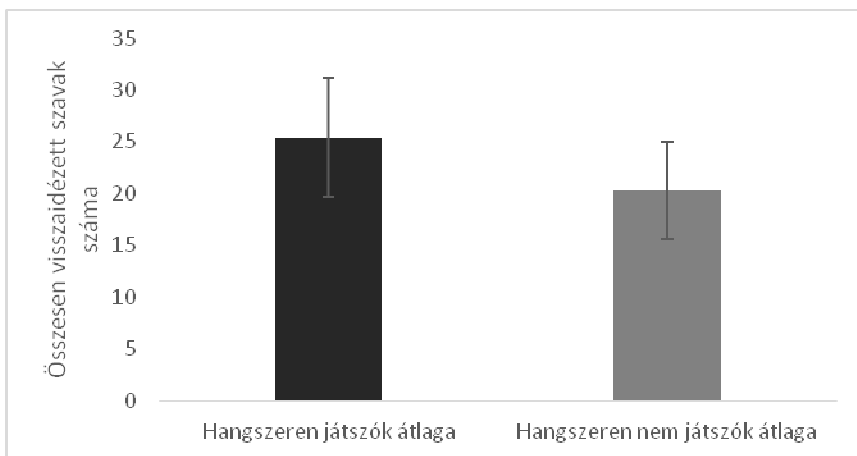

1. ábra: A „ruhadarabok” visszaidézésének mennyisége a kísérleti és a kontroll csoport között. Látható, hogy minimális különbség volt a két csoport között.

Nemi eltérések sem mutatkoztak (2. ábra) a független mintás t-próba használatával ($t(24) = -0,083$, $p = 0,935$). A priming nem volt hatással az építészettel ($t(24) = -0,157$, $p = 0,877$), valamint az állatokkal kapcsolatos szavakra sem ($t(19,07) = -0,298$, $p = 0,769$). A valamilyen hangszerezen játszó személyek átlagosan több szót tudtak felidézni ($t(24) = 2,499$, $p = 0,02$) (3. ábra), azonban a több szempontos varianciaanalízis eredménye alapján a priming hatása náluk sem volt megfigyelhető ($F(1,22) = 1,106$, $MSE = 2,661$, $p = 0,304$).

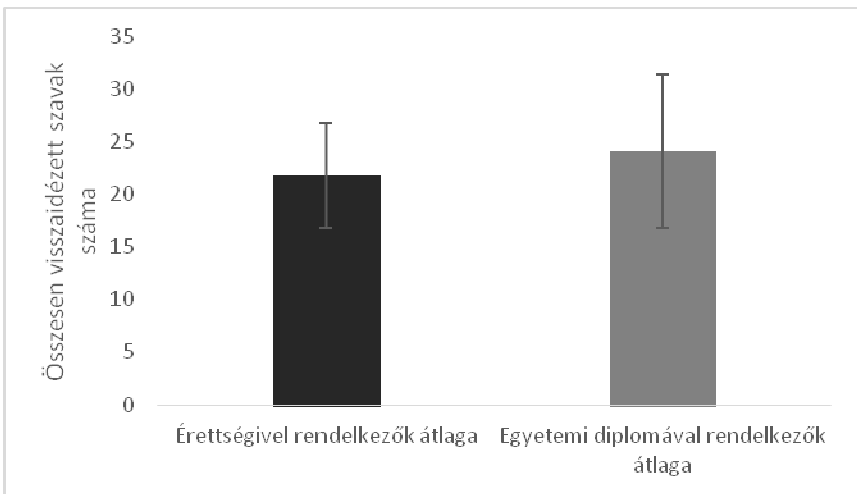

2. ábra: A férfiak és nők átlaga a visszaidézésben a ruhadarabok kategóriában. Látható, hogy minimális különbség volt a csoportok között.

3. ábra: A hangszeren játszó és nem játszó szó visszaidézési mennyisége. Látható, hogy jelentősen több szót tudtak visszaidézni a hangszeren játszókat.

A középiskolai végzettséggel, illetve a már egyetemi diplomával rendelkezők között nincs szignifikáns különbség a felidézett szavak mennyiségében ($F(1,22) = 0,701$, $MSE = 2,471$, $p = 0,411$) (4. ábra). Az életkor és a felidézett szavak száma nem korrelál, tehát ezen a mintán az életkor előrehaladtával változatlan a vizsgálati személyek eredménye ($r = 0,251$, $p = 0,216$). Azonban az elemszám nem elegendő megbízható korreláció számításához.

4. ábra: Az oktatási háttér különbségei a szóvisszaidézésben. Látható, hogy nem jelentős a különbség a diplomások és az érettségivel rendelkezők között.

Csoportok	Felidézett szavak átlaga	Szórás
Nők	22	7,21
Férfiak	22,78571	4,14
Kontroll csoport	22,15385	1,75
Kísérleti csoport	22,69231	1,9
Hangszeren játszó	25,364	5,73
Hangszeren nem játszó	20,267	4,67
Érettségivel rendelkező	21,79	4,98
Egyetemi diplomával rendelkező	24,14	7,33

1. táblázat: Különbségek a csoportot, nemet, zenei képzettséget és iskolázottságot tekintve

Eredmények megvitatása

Kutatási kérdésünk az volt, hogy a szubliminálisan észlelt képekkel befolyásolni tudjuk-e azt, hogy a kísérleti személyek a levetített szólistából mely szavakat tanulják meg. A kutatásunk eredményeit összehasonlítva Endel Tulving korábbi vizsgálataival⁹ azt tapasztaltuk, hogy a szubliminális ingerlés szerepe kevésbé meghatározó a gyakorlatban, az adatainkra támaszkodva a felidézett szavak mennyisége nem különbözött szignifikánsan a primingban

⁹ TULVING – SCHACTER 1990, 301–306.

részesülők és a primingban nem részesülők között. A kihelyezett képek előhuzalozó szerepe ezek alapján vitatott, a korábbi elvárásainkhoz képest a teljes mintának csupán egy része preferálta az általunk kiválasztott szemantikai kategóriát. Hasonlóan jelentek meg a szavak életkortól és nemtől függetlenül. Feltűnő különbséget egyedül a zenei előképzettséggel rendelkező alanyok produkáltak, átlagosan 5 elemmel többet voltak képesek visszaidézni. Ez összefüggést mutathat Jonides azon feltételezésével, miszerint a zenei előképzettség hatással van a kognitív funkciókra.¹⁰ Verwijmeren, Karremans, Bernitter, Stroebe és Wigboldus korábban említett hipotézise, miszerint a priming hatástalan lesz, ha a résztvevők tudnak annak meglétéről,¹¹ eredményeink alapján nem támasztható alá. Bár az alanyaink valóban nem kaptak előzetes tudást a kísérletről, nem volt kimutatható differencia a megtanult szavak mennyiségét illetően.

A kutatásunk felépítése – amely megfelel a racionalitás szabályainak – alapjaiban körültekintően került kidolgozásra, hiszen mindamellelt, hogy korábban felmerülő eredményeket vesz alapul, korábbi empirikus kutatások is igazolták. Ennek ellenére néhány módszertani hiányosságra hívja fel a figyelmet, valamint a kidolgozottsággal kapcsolatos utólagos minőségjavítási igényt vet fel. A kísérletek levezetését követően elsősorban a kihelyezett szubliminális ingerek mennyisége és elhelyezése az, amely bizonyosan javításra szorul, szorult volna. Utólagos átgondolásaink alapján nem feltétlenül képesek az emberek a legapróbb részletek monitorozására és akár tudatalatti feldolgozására. Kutatásmódszertani alapokat tekintve a későbbiekben a teszt megismételhető lenne ezeknek a tényezőknek a beépítésével és nagyobb elemszámon történő tesztelésével.

Összefoglalva tehát, a módszertani elemek javítása és körültekintőbb kidolgozása akár szignifikáns eredményeket is hozhat, ugyanis a szubliminális ingerlés jelensége mára már tudományos alapokon nyugszik. Úgy gondoljuk, hogy bár a kutatásunk statisztikailag nem hozta a várt eredményt, maga a jelenség és az explicit tanulásra való hatása ettől eltekintve még mutathat összefüggést. A további kutatás szempontjából mindezen módszertani javítások akár jobban lekövethető adatokkal is szolgálhatnak, ugyanis a vizsgálatunknak a gyakorlati haszna sem elenyésző: a mindennapi életben akár a célzott tanulási mechanizmusok is javíthatóak lehetnének általa.

Irodalom

ANSORGE – KHALID – KÖNIG 2013 = Ansorge, U. – Khalid, S. – König, P.: Space-Valence Priming with Subliminal and Supraliminal Words. *Frontiers in Psychology* 4 (81) (2013) 1–15.

¹⁰ JONIDES 2008, 11–16.

¹¹ VERWIJMEREN ET AL. 2013, 1124–1129.

- BROWN 2012 = Brown, D.: (II.) Szublimális üzenetek, NLP. <https://www.youtube.com/watch?v=k5bGRbCiU4c> (Közzétéve: 2012.03.25. Letöltve: 2014.03.13. 12:34)
- JONIDES 2008 = Jonides, J.: Musical skills and cognition. In: Asbury, C. – Rich, B. (ed.): *Learning, arts, and the brain: The Dana consortium report on arts and cognition*. New York 2008, 11–16.
- KIRCHER ET AL. 2009 = Kircher, T. – Sass, K. – Sachs, O. – Krach, O.: Priming words with pictures: Neural correlates of semantic associations in a cross-modal priming task using fMRI. *Human Brain Mapping* 30 (12) (2009) 4116–4128.
- LAVIGNE ET AL. 2012 = Lavigne, F. – Dumercy, L. – Chanquoy, L. – Mercier, B. – Vitu-Thibault, F.: Dynamics of the semantic priming shift: behavioral experiments and cortical network model. *Cognitive Neurodynamics* 6 (6) (2012) 467–483.
- TULVING – SCHACTER 1990 = Tulving, E. – Schacter, D. L.: Priming and human memory systems. *Science* 247 (4940) (1990) 301–306.
- VERWIJMEREN ET AL. 2013 = Verwijmeren, T. – Karremans, J. C. – Bernritter, S. F. – Stroebe, W. – Wigboldus, D. H. J.: Warning: You are being primed! The effect of a warning on the impact of subliminal ads. *Journal of Experimental Social Psychology* 49 (6) (2013) 1124–1129.

The effects of subliminal priming on the explicit memory system

ORSOLYA BENSE – DÁVID BERZE – CSABA KAZINCZI – HENRIETT MANDEL

Many researchers are interested in the effects of subliminal stimuli and its influence on the human mind's processes. Our experiment was supposed to measure how a priming effect can be induced with subliminal stimuli while focusing on explicit learning processes. The test was made with the help of individuals between the age of 18 and 25 (14 men and 12 women). We measured the explicit memory functions with wordlist learning, which operated with three different categories of words: architecture, animals and clothing. Our priming effect was the category of clothes. To stimulate the participants, we placed pictures of clothes at the place of research and its surrounding area. Our hypothesis was that they will be able to memorize more words in the category of clothes. After data analysis we concluded that independently of priming, they could remember almost the same amount of words in every category. In this situation, the effect of priming had no influence on the explicit memory functions of subjects.

A hazai felsőoktatási tehetségfejlesztő rendszerek pszichológiai vizsgálata

SZABÓ JÁNOS

Bevezetés, témafelvetés

A tehetségfejlesztés a társadalmi fejlődés egyik mozgatórugója, s egyben fontos kutatási területet is képez. A tehetségfejlesztés magyar felsőoktatási intézményekben történő vizsgálatát személyes tapasztalatok miatt választottam, ugyanis két intézményben (DE, PTE) is kapcsolatba kerültem vele, illetve részese voltam a felsőoktatási tehetséggondozásnak.¹

Az általános iskolai és a középiskolai tehetségfejlesztésnek számos programja és módja ismert. Hazánkban több pedagógus és oktatási szférában dolgozó szakember foglalkozik velük, mint a felsőoktatási tehetségfejlesztési rendszerekkel. Nem véletlenül. A magyar felsőoktatási rendszerbe történő bekerülés az egységes felsőoktatási felvételi eljárás következtében már önmagában is egy szelekciót jelent. Azonban ez nem jelenti azt, hogy nincs szükség tehetségfejlesztésre a felsőoktatásban, éppen ellenkezőleg: azért van rá nagy szüksége a társadalomnak, mert ez az egyik legfontosabb módja, hogy a jövő kutatóit és a társadalom mozgatórugóit kinevelje.² Ezenkívül értékes munkaerőt biztosít az állami intézmények és a vállalatok számára. Továbbá a felnőttkori tehetséggondozás más, mint a gyermekkori tehetséggondozás. Ez megnyilvánulhat abban, hogy vannak olyan felnőttkorban megnyilvánuló új tehetségterületek, melyekre gyermekkorban nem utalt semmi, valamint felnőttkorban nem az előrejelző tehetségg diagnosztikát alkalmazzák, hanem már meglévő teljesítmények értékelését.³

Ezt a fontos társadalmi alkotóelemet közelítettem meg jelen dolgozatomban a hallgatók oldaláról oly módon, hogy a különböző kérdéskörök teljes mértékben illeszkedjenek a magyar tehetségfejlesztési koncepcióban használatos szakirodalomhoz (a későbbiekben bemutatott Renzulli-modell alapján). A kutatásban használt kérdőív blokkjai illeszkednek a tehetség alkotóelemeihez. A tehetség alapvető összetevőinek négy aspektusát ragadja meg a tanulmány, amely a tehetség négy összetevőjét fedi le. Egy korábbi tanulmányomban vizsgáltam a tehetségek jövőbeli lehetőségeit, terveit, hiszen cégek, vállalatok, sőt országok sorsát határozhatja meg a tehetségekért folytatott harc. Nem véletlen, hogy a nemzetközi munkaerőpiacon eléggé központi téma a Brain-Drain jelenség, melyet Ng a tehetségekért folytatott harc terminusával magyaráz.⁴

¹ SZABÓ 2014b, 94–103.

² SZABÓ 2014a, 122–130.

³ BALOGH – MEZŐ – KORMOS 2011.

⁴ NG 2011, 262–268.

A tanulmány alapjául szolgáló kutatásban a függő változó a tehetségfejlesztésben résztvevő hallgatók tudományos eredménye volt, melyet a tudományos ösztöndíjakkal és a tudományos kreditek számításánál használatos algoritmusok segítségével számítottam ki. Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy milyen mértékben befolyásolja ezt a tanulmányi eredmény, a kortársakhoz viszonyított speciális területek a Gardner-i modellből, a motiváció és a kreativitás. Ezek közül csak a kreativitás és a tanulmányi eredmény volt szignifikánsan befolyásoló hatású (kreativitás: $T = 2,986$; $df = 174$; $p < 0,05$; tanulmányi eredmény: $T = 2,919$; $df = 174$; $p < 0,05$).⁵

Összefoglalóan, általánosságban a tehetségről

A fogalom eléggé összetett. Több száz tanulmánykötet és több ezer publikáció áll rendelkezésünkre a témában. Ezenkívül egy interdiszciplináris fogalomról van szó, hiszen nemcsak a pszichológusokat foglalkoztatja a téma, hanem a pedagógusokat, edzőket, HR szakembereket és még folytathatnánk a sort. Éppen ezért ebben a fejezetben csak dióhéjban vázolom fel, hogy mit is kell tudni a tehetségről általánosságban.⁶

Az oktatásban a kezdetektől fogva van tehetségazonosítás és tehetségfejlesztés, hiszen a tanítók, tanárok, oktatók és más szakemberek mindig is felfigyeltek az átlagosnál jobb teljesítményt nyújtó gyerekekre, akikben több adottság rejtett, és rájuk hajlamosabbak voltak külön figyelmet fordítani. A rendszerváltás után a tehetséggondozás nagyobb figyelmet kapott, illetve a külföldi eredmények és programok is helyet kaptak a hazai tehetséggondozásban. Jelenleg a hazai tehetségfejlesztés terén megjelent az a koncepció, hogy nagy hangsúlyt kell fektetni a tehetségígéreték képességeinek fejlesztése mellett a háttértényezőkre is. Például a személyiségre és a társas környezetre, mert ezáltal lesznek komplexek a tehetségfejlesztő programok. Ezenkívül még az a koncepció is kezd elterjedni, hogy a felfedezett tehetségígéreték számára egyénre szabott fejlesztő programokat dolgoznak ki.⁷

A tehetségfejlesztés térhódítását és népszerűségét tanúsítják a kutatások, az oktatásban megjelenő fejlesztőprogramok valamint a tehetséggondozó műhelyek. Jelenleg hazánkban egy olyan bázisa alakult ki ennek a témának és módszereinek, amelyek biztos alapot jelentenek a hazai tehetséggondozó programok továbbfejlesztéséhez.

A legelfogadottabb modell szerint (Renzulli-modell) négy fontos összetevője van a tehetségnek:

- átlag feletti intelligencia
- átlagot meghaladó speciális képességek
- kreativitás
- feladat iránti elkötelezettség, motiváció

⁵ SZABÓ 2014a, 122–130.

⁶ SZABÓ 2014a, 122–130.

⁷ BALOGH 2012

A tehetséggondozás koncepciója hazai szinten

A tehetségfejlesztés minden országnak és társadalomnak elemi érdeke, hiszen az újítások, és a változások jelentik a fejlődést a társadalom számára. Ha mindenki ragaszkodik a megszokott keretekhez és a sablonokhoz, akkor nem lenne társadalmi fejlődés. Éppen ezért van szükség az innovatív gondolkodók és a tehetségesek támogatására, fejlesztésére, és nem pedig a kezdeményezőkézség elfojtására. A hazai közoktatásban még mindig nem jeleik meg mindenütt ez a szemlélet, pedig a hazai tudósok számos koncepciót vázoltak már fel a helyzet megoldására. A közoktatásban a tehetségfejlesztés koncepciója rögzített keretek között működik. Ebbe tartoznak a különböző tehetségfejlesztő programok, a közoktatási intézményekre vonatkozó jogszabályok, a pedagógusok és tanárok továbbképzései, a Géniusz Program, a jó gyakorlatok stb.⁸

Az óvodákban, az általános iskolákban, az alapfokú művészeti iskolákban és középfokú iskolákban szükséges, hogy a műveltségi területekben érdekelt diákokat támogassák. A diákok, akik kiemelkedő eredményeket, gyors előrehaladást, alkotóképesseget, valamint a kötelező keretek teljesítésén túl motivációt mutatnak valamilyen tárgy iránt, illetve kiemelkednek a művészetekben, a sportban, a kézművességben, stb. szükségük van a tehetséggondozásra, hogy eredményeiket és sikereiket gyarapítani tudják, és továbbfejlődhessenek az adott területen. A Nemzeti Tehetség Program jelöli ki a tehetséggondozás kereteit, amit a Nemzeti Tehetségalap támogat. Ez a két intézmény a mindenkori oktatásért felelős miniszter irányítása alatt működik. A Nemzeti Tehetségprogramnak joga van az oktatási intézmények számára kötelező feladatokat kijelölni, és emellé meghatározza a finanszírozási módot is. Továbbá az Oktatási Minisztérium a tehetséggondozó nemzeti együttműködés támogatásával, pályázatokkal, szakmai ajánlásokkal, valamint projekt és versenykiírásokkal segíti a tehetséggondozást.⁹

A hazai tehetséggondozási koncepció kiterjed a hátrányos helyzetű tehetségek segítésére is. Ezt a célt szolgálja az Arany János Program, amely tehetséges középiskolások számára nyújt lehetőséget, hogy jó képzésben részesüljenek a középiskolai évek alatt és a tanulmányaikat a felsőoktatásban is folytassák. A középiskolai szinten maradvá nevesített intézmények még a hatévfolyamos és nyolcévfolyamos gimnáziumok is, valamint a középiskolákban is működnek szakkollégiumok, amelyek célja szintén a tehetséggondozás.¹⁰

A hazai tehetséggondozási koncepció kiterjed a pedagógusokra is, hiszen ők igen fontos szerepet játszanak a tehetséges diákok gondozásában. Éppen ezért jogszabályi háttér is vonatkozik rájuk. Például az 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, második fejezet, 19.§, 7. pontja, amely kimondja:

⁸ SZABÓ 2014a, 122–130.

⁹ BALOGH 2012.

¹⁰ BALOGH 2012.

„A pedagógus alapvető feladata, hogy a nevelő és oktató tevékenysége során figyelembe vegye a gyermek, tanuló egyéni képességeit, tehetségét, fejlődésének ütemét, szociokulturális helyzetét, és fejlettségét, fogyatékosságát, segítse a gyermek, tanuló képességének, tehetségének kibontakozását, illetve bármilyen oknál fogva hátrányos helyzetben lévő gyermek, tanuló felzárkóztatását tanulóitársaihoz.”

Külön tanfolyamok és képzések is vannak a pedagógusok számára arra vonatkozóan, hogy hogyan lehet a tehetségfejlesztési koncepciókat alkalmazni a közoktatásban. Erre egy tipikus példa a Debreceni Egyetem által szervezett „Tehetség és fejlesztése” 360 órás pedagógus szakvizsga program. Ennek eredményeképp a végzett pedagógusok „tehetségfejlesztő pedagógus, szakvizsgázott pedagógus” minősítést kapnak. Az ilyen képzésekre azért van szükség, mert a pedagógusok az elmúlt évtizedekben nem kaptak, illetve csak kevés mértékben kaptak opciókat az alapképzésük során a tehetségfejlesztésre vonatkozóan. Azonban jelenleg már a felsőoktatási képzés alatt is kapcsolatba kerülhetnek a tehetséggondozás alapelveivel a tanárképzésben is bevezetésre került kurzusok, tantárgyak keretében.¹¹

Amikor a magyar tehetségfejlesztésről beszélünk, nem csupán a országhatárokon belüli területre kell gondolnunk. Ugyanis a hazai tehetséggondozás nemcsak a magyar versenyképességet szolgálja, hanem az Európai Unió szellemi potenciálját is a tehetséges magyar fiatalok révén. A magyar tehetségfejlesztési koncepciók az egész EU számára adaptálható lehetőségeket biztosítanak. A Magyar Génius Program és az Új Magyarország Fejlesztési Terv komplex kezelésmódjai kiemelkedő hatékonyságúak és megtérülő erőforrások.¹²

Hazai tehetséggondozás a felsőoktatásban

A felsőoktatási intézményekben eltérnek a tehetségfejlesztés módszerei, illetve, hogy milyen tehetségfejlesztési programokat alkalmaznak a különböző intézmények. Van olyan intézmény, amely komplexen szervezi és integrálja a tehetségfejlesztést az egyetemi stratégiába, és olyan intézmény is van, ami a képességek bizonyos területeinek fejlesztését alkalmazza. Továbbá vannak egyetemek, főiskolák, akik a Génius Programban megalapított „Tehetségpont” program résztvevői, valamint akik jelenleg a tehetségtámogató program bevezetésén munkálkodnak.¹³

A felsőoktatási törvény is leírja, hogy a felsőoktatási intézményeknek megkülönböztetett figyelemmel kell kísérni a tehetséges fiatalok, hallgatók fejlesztését, mivel egy igen fontos, és társadalmilag jelentős érdekről van szó.¹⁴

¹¹ SZABÓ 2014a, 122–130.

¹² BALOGH 2012.

¹³ BALOGH 2012.

¹⁴ BODNÁR – TAKÁCS – BALOGH 2011.

Bodnár az alábbi módon ír a felsőoktatás és a munkaerőpiac kapcsolatáról: „A magyar felsőoktatás intézményei hamar felismerték a tehetségesek támogatásának, menedzselésének szükségességét, kapcsolatépítést a munkaerőpiaccal, ahová önmaguk menedzselése érdekében szívesen küldik, juttatják el fiataljaikat.”. Természetesen a mérlegnek két oldala van, hiszen a vállalatok, cégek is felveszik a kapcsolatot az egyetemekkel, főiskolákkal.¹⁵

A Renzulli-modell összetevői – Átlag feletti intelligencia

A következő szakirodalmi részben az első fejezetben említett Renzulli-modell tehetségösszetevőit veszem górcső alá. Nézzük elsőként az intelligenciát: összetett, komplex fogalom. Tovább nehezíti a meghatározást, hogy más terminusban használjuk a hétköznapiakban, és mást jelent a tudományos kutatásokban. Utóbbiban is viták vannak annak tekintetében, hogy mit lehet tudományosan igazolni, és mit nem.¹⁶ Az intelligenciakutatásnak is óriási szakirodalma van, illetve a tudományban továbbra sincs egységes koncepció arra vonatkozóan, hogy pontosan mi is tartozik az intelligencia fogalma alá. Jelen fejezetben röviden összefoglalom az intelligencia kutatásának történetét, valamint a mérési nehézségek hátterét.

Hazánkban leggyakrabban az intelligenciamérésre használt tesztek a MAWI, amely a Wechsler-féle intelligencia teszt magyar változata, valamint a RAVEN-féle progresszív mátrix teszt, amelyet inkább csak alkalmasság vizsgálatra lehet használni, hiszen csak átlag alatti IQ tartományban differenciál.

Mivel az online kérdőív módszere nem teszi lehetővé jelen kutatásban az IQ mérését, ezért az átlag feletti intelligencia aspektusát egyetlen mérőszámmal tudom csak meghatározni: Ez pedig a tanulmányi átlag. Ezt azzal tudom indokolni, hogy a kreativitás lényege (bővebben lásd a kreativitásról szóló fejezetben), hogy egy meglévő tudásból újat lehessen alkotni. Ezt a meglévő tudást viszont már jobban tükrözi a tanulmányi átlag, mint az intelligenciát.¹⁷

A Renzulli-modell összetevői – A speciális képességek

Ezek adják meg a tehetség jellegzetességét. A leggyakrabban említett példa a speciális készségek azonosításánál a Gardneri nyolc faktor:

- téri-vizuális készségek
- testi mozgásos készségek
- zenei készségek
- interperszonális készségek
- intraperszonális készségek
- verbális készségek

¹⁵ BODNÁR – TAKÁCS – BALOGH 2011.

¹⁶ NEISSER ET AL. 1996.

¹⁷ SZABÓ 2014a, 122–130.

- logikai – matematikai készségek
- természeti készségek (jelen vizsgálatban ezt nem számszerűsíttem)¹⁸

A modell eredetileg 7 faktoros volt, Gardner utólag bővítette ki a 8. faktorrall, a természeti készségekkel. Gardner többszörösintelligencia-elmélete a hagyományos IQ-teszteket bíráló elméletek egyike. Véleménye szerint az, amit az IQ-tesztek mérnek, csak egy szűk tartományát fedi le a képességeknek. Gardner elmélete a kognitív és kísérleti pszichológiai módszerekre is támaszkodik, nemcsak a statisztikai elemzésekre, ugyanis a kísérleti és a neuropszichológiában is lehet bizonyítékokat találni különböző modulokra, képességekre.¹⁹

A Piirto-modellben viszont a tudományos tehetség is egy a speciális képességek közül, amit a vizsgálatomban függő változóként mértek.

A speciális képességeket mérő kérdésblokk a Gardnerei-intelligenciátípusokra épül. Sajnálatos módon az önbeszámolós kérdőív miatt kérdéses a validitása, de ebben a vizsgálatban más módszer nem áll rendelkezésre.

A Renzulli-modell összetevői – A kreativitás

Egy újabb összetett fogalomhoz érkeztünk, ugyanis a kreativitás, a tehetséghez hasonlóan többszörösen összetett fogalom, továbbá a tehetség komplex értelmezéséhez nélkülözhetetlen alkotóelem. Ahhoz, hogy egy tehetséges hallgató problémahelyzetben új, illetve szokatlan megoldási móddal álljon elő, ahhoz kreatív képességekre van szüksége.²⁰ A kutatók között ugyan nincs egyetértés a kreativitás definíciójában, viszont abban egyetértenek, hogy a társadalmi fejlődéshez, előrehaladáshoz nélkülözhetetlen, hiszen ezáltal lehet újat teremteni. A kreativitás kutatása kezdetben a pszichológia kutatási területéhez tartozott, de manapság a pedagógiának is ugyanolyan fontos fogalma, mivel számtalan fejlesztőprogram alapja az oktatásban.²¹

A kreativitás kutatásához a kezdő lökést talán a „Szputnyik-sokk” adta meg, mely erősen lesokkolta az amerikai társadalmat. Amikor is az oroszok fellőtték az első műholdat (a Szputnyikot) a világűrbe, azzal egyértelműen a világ tudtára adták, hogy az űrkutatásban ők járnak élen. A problémamegoldó gondolkodásnak két fajtája lehet: A konvergens és a divergens gondolkodás. A konvergens gondolkodás azt jelenti, hogy az adott problémára megtalálni az egyetlen jó és helyes megoldást. Tulajdonképpen az IQ-tesztek esetében is erre van szükség. Ezért tekinthetünk a kreativitásra az IQ-tesztek validitásának egyik megkérdőjelező-eszközeként. Guilford szerint a konvergens gondolkodás az intelligenciával analóg, és olyan helyzetekben hasznos, ahol a probléma jól

¹⁸ GARDNER 1999.

¹⁹ BALOGH 2012.

²⁰ BALOGH 2012.

²¹ SZABÓ 2014a, 122–130.

definiált (pl: az IQ-tesztek feladatai).²² A divergens gondolkodás viszont a kreativitással analóg, és az olyan problémahelyzetekben hasznos, amikor nincs egyértelműen meghatározva a probléma. A kreativitás és az intelligencia az átlagos és az átlagos alatti tartományban korrelál. Azonban magas (120 körüli) intelligenciatartományban szétválik.

A Renzulli-modell összetevői – A motiváció, elköteleződés

Mit ér a magas intelligencia, és az átlagot meghaladó speciális képesség szorgalom és motiváció nélkül? Nem véletlenül az egyik alapvető összetevője a tehetségnek a motiváció. Elkötelezettség, kitartás és érdeklődés is feltétlen szükséges a sikerhez, és a tehetségessé váláshoz, mivel ezen háttértényezők nélkül nincs magas szintű teljesítmény, bármilyen magas szintű képességekkel is rendelkezik valaki.²³

A Génusz program megvalósításakor az alapkoncepciójában a motiváció támogatása is fontos aspektust képviselt az alapelvek között. A program 2006-ban indult útjára a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége révén, Csermely Péter vezetésével. A programban lefektették a tehetséggondozás főbb tartalmi alapelveit, melyben igyekeztek kitérni a tehetségfejlesztés minden fő aspektusára.²⁴ Jelen fejezetrészhez a releváns koncepciót szó szerint idézem, hiszen nagyon elgondolkodtató, mély és velős gondolat, illetve hihetetlen motiváló módon hat az olyan hallgatókra, akik az alacsonyabb intellektuális képességeik mellett is minden erejükből küzdenek az előrejutásért:

„A tehetség megjelölés a jelen tervzetben nem valamilyen szűken vett kritérium (IQ-teszt, tanulmányi, verseny, vagy üzleti eredmény) alapján kiválasztott elitet jelöl. Tehetség az is, aki kivételesen erős motivációja miatt akar bekerülni a leírt tehetséggondozó formákba.”

Ehhez a megállapításhoz az is hozzá tartozik, hogy a motiváció önmagában nem jelenthet jogot a tehetségsegítés különböző formáiba való bekerülésre, ehhez elért eredmények és szakmailag indokolt kritériumok kellenek.

A motivációs aspektus megragadásához az AMS-R teljesítménymotivációt mérő kérdőívet használtam.

A vizsgálati módszerek és a minta bemutatása

A vizsgálati minta gerincét öt felsőoktatási intézmény hallgatói képezték, akik valamilyen formában – szakkollégiumi tagság vagy tehetséggondozó programban való részvétel – a felsőoktatási tehetséggondozás résztvevői. A budapesti egyetemek közül a SOTE és az ELTE, a két legrangosabb fővárosi egyetem lett a vizsgálati minta célcsoportja, a vidéki egyetemek közül pedig a

²² GUILFORD 1967.

²³ BALOGH 2012.

²⁴ BALOGH 2012.

három legrangosabb és legnagyobb hallgatói létszámú egyetem került górcső alá: a DE, a PTE, és a SZTE. A kutatásban szereplő, minden felsőoktatási intézményre jellemző a magas színvonalú oktatás és kutatás, a kedvező hazai és külföldi megítélés, valamint a magas hallgatói létszám. További közös jellemző még, hogy nem szűkölködnek a hallgatók számára rendelkezésre álló, érdekeiket szolgáló, az intézmény keretein belül működő programokban és szervezetekben.

A kreativitás és a motiváció mérésére is validált becslőskálákat használtam: a kreativitás esetében a Tóth-féle Kreativitás Becslő Skálát (TKBS)²⁵, a motiváció esetében pedig a Achievement Motivation Scale-t (AMR-S).²⁶ Jelen tanulmány készítésekor 207 hallgató adatait dolgoztam fel, akik részesei a felsőoktatási tehetséggondozásnak. A minta minden statisztikai paramétereinek eredményét az IBM SPSS Statistics 20 programmal számítottam ki. Ebben a vázlatban csak a legfontosabb paramétereket említem meg:

- A legtöbb kitöltő a képzésének 3. szemeszterében jár (46 fő).
- A nők –férfiak aránya a mintában: 57,1% – 42,9%.
- A három legtöbbet megjelölt tudományterület a bölcsészettudomány (42 fő), a természettudomány (35 fő), valamint az orvostudomány (21 fő).
- A minta többségét a Debreceni Egyetem hallgatói alkotják (60,6%). Továbbá van még két kisebb csoport az ELTE (25 fő) és a PTE (19 fő) esetében, a további kitöltők szórványosan oszlanak meg az ország több felsőoktatási intézményének képviselőiben.
- A hallgatók nagyobb része (84 fő) tagozati gimnáziumból érkezett a felsőoktatásba.
- Érdeklődésként jelenik meg az első generációs értelmiségiek gyakorisága. A legtöbbet megjelölt válasz (78) az 1. generációs értelmiségi volt arra a kérdésre vonatkozóan, hogy hányadik generációs értelmiség lesz a hallgató a diploma megszerzése után.
- A kitöltők többsége (60,6 fő) tagja szakkollégiumnak.²⁷

A kutatási hipotézis – a tehetség összetevőinek bejósoló ereje egy regressziós modell alapján

A kutatás fő célja, hogy a tehetség különböző aspektusaiból világítson rá a felsőoktatási tehetséggondozás valamilyen formájában részt vevő hallgatókra. A kutatás gerincét az a többszörös lineáris regressziós vizsgálat jelenti, melynek segítségével a tehetség négy fő aspektusát vetíttem rá a függő változóra (intelligencia, speciális képességek, kreativitás, motiváció). A szakirodalmi háttérben láthattuk, hogy az átlag feletti intelligencia, a speciális képességek, a kreativitás, valamint a motiváció is mind nagyon fontosak a tehetség

²⁵ TÓTH 2006.

²⁶ LANG – FRIES 2006.

²⁷ SZABÓ 2014a, 122–130.

szempontjából. Éppen ezért hipotézisem szerint mind a négy aspektusnak magyarázó erővel kell szerepelnie a modellben. Vagyis a függő változóra (a tudományos tevékenységekre) vonatkozóan az átlag feletti intelligencia, a speciális képességek, a kreativitás és a motiváció változók is bejósoló erővel bírnak.

A hipotézis tesztelése – a lineáris regressziós modell eredményei

A modell a kötelező felsőoktatási tanulmányokat kiegészítő teljesítményre épül, a tudományos tevékenységekre. A függő változó tehát a „tudományos tevékenység”, melyhez az alábbi négy független változót illeszttem a predikciós modellbe, melyek egyébként a tehetség négy fő aspektusát jelölik:

- „intelligencia” – átlag feletti intelligencia, jelen esetben a tanulmányi átlag
- „gardneri intelligencia” – speciális készségek megítélésének átlaga
- „motiváció” – az AMS-R-ben kapott eredmény
- „kreativitás” – a TKBS tesztben kapott eredmény

A mintaelemszám itt 169-re csökkent, mert a tanulmányi átlagra vonatkozóan voltak hiányos válaszok (pl.: még nem volt lezárta félve az egyetemen, mert elsőéves), illetve a szélső, kilógó értékek nagyban befolyásolják az elemzés eredményét, ezért szűrőt alkalmaztam (tudományos tevékenységek pontszáma alacsonyabb legyen, mint 180).

A modellben a változókat „Enter” eljárással illesztettem be, ami a bevonásos eljárást jelenti. A független változók között nincs multikollinearitás, a függő változóval pedig gyenge korrelációt mutat az intelligencia, a kreativitás és a motiváció (utóbbi negatív korreláció). A többszörös determinációs együttható (R^2): 0,137, amely a modell gyenge magyarázóerejét mutatja. Az F-próba viszont azt mutatta, hogy a modellnek van magyarázóereje. ($F=6,533$, $p > 0,05$). A koefficiensek táblázatából (1. táblázat) kiderül, hogy a független változók milyen súllyal, milyen bejósolóerővel szerepelnek a modellben, illetve, hogy szignifikánsak-e.

Változók	Béta-súlyok	T-próba	Szignifikanciaszint
Intelligencia	0,213	2,919	0,004
Speciális készségek	-0,141	-1,801	0,074
Kreativitás	0,232	2,986	0,003
Motiváció	-0,173	-2,352	0,02

1. táblázat: A koefficiensek táblázata

A táblázat alapján elmondható, hogy egyedül a speciális készségek változója nem szignifikáns, viszont a további három változó bejósolóereje gyenge. További érdekes eredmény, a motiváció előtti negatív előjel. Eszerint ez negatívan befolyásolja a függő változót.

A hipotézis tehát félig teljesült. Ez azt jelenti, hogy a négy változó közül csupán kettő mutatta az elvárt tendenciát: az intelligencia és a kreativitás – habár ezek is gyengén. A speciális készségek esetében, valamint a függő változó esetében is felmerül a mérési eljárás problémája, mivel nem sztenderdizált teszttel történt, ellenben a motiváció mérése igen (AMS-R kérdőív). Ebben az esetben ismét megkérdőjelezhető a függő változó validitás, illetve egyéb olyan faktorok közreműködése, melyek nem szerepeltek a kutatásban.

Eredmények értelmezése, konklúzió

A hipotézisek csak részben teljesültek. Ez azt jelenti, hogy csak részben sikerült megfogni a tehetség összetevőit a mért változókkal, vagy pedig nem jellemző a vizsgált mintára. A két standard teszt esetében (TKBS; AMS-R) ez nem merülhet fel, itt lehet predikcióba bocsátkozni a populációra vonatkozóan. A minta sajnos nem reprezentatív a felsőoktatási intézményekre nézve, hiszen a Debreceni Egyetem hallgatói túlnyomó többségben vannak. Habár a mintaelemszám önmagában nem lenne kevés, mert speciális mintáról volt szó: olyan hallgatók, akik az adott felsőoktatási intézményben valamilyen formában részt vesznek a tehetségfejlesztési koncepcióban.

Összegezve elmondhatjuk a vizsgálatban mért változók alapján, hogy a tehetséges főiskolai-egyetemi hallgatók tanulmányokon kívüli tevékenységében szerepet játszik a tanulmányi átlag, a kreativitás, valamint a sikerorientáció.

A felsőoktatás a tehetségfejlesztés új színtere. Ezt már a szakirodalom kapcsán is bemutattam, valamint az eredmények is ezt támasztják alá. Továbbá részben eltűnik a középiskolai színtéren oly jellemző, eredményorientált effektus. Itt arra a tanulókra gondolok, akiknek egyetlen motivációjuk a minél jobb érdemjegy megszerzése. A felsőoktatásban ennek a hatásnak a csökkenése a kreativitás fontosságában nyilvánul meg.

A vizsgálatban mért változókon kívül lehetne még mérni az elkötelezettséget a tanult szakma iránt, a szakmai identitást. A kutatócsoportos munkával és a mentorral, valamint a képzéssel kapcsolatos elégedettséget. Sok egyetemi és főiskolai hallgató vált képzést a tanulmányai során, legtöbbször azért, mert az adott szak, amit érettségi után kiválasztott, nem tetszett neki.

A demográfiai adatok azt támasztják alá, hogy a felsőoktatási tehetségfejlesztés nem kizárólagosan a középiskolai tehetséggondozás folytatása. Hazánkban a legnagyobb presztízsű középiskolák a tagozati gimnáziumok (például: két tannyelvű, egyházi, emelt matematikai és művészeti gimnáziumok), ennek ellenére a hallgatók 10,3%-a szakközépiskolából került

be a felsőoktatási tehetségfejlesztő programokba. További 38,3% csak általános tantervű gimnáziumból érkezett. De ami még inkább informatívabb, hogy a tehetségfejlesztő programok résztvevőinek 44,6%-a első generációs értelmiségi lesz a diploma megszerzése után. Ez azt jelenti, hogy a tehetséges hallgatók majdnem felének nem diplomások a szülei, hanem ők lesznek az elsők a családban, akik felsőfokú (egyetemi vagy főiskolai) végzettséget szereznek. A felsőoktatási tehetségfejlesztés tehát egy új lehetőség lehet azoknak a hallgatóknak, akiknek a középiskolai tanulmányaik nem úgy alakultak, ahogy szerették volna. Továbbá lehetőséget biztosít számukra az elköteleződésre és elmélyülésre azon a tudományterületen, ami felkeltette az érdeklődésüket.

Irodalom

- BALOGH 2012 = Balogh L.: *Komplex tehetségfejlesztő programok*. Hajdúböszörmény: Didakt kiadó, 2012.
- BALOGH – MEZŐ – KORMOS 2011 = Balogh L. – Mező F. – Kormos D.: *Útmutató a tehetségpontok számára*. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége, 2011.
- BODNÁR – TAKÁCS – BALOGH 2011 = Bodnár G. – Takács I. – Balogh Á.: *Tehetségmenedzsment a felsőoktatásban*. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége, 2011.
- SZABÓ 2014a = Szabó J.: Felsőoktatási tehetségterkép a kreativitás és a motiváció tekintetében. In: Koncz István – Szova Ilona (szerk.): *„Hiteles(ebb) tudományos prezentációk“ PEME VIII. PhD Konferencia*. Budapest: Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület, 2014, 122–130.
- SZABÓ 2014b = Szabó J.: A tanulmányi eredmény szerepe a felsőoktatási tehetségfejlesztő rendszerekben. In: Koncz István – Szova Ilona (szerk.): *„A tudomány szolgálatában“ PEME IX. PhD Konferencia*. Budapest: Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület, 2014, 94–103.
- NEISSER ET AL. 1996 = Neisser, U. – Boodoo, G. – Bouchard, T. J. – Boykin, A. W. – Brody, N. – Ceci, S. J. – Halpern, D. F. – Loehlin, J. C. – Perloff, R. – Sternberg, R. J. – Urbina, S.: Intelligence: Knowns and unknowns. *American Psychologist* 51(2) (1996), 77–101.
- GARDNER 1999 = Gardner, H.: *Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century*. New York: Basic Books, 1999.
- GUILFORD 1967 = Guilford, J. P.: *The nature of human intelligence*. New York: McGraw-Hill, 1967.

NG 2011 = Ng, P. T.: Singapore's response to the global war for talent: Politics and education. *International Journal of Educational Development* 31 (2011) 262–268. TÓTH – KIRÁLY 2006 = Új módszer a kreativitás megállapítására: A Tóth-féle Kreativitás Becslő Skála (TKBS). In: *Magyar pedagógia*. 106. évf. 4. szám 287–311.

LANG – FRIES 2006 = A Revised 10-Item Version of the Achievement Motives Scale. *European Journal of Psychological Assessment*, 22 (3) 216–224.

Investigate of the main substances of the talent in the Hungarian higher-education system

JÁNOS SZABÓ

The talent-development is a very important driving force in social development, so it is important research field in pedagogy sciences of Hungary. The main substances of the talent by Renzulli: intelligence, special skills, creativity and motivation. I analyzed the Hungarian higher-education system by this four aspect (the 4 substance of talent). I investigate the talented students (who participate in the talent developmental organizations) (N=207). I used to data collection a complex questionnaire, which involved 2 standardized psychological test, and demographical questions, and future-plans questions. I analyzed the data by 2 linear regression model, and I compared the 2 validate test results by the standards.

By the first regression-analysis result: the scientific-talent is influenced by the creativity and the study-results. The results of the Tóth Creativity Estimate Scale are better, than the standards (this result significant in 9 factors from all 12 factors). I used to measure the motivation AMS-R (Achievement Motivation Scale-Revalidated) questionnaire. This test has 2 factors: success-orientation and failure-avoidance. The talented students are more success-orientation and less failure-avoidance than the average population.

I found that by the analysis of the future plans the talented students more interested to the labour market career than the scientific career.

Középkori vár vagy római erőd?
Rejtélyes romok a Mohácsi-szigetről

KONKOLY SÁNDOR

Bevezetés

A Mohácsi-sziget északi részén az alluviális üledékekből alaphegységi kibúvás karbonátos rétegei törik át a felszínt. Itt, a Dunafalvához tartozó Vári-pusztán találjuk a dél-baranyai szigetrög-csoport legkeletibb, egyedi kifejlődésű középső-triász korú tagját, amely Dél-Alföldünk egyetlen felszíni mészkő előfordulását jelenti. Az építőanyagban szegény alföldi tájon nagy értéke volt a mészkőnek, különösen, ha azt mészégetésre és faragásra is alkalmas „márványként” tartották becsben. A kibúvás kőzetanyagát évszázadokon keresztül bányászták, melynek eredménye – a szigetrög teljes lepusztítása – visszafordíthatatlan károkat okozott a hozzá kapcsolódó történelmi emlékeinkben. A vári-pusztai mészkő előfordulás eredetileg a Duna magasártéri szintje fölé emelkedő, kb. 150–200 000 m² területű szirtszerű kiemelkedés lehetett, mely közvetlenül a Baracscai-Duna jobb partján helyezkedett el. Az allúviumból előbukó karbonátrétegek csupán az utóbbi évtizedekben kerültek a geológia látóterébe, jelentőségét, sőt létét sokáig megkérdőjelezték (*l. kép*). A szakmán belül is földtani kuriózumként jellemzett képződmény történelmi szerepköre teljesen ismeretlen a történettudomány honi képviselői előtt, amely minden bizonnyal még számos meglepetést tartogat elhivatott kutatói számára. A legújabb kutatási eredmények alapján arra következtethetünk, hogy a szirtszerű kiemelkedésen valaha egy erődített objektum állt.

Szigetrög a Baracscai-Duna partján

Elsőként a magyar geológia atyjaként tisztelt Szabó József (1865) emlékezik meg a Mohácsi-sziget köfejtőjéről,¹ amely annak északi részén, Szekcsővel szemben található. Bár Szabó sohasem járt a kibúvásnál, de arról hallomásból, mint „*a geológok előtt ismeretlen, de érdekes tényről*” írásában megemlékezik. Közleményében megjegyzi, hogy a fejtéssel itt már felhagytak, az most csak a „*baglyok tanyája*”, de korábban mészégetésre és kőfaragásra is fejtették köveit. Innen származik a mai Dunaszekcső templomának oltáraihoz használt mészkő is, melyeket 1800-ban faragtak. Böck Hugó 1898-as geológiai térképe már pontosan jelzi a triász kibúvást a szigeten, amelyet később térképezési hibának vélték.² A történetbúvárok számára azonban minden bizonnyal a legérdekesebb

¹ SZABÓ 1865, 133–141.

² SZEDERKÉNYI 2002, 209–215.

adat ifj. Lóczy Lajos tollából származik, aki 1912-ben látogatott el a mészkőszirthhez. Szabó József 1865-ös közleményére³ hivatkozva keresi fel a képződményt, amelyet közvetlenül a Baracska-Duna jobb partján sikerül azonosítania. Lóczy ugyanakkor szálban álló szirt helyett csak valamilyen „*nagyobb várszerű épület*” alapjait találta, amelyből korábban meszet égettek. Az alapfalak méretes kőcsoportjait „*porhanyós vakolat*” köti össze, felette itt-ott téglalapozás nyomai látszanak. Mivel a vár keleti lábánál közvetlenül ott a régi meder, a kötömböket – szerinte – valószínűleg vízen szállíthatták oda. A falakat másfél méter vastag Duna-hordalék borította be. Megemlíti, hogy a Dunaszekcsővel szemközi parton is talált hasonló romokat, amelyek ma már a Duna középvízszintje alatt vannak (Lóczy itt nyilván Contra Florentiam római kikötőerőd akkor már ismert romjaira gondolt). A kötömböket hatalmasnak nevezi, szerinte ez könnyen megtévesztheti a szemlélőt, aki szálban álló sziklának ítélné. Jelentése olyan hatásos volt, hogy újabb 50 évig nem is járt geológuskutató a szigetrőgnél. Lóczy valószínűleg a leomló bányameddő miatt csak a bányagödörben fejtett alapfalakat láthatta és nem vizsgálta át alaposabban a fejtés környezetét. Figyelmét elkerülhette, hogy az építmény falai természetes alapra, vagyis szálban álló mészkő rétegekre épültek. Lóczy rövid ismertetője több, történeti szempontból is jelentős adattal szolgál. Leírja, hogy a kötömböket „guttensteini” mészkőből faragták. Tudjuk, hogy a kor geológiája még alpi-triász eredetűnek vélte és guttensteini mészkőnek nevezte a Mecseki- és Villányi-zóna germán-triász sekélytengeri fáciesének középső-triász anisusi korú, aprógumós mészkő változatát. A vári-pusztai mészkőrög ebből a kőzetből épül fel, tehát a kötömböket helyben faragták. A kőcsoportok közötti porhanyós vakolat ugyancsak jelentőséggel bír és egyben kérdéses. A római mészhabarcs igen tartós, szilárd és jellegzetes, könnyen felismerhető, de a középkori várfalak, erősített épületek kötőanyaga sem válik magától porhanyóssá. A rómaiak által kedvelt forró mészhabarcsot akkor alkalmazták, ha amorf, szabálytalan alakú építőkövekből, téglá- és kötőmélékekből építették falaiikat. Gyakran használtak kiegyenlítő téglasorokat is, amelyek mintegy kiigazították az időnként egyenetlenné váló sorokat. Ezt legtöbbször egész sorban nagyméretű, négyszögletű római téglákkal végezték. Lényeges azonban, hogy a pontosan illesztett, nagyméretű faragott kváderek közé egyáltalán nem használtak kötőanyagot.⁴ A középkori hazai várépítészetre kevésbé jellemzőek a nagyméretű, faragott kötömbökből épült falak, ez különösen ritkán fordul elő a középkori magánföldesúri váraknál, castellumoknál. Dénes József várkutató régész és Visy Zsolt limeskutató (ex. verb.) szerint az efféle építési technológia inkább az ókori építészetre vall, és a nagyméretű faragott kváderek lehettek akár másodlagosan felhasznált római sír- és oltárkövek is, bár a porhanyós vakolat kérdése még tisztázásra vár. Elképzelhető azonban, hogy a kőzetet kitöltő poranyag utólagosan került a kötömbök közé. Schweitzer

³ SZABÓ 1865, 133–141.

⁴ RÓMER 1866, 134.

Ferenc (ex. verb.) geomorfológus szerint a porhanyós vakolatnak hitt kitöltés nagy valószínűséggel nem más, mint mésziszap lerakódás.

A kiemelt rög, mint tektonikus horszt, korábban forrás kilépési helye lehetett. Tudunk a szigetrög miocén kori karsztosodásáról, és valóban van kapcsolata mélységi vizekkel a képződménynek. A kutatási területen 1997-ben létesített vízkutató sekélyfúrás 103 méter talpmélységig hatolt a kőzet rétegeiben. A fúrás a kis behatolási mélység ellenére három vízáradó karbonátréteget is harántolt. A fúrómag minták közettani minősítése szerint nyitott oldódási járatokkal és másodlagos kalcit bevonattal átszőtt, limonitos festődésű kőzet építi fel az említett szakasz rétegcsomóját. Szederkényi Tibor geológus szerint az oldási járatok mentén ma is aktív vízáramlási útvonalak valószínűsíthetők,⁵ amelyek a fentieket alátámaszthatják. A területen törmelékben talált borsókövek és a kloritos, limonitos, kalcium-karbonátos bekérgezésű kőzetblokkok is hajdani (akár melegebb vízü) források jelenlétére utalnak. Emellett az is elképzelhető, hogy a kőzet aprítása során keletkező poranyagot a csapadék bemoshatta a lejjebb lévő kötőanyag rései közé, majd ott kiszáradva amaz egy réskitöltő porhanyós (lazább) kötőanyag hatását keltette.

Lóczy megemlékezik a hatalmas méretű tömbök feletti téglalapozásról, amelyet „*későbbi keletűnek*” vélt. Sajnos nem ír a téglák alakjáról, méretéről és az építés módjáról sem, így nem tudhatjuk, hogy valóban egy újabb kultúrszint emlékeiről van-e szó, vagy csupán a falakat kiegészítő téglasorokról. Végül jelentősége van a falakat fedő alluviális üledék vastagságának. Lóczy szerint másfél méter „*Dunahordalék*” fedi a romokat, amely a rendkívül gyorsan töltődő dunai árterületen természetes folyamat eredménye. Az általa megemléltett Szekcsői-Duna partján lévő ókori hídfőállás romjai is megközelítőleg másfél méter mélyen vannak a „part falában”, vagyis hasonló vastagságú üledékkel fedve. Egyenlő mértékű üledéklarakódás megközelítőleg azonos betemetődési kort feltételez. Mindez természetesen ideális körülmények esetén mérvadó, amikor az adott kor allúvium szintjéig történt a falak betemetődés előtti lepusztítása. Jelenlegi ismereteink szerint ifj. Lóczy volt az utolsó, aki még látta az ismeretlen vár éppen fejtés alatt álló alapfalait, de közleménye sajnos nem jutott el időben a régész-történész társadalom felé, így az a mai napig látni adat maradt.

A Duna szerepe a történeti háttér vizsgálatában

A vári-pusztai szigetrög történeti jelentőségét a Dunához fűződő kapcsolata felől kell megközelítenünk. A mészköszirt jelenleg a Füzeséri–Holt–Duna-ág nyugati partján fekszik, amely azonos a korábbi Baracska-Duna feliszapolódó medrével. A néphagyomány szerint évszázadokkal ezelőtt a Duna fő ágát a Baracska-Duna-medre képviselte, míg a jelenlegi Szekcsői-medre csupán egy keskenyebb Duna-ág volt.⁶ Ugyanakkor ennek cáfolatára is találunk számos

⁵ SZEDERKÉNYI 1997.

⁶ HORVÁTH 1885, 37–38; GOSZTONYI 1891, 9–15; WOSINSKY 1896, 648; ZALOTAY 1959.

példát a múltból, így e kérdés tisztázása – a kutatás eredményessége szempontjából – elengedhetetlennek tűnik.⁷ Némi történelmi ismerettel, természetföldrajzi megfontolások és logikai következtetések alapján sem gondolhatnánk másra, minthogy a haldokló morotva partján álló mészköszirtre emelt vár hajdan egy folyóvízi átkelőhelyet védhetett. Dunai átkelő esetén az erősített objektumnak akár komoly stratégiai jelentősége is lehetett, amely alapján az eddigi tudományos szempontból méltatlanul elhanyagolt Mohácsi-sziget történelmi szerepköre is átértékelődhet.

Egy folyó korábbi futásirányának számos geológiai és geomorfológiai bizonyítéka lehet, de az évszázadokhoz köthető pontos képről csak az erről hiteles információkat nyújtó, történelmi időkből fennmaradt írott források és térképi ábrázolások alapján tájékozódhatunk. A 19–20. századi történész, illetve régész kutatók közül sokan intuíción alapján, egy-egy térkép, vagy írott forrás elemzése során alkottak véleményt a sziget vízrajzi viszonyairól, s legfőképp a Mohácsi-szigetet közrefogó Duna-ágak kérdéséről. Ennek legfőbb oka a rendelkezésünkre álló – bőségesnek korántsem mondható – írott forrásanyag és térképi ábrázolások erős megosztottsága. Még a legújabb vízrajzi szakmunkákban is előfordul, hogy csupán az elmúlt évszázadok hiányos, olykor szakmaiságában is erősen vitatható térképezési munkálatok eredményeit összehasonlítva vonunk le messzemenő következtetéseket a sziget egykori vízrajzáról.⁸

Általánosságban ismert tény, hogy a Föld tengely körüli forgásának hatására fellépő Coriolis-erő a felszínen tehetetlenségi mozgást végző tárgyakat, így például a vízfolyásokat is az északi félgömbön jobbra, a déli féltekén balra téríti el. A Duna jobb partot pusztító tevékenységét és nyugat felé vándorlását – tudományterületektől függetlenül – rendszerint ezzel az eltérítő erővel magyarázzák. Történeti, néprajzi, régészeti, de akár korábbi földrajzi munkákban is találkozhatunk olyan nézettel, mely szerint a Mohácsi-szigetet övező idősebb Baracscai-ág és a fiatalabb Szekcsői-ág mederváltása a folyó nyugatra tartó tendenciájával magyarázható.⁹ A Szekcsői-Duna korábbi létjogosultságát többek között a folyópartot követő limes-út és a római kori túlparti ellenerődök, hídfőállások igazolják, ezért a limeskutatók többsége – érthető módon – csak erre a Duna-ágra fókuszál. Az idősebb Baracscai-Duna ágának ugyanakkor a történeti forrásokon túl jól követhető geológiai és geomorfológiai bizonyítékai is vannak.

A Mohácsi-szigetet ábrázoló, vízrendezések előtt készült mappák szignifikáns többsége vagy egyforma vastagságúnak jelöli mindkét Duna-ágot, vagy ami talán gyakoribb, a keleti (baracscai- vagy bajai) ágot szélesebb vonalvezetéssel ábrázolja. Az írásos emlékek elemzése során hasonló arányokkal találkozhatunk, bár a szekunder források feldolgozásánál gyakran

⁷ HALÁSZ 1952, 266; KÓHEGYI–NOVOTNY 1968, 39; BEZERÉDY 1975, 3–15.

⁸ FALUDI–NEBOJSZKI 2008, 47–56.

⁹ LÓCZY 1912, 677–678.

kell szembesülnünk az értékelést átszövő egyoldalú, szubjektív véleményformálással. A felkutatott térképészeti munkák tanulmányozásakor ugyancsak körültekintően kell eljárunk, hiszen az egy időben felmért, vagyis a tájfejlődés azonos fokán álló térszín ábrázolásánál meglepően nagyfokú diverzitást tapasztalhatunk. Hazai országos és regionális térképtáraink tanulmányozása során szembeötlő, hogy Baranya vármegye területéről, s azon belül is a Mohácsi-sziget térségéről készített térképi ábrázolások mennyisége és minősége mennyire alulreprezentált más hazai tájegységeinkhez viszonyítva. A sziget ábrázolásánál a legnagyobb gondot a feltáratlanság okozta. A 19. századi vízrendezéseket megelőző megyei és országos felméréseink többségénél hamar kiderült, hogy a munkálatokat végző térképész nem járt a Mohácsi-szigeten. Ezek a térképek nem ábrázolnak településeket, útvonalakat, átkelőhelyeket és már a középkori forrásokból is jól ismert nagy tavakat, folyóágakat, sem a sziget belsejében. Homogén felszínű, jó esetben ötletszerűen feltüntetett mocsaras foltokkal tarkított szigetet találunk Rosselli, Lazarus, Lazius, Angielini, Marsigli, Hevenesi, Müller, Korabinszky, Fucker, Zsámboky, Mikoviny és mások térképein, vagy akár az I. katonai felmérés szelvényein. Ezen térképek megbízhatósága a Duna ágak tekintetében is kérdéses, ezért csak olyan mappákat vontam be a vizsgálataimba, amelyek a vízrendezéseket megelőzően készültek ugyan, de megfelelnek a fent hiányolt kritériumnak. Matematikai-statisztikai módszerek bevonása nélkül is megállapítható, hogy azon térképeken, amelyeket valóban geodéziai módszerekkel, a szigetet bejárva szerkesztettek meg, a Baracscai-Duna meandereit (többé-kevésbé) valósághűen, szélesebb vonalvezetéssel ábrázolják. Más kérdés, hogy éppen azokat a térképeket másolták utóbb nagyobb számban – ezáltal ismertebbé és később hivatkozási alappá váltak – amelyek csekély értékűek és kevésbé megbízhatóak (2–3. kép).

A Duna-ágakkal kapcsolatos kérdés megnyugtató rendezéséhez a 19. századi folyószabályozások kezdeti szakaszáig kell visszanyúlnunk. Nem kétséges, hogy a vízrendezések előtt a Dunának számos kisebb-nagyobb oldalága szabdalta fel a Mohácsi-szigetet. Az egyes ágak vízhozama, szélessége, eróziós-akkumulációs teljesítménye a korábbi korrekciók, vagy az éghajlat módosulásainak függvényében évszázados, vagy akár rövidebb periódusú időszakokban is más és más lehetett. Az antropogén beavatkozások – bár mindig is jelen voltak – igazán markáns változásokat csak a 19. században, a nagy folyószabályozások idején hoztak. A Mohácsi-szigetet övező Duna-ágak szabályozási munkálatairól a Duna-Mappáció levéltári anyagai tanúskodnak. Melczel János „*munkálkodó Ingenieur*” szelvényleírásaiban egy mesterséges árok kiásásáról olvashatunk,¹⁰ amelyet korábbi tervek alapján Báta városának védelmében hoztak létre. A bátai kanyarulat átvágásával és egy új meder kialakításával szerették volna megóvni az árvizektől gyakran sújtott települést. A bátai-ágot tehermentesítendő új meder (vezérárok) kialakításához nem

¹⁰ MELCZEL 1828.

tartották elegendőnek a Szekcsői-Duna munkavégző képességét, ezért a szélesebb Baracscai-Duna vizének egy részét – sarkantyúk rendszerével – a Szekcsői-ágba terelték. A művetet követően már a Szekcsői-Duna vált szélesebbé, amely kétszeresére nőtt, amíg a Baracscai-ág felére csökkent. Az új Duna szakasz eróziós-akkumulációs képessége megváltozott, hiszen a korábbi medernek egy jóval nagyobb víztömeget kellett levezetnie, amely fokozta a parteróziót, és növelhette a szeletes löszcsuszamlások gyakoriságát. A bátai átvágás következményeként a Duna sodorvonala egyenesen a dunaszekcsői Várhegynek tart, amely önmagában kiválthatta a csuszamlások intenzívvé válását. Mindezt kellően alátámasztják azok a 17–18. századi megemlékezések és térképi ábrázolások, amelyek még említik, illetve jelölik a Várhegyen álló római alapokra felhúzott középkori erősség falait vagy a vár barbakánját. A várfalak egy része még az 1700-as évek végén, illetve a 19. század elején is látható volt.¹¹ Az alapfalak pusztulását a Várhegy területének fokozatos csökkenésével hozzák összefüggésbe, vagyis a csuszamlások intenzitása és gyakorisága az elmúlt másfél évezredben nem lehetett azonos. Annak döntően az utóbbi két-három évszázadra, legfőképp a bátai korrekciót követő időszakra kellett korlátozódnia (4. kép). A szabályozással kapcsolatos dokumentációkból az is kiderül, hogy a folyami hajózás ebben az időszakban terelődött át a gyorsan iszapolódó Baracscai-Dunáról a látványosan hízó Szekcsői-Duna-ágra. A munkálatokat irányító mérnök így fogalmaz:

„A most itt el folyó nagy Duna egy év előtt a Dunának kisebb ága és tsak felényi szélességű volt, de kiváltképen a Báttai kerület által vágása olta a menyivel a Baratskai Öreg Duna iszapolodott, annyival a Szekcsői Duna nevedet”¹²

Ez a kérdés tehát pontosan megválaszolható: a Duna hajózható fő ága 1828-ban foglalta el jelenlegi medrét a Mohácsi-sziget nyugati oldalán.

Nem kétséges, hogy a vári-pusztai mészkőszirt a korábbi fő Duna-ág partján állt, hiszen a mai morotva jellegzetes kanyarulata a korábbi felvételeken – mint a Baracscai-Duna kettős meandere – jól felismerhető. A Mohácsi-sziget vízrajzi képeinek átalakulásában tehát a korábban elképzelt, léteben és léptékében gyakran vitatott morfordinamikai hatások helyett az antropogén beavatkozások játszottak fő szerepet.

Erődített objektum a mészkőszirten

Az egyetlen lappangó erősség, amely történeti forrásaink tükrében összefüggésbe hozható a Mohácsi-szigettel nem más, mint Sembech középkori castelluma. A Zichy oklevéltár közel másfél évszázada megkezdett feldolgozása során kerültek elő olyan adatok, melyek egy addig ismeretlen

¹¹ HAAS 1845, 374; RÓMER 1866, 134.

¹² MELCZEL 1828.

középkori erősség létéről tesznek tanúbizonyságot a mai Mohácsi-sziget északi részével azonos térségben. A források ugyan elárulják, hogy ki- és mikor építette a várat, de az építés pontos helyét máig homály fedi.¹³ Ezt követően hosszas, napjainkig tartó tudományos vita bontakozott ki a várkutatók körében, miközben született néhány próbálkozás a vár lokalizálásával kapcsolatban. A korábbi elképzelések rendre a Szekcsői-Duna bal partjára fókuszáltak, hiszen a középkori források egyértelműen Szekcsővel (a mai Dunaszekcsővel) szemben említik a várat és tudjuk, hogy annak biztosan Szekcső és Bátmonostor között kellett állnia. Az elmúlt évszázadban a történettudomány jeles képviselői kizárólag történeti források és korábbi analógiák alapján próbálták megoldani a problémát, miközben figyelmen kívül hagyták a Duna árterében fekvő sziget – mint földrajzi tér – jellegzetességeit, sajátos törvényszerűségeit, amely a sikeres lokalizáció elengedhetetlen feltétele. A középkori oklevelek adatai szerint a bátmonostori uradalom birtokosa, Töttös László építette 1400-ban új erősségét Sembech nevű birtokára. A források szerint a castellum Szekcsővel átellenben a Duna partján állt, és rövid élete során többször lerombolták, majd újra építették. 1446-ban, majd ugyanazon perhez kapcsolódóan 1450-ben egy határvíta rendezése kapcsán kerül elő utoljára, a későbbi krónikák hallgatnak róla.¹⁴

Újabbán előkerült irodalmi adatok, régi térképek, régészeti célú légifotók, valamint a területről nemrég begyűjtött és feldolgozott régészeti leletek – köztük „terminus post quem” értékű éremleletek – arra engednek következtetni, hogy a középkori Sembech vára – a korábbi elképzelésekkel ellentétben – nem (Duna)Szekcsővel szemben a Szekcsői-Duna bal partján, hanem a Baracska-Duna jobb partján, az említett sziklaszirten állhatott (5–7. kép).

A geográfia kutatási módszereinek bevonása új lendületet adott a lappangó erősség lokalizálásához, és ennek tükrében már egészen más megközelítésbe került a legtöbbet idézett „...castellum Sembech vocatum ex opposito Zegcheu...” okleveles forrás értelmezése, csakúgy, mint más esetekben a Duna mentén, a szigeten, vagy Szekcsővel szemben említett, és a bátmonostori kerületben jelölt vár lehetséges helye.¹⁵

A Lóczy által „várszerűnek” leírt¹⁶ hatalmas méretű kváderköves alapok akár döntő bizonyítékként is szolgálhatnának a régóta keresett középkori erősség sikeres lokalizációjához, de inkább a kutatás további irányát készítik elő és új hipotézis felállítását szolgálják.

A középkori források szerint Sembech vára fából épült, („...Sembech castellum ligneum...”) és nincs adatunk arról, hogy később átépítették volna kőből, vagy más kővár épült volna helyébe.¹⁷ Borovszky Samu kutatásai¹⁸ megerősítik, hogy a tatárjárásig csupán két királyi kővára volt a középkori

¹³ ZICHY 1871–1931, V. 171, 349.

¹⁴ ZICHY 1871–1931, V. 174, 349, 351, 435; VII. 344; IX. 115, 237–240..

¹⁵ ZICHY 1871–1931, V. 171, 228; VIII. 100.

¹⁶ LÓCZY 1912, 677–678.

¹⁷ ZICHY 1871–1931, VIII. 614.

¹⁸ BOROVSZKY 1909.

Bács- és Bodrog vármegyének, a névadó Bács és Bodrog településeknek. Sebastiano Compagni 1509-es, Magyarország várait is felsoroló földrajzi leírása sem emlékezik meg Mohácsi-szigeten álló várról.¹⁹ Nem szerepel Vályi András 1796-os „váras” térképén sem, pedig a régi várakat, várromokat külön szimbólummal jelöli, a maiakat pedig „egyszerű” vagy „erős” jelzőkkel különíti el.²⁰ Az egyre alaposabban feltárt későbbi évszázadok időszakából egyetlen forrás sem említi épített erősséget a szigetrészben, amely az amúgy is forráshiánnyal küzdő vár lokalizációját nagymértékben nehezítette. A korábbi évszázadok írásos emlékeit vizsgálva ugyanezt állapíthatjuk meg. Nincs adatunk arra, hogy Pannónia provincia feladását (Kr. u. 420–430 körül) követően a népvándorlás idején, a kora középkorban, vagy a várépítést magában foglaló időszakot megelőző évszázadokban épített erősség állt volna a Mohácsi-sziget északi harmadában. A Római Birodalom bukását követő évszázadokban a Kárpát-medence területén nem élt olyan népcsoport, amely kővárakat emelt. A népvándorlás korától a honfoglalás időszakáig betelepülő lakosság nomád életvitele nem tette szükségessé a kőből való építkezést. Ugyanez a később beérkező magyar csoportokra is igaz. Számtalan régészeti feltárás igazolja, hogy a betelepült avar lakosság, vagy épp a magyar törzsek szívesen telepedtek le a limes-objektumok közelében, de erősségeként nem használták azokat.²¹ A legkorábbi magánvárak a Magyar Királyság nyugati, ausztriai területekkel határos – fejlett magánvár-építkezést felmutató – vidékeinken keresendők, bár ezen álláspontok az írott források mennyiségének növekedéséből adódó következtetéseken alapulnak. Hazánk várépítészetében a „hosszú 13. században” jelennek meg az új típusú, kőből épített erősségek, többségében földesúri magánvárként. A váruradalmak kialakulása csak a 14. századra tehető, amikor már a birtoktest tartozott a várhoz és nem fordítva, mint a korábbi évszázadokban. A magánföldesúri várak tömeges megjelenésével a II. András uralkodása idején kibontakozott, majd a tatárdúlás hatásaként IV. Béla reformjai által felgyorsított fejlődés eredményeként számolhatunk.²² Írott forrásaink azonban sem e várépítési hullámot követően, sem azt megelőzően nem említene kővárat Szekcsővel szemben a Mohácsi-szigeten. Ellenben a középkori források által számos esetben megemlített kőbányászat és mészfűtés inkább a meglévő romok pusztítását, sem mint új erősség állítását feltételezi a Duna parti mészkőszirten.

A limes közelsége, a Lugiból Dacia irányába tartó kereskedelmi- és hadiút (vélelmezett) szomszédos nyomvonala, és a korábbi fő Duna-ág jobb partján leírt, római építészetre jellemző méretes kváderek felvetik egy színtre emelt ókori eredetű erősség gondolatát. (A nagyméretű ókori sír- és oltárkövek másodlagos, építőanyagként való felhasználására számos példát találunk a

¹⁹ STEGENA 1991, 68.

²⁰ VÁLYI 1796–1799.

²¹ SOPRONI 1980, 213.

²² ENGEL 1996, 24–25; FELD 2014, 350–379.

késő-római időszakból, de azt későbbi korok is hasznosíthatták.) Lehetséges volna, hogy valóban egy ismeretlen római védmű maradványai lapulnak a bányameddővel kevert allúvium alatt? Limes-kutatók szerint római vonatkozása nincs, vagy legalábbis nem ismert a területnek. A szirt környezete a 380 m²-es területű sziget legmagasabb pontjaként mindig is lakott térszín volt, melyet a felszíni szórványleletek kétséget kizáróan igazolnak. A bronzkortól kezdve folyamatosak az emberi megtelepedés nyomai (8. kép). Amióta a terület mezőgazdasági művelés alatt áll, különösen mélyszántást követően kerülnek elő újabb régészeti leletek, zömében kerámia- és téglatöredékek. A korábbi feltárást gátolta az elhagyott bányagödörök befedő sűrű lágyszárú- és cserjés vegetáció, és a helyismeret hiánya. Az egyetlen régész, aki valaha személyesen is megfordult a területen Kőhegyi Mihály volt, bár ő csupán néhány kora bronzkori, középkori, illetve Baden-Pécel-kultúrához köthető kerámiatöredéket gyűjthetett az erősen bolygatott terepen. Mindez az 1960-as évek elején történt, azóta régész generációk nőttek fel és a feltáratlan lelőhely lassan feledésbe merült.

Újabb kutatás keretében kerültek elő a római kort reprezentáló leletek, köztük szarmata kerámiák, római szürke provinciális házikerámia-fragmentumok, csatok, szegek, emailos ruhadíszek, hajtűk és a legfontosabb datáló, „terminus post quem” értékű éremleletek (9–11. kép). A begyűjtött éremanyagot egyértelműen a késő római kori dominancia jellemzi. (Néhány kisbronz igen rossz megtartású, és bár rómainak tűnnek, azonosíthatatlanok.) Az érmeforgalom alakulásából arra következtethetünk, hogy a római kori telep a Kr. u. 3. század végén vagy a 4. század első felében alakulhatott ki, és a 4. század végéig fennállt. Az éremanyag keltezése alapján megállapítható, hogy a római jelenlét fő fázisait a Constantinus-fiak időszaka és a Valentinianus-dinasztia adja. A római éra a 4. század végén Valensszel hirtelen megszakad, melynek oka talán egy szarmata-kvád betörés lehetett, amikor az erősség végleg feladásra került. A viszonylag gyér római leletanyag is rövidebb idejű területhasználatra utal. Az erősség ókori kötődését a szórványleletek mellett a dülönév-kutatások eredményei is alátámasztják. Dülöneveink mindig fontos információkkal szolgálnak egy-egy térség múltjával kapcsolatban. Az alaphegységi kibúvásunk környezetét évszázadok óta „Vár”, „Vár dülő”, „Vári dülő” néven említik. A 19. század végén itt létesült tanya, majd tanyaközpont neve, nem meglepő módon Vári-pusztá lett. (Néhol ugyanez Vár-pusztá, illetve Várpusztá, esetleg Várdomb-pusztá.) A birtokrendezések előtt még sűrű erdővel borított magaslatot „Vár-erdőnek” hívták, a kibúvást nyugati oldalról elkerülő – ma már feltöltődött – morotvatavat pedig „Vár tavának” jelölik a régi térképek.

A mészkőszirthoz kötődő kőből épített ókori erősség koncepcióját azonban nem a magyar, hanem a betelepült (**Schwäbische Türkei**) német ajkú lakosság dülönév-kiosztása alapján erősíthetjük meg. A török hódoltságot követő 18. századi német betelepítések újabb impulzust adtak a hazai dülönévkincs bővülésének Tolnában és Baranyában. Az 1700-as évek elejétől

több csoportban érkező, és többségében a Duna vonala mentén letelepedő németiség tájhasználatára a dülőnevek kiosztásából következtethetünk. Sajnos a török idők és az azt követő zavaros évek éppen a tolnai és a baranyai régióban okozták a legnagyobb rombolást, így a korábbi lakossággal együtt a régi dülőlévkincs java része is elpusztult. A török pusztítás időszakát olykor csak az épített erősségeink éltek túl, amelyek gyakran jelennek meg dülőneveinkben. A magyar nyelv nem tesz különbséget a várak, erődök, sáncok megnevezésében a keletkezésük ideje szerint. A német nyelvben a várakat, erődöket a Burg, Festung vagy Schloss névvel illetik. A hazai svábság viszont kizárólag a Schloss alakot használja a kőből épült, legidősebb ókori erődítésekre. Váripusztánál megtaláljuk a Schloss, Schlosswald, Schlossberg, Schlossberger-pushta elnevezéseket.²³ Mindez csak úgy lehetséges, ha a név eredete átöröklődött, vagy a térségbe érkező németiség tapasztalata alapján – talán, mert még látta a romok egy részét – kapcsolhatta őket a római korhoz. A Schloss- és Schlossberg dülő, várhegy, várdomb, vár-, illetve vári dülő névalak hazánk más tájain is gyakori, és szinte kivétel nélkül e nevek bukkannak fel ott, ahol a római időszak később feltárt, vagy már azonosított, kőből épített erősségeit találjuk. A Schloss és vele párhuzamban a vár elnevezés minden esetben köépületet jelöl, a sánc pedig földből épített védvonalat. Az utóbbi német eredetűre a „Schanz” alak utal, amely egyes dél-német tartományokban kosarat, rőzseköteget jelent. (A sánc eredeti jelentése: vesszőfonadékkal megerősített földvár.) A hazai dülőlévkutatás prominensei szerint ezek a vissza-visszatérő névtípusok már önmagukban kijelölhetik, hogy hol volna érdemes régészeti ásatásokat végezni hazánk területén.²⁴

A középkori Sembech (Zembecz) várának lokalizációját újraértelmezett középkori források és térképi ábrázolások alapján köthetjük a mészkőszirthez. Egy nemrég restaurált, pécsi levéltárban elhelyezett 1866-os birtoktérkép különleges értéket képvisel, hiszen kétséget kizáróan igazolja Sembech várának és a vári-pusztai szigetrög helyének topográfiai azonosságát. Ez az egyetlen ismert térképünk, amely a Vár- vagy a Vári-dülő, Vári-pushta elnevezés helyett a korábban használatos „Zsembecz” birtokrészt is feltünteti a kibúvás mellett. A szigeti birtoktérkép magát a várat is jelöli a képződmény helyén, vagyis az erősség valóban a mészkőszirten állhatott (12. kép). Újabb bizonyosságot okleveles adataink szolgáltatnak. Egy 1382-ből származó oklevélben „Zembecz” birtokán dolgozó kőfejtők és mészégetők ellen elkövetett hatalmaskodásról értesülünk.²⁵ A másik figyelemre méltó okmányunk 1484-es keltezésű, amelyben Erdődi Tamás titeli prépost kéri az új birtokost Várdai Aladárt, hogy „Sembecz” nevű bányájából mészégetésre való követet fejthessen. A kérést Farkas Pál официális megtagadta, így ennek tisztázását kéri

²³ WEIDLEIN 1934, 664; PESTI 1982, 240–241.

²⁴ WEIDLEIN 1967, 247.

²⁵ COD. DIPL. 1829–1844, IX. 5. 334.

Várdaitól.²⁶ Égetésre alkalmas, vagyis triász idôszaki kristályos mészkövet a Mohácsi-sziget területén, sôt az egész dél-alföldi térségben kizárólag a vári-pusztai szirtnél lehetett fejteni. A „Sembecz” névalak kôbányaként való megjelenése pedig önmagában kizárja a téves következtetés lehetôségét, a várnak tehát a Duna-parti mészkôszirten kellett állnia. Az eddigi eredmények alapján úgy tûnik, hogy az elfeledett Duna-parti szigetrôg történeti jelentôsége a szakmán belül hamarosan felértékelôdik, hiszen ármentes térszint képviselô rétegein nagy valószínûséggel egy késô-római kori erôsség állt, majd lerombolt alapjain a középkorban egy lokalizálható magánvár kapott helyet.

Az interdiszciplináris kutatásokban rejlô lehetôségek újabb közvetett bizonyítékokat szolgáltatnak egy szirtre emelt, átkelôhelyet védô római kori objektum építési helyének beazonosítására. A 19. század második felében készített, birtokrendezésekhez kapcsolódó kataszteri térképek elemzésével további eredményekhez juthatunk. A Sembech (Zembecz) várát igazoló 1866-os szigeti birtoktérkép bár megnevezi és jelôli a vár helyét a szirten, de romot, építményt nem ábrázol a kibúvás területén. A szekcsői szigetrészt felmérô 1886-os kataszteri térkép vonatkozó szelvénye azonban már nem csak a „Vár” feliratot tünteti fel e helyen, hanem ábrázolja is egy rövid szakaszát a falaknak (13. kép). Ez azt jelenti, hogy a 19. század végén a falak egy része még a felszínen is látható volt. Némi meglepetést okoz, hogy ezek a falak a környezô terepmorfológia felvázolt elemeinek egymáshoz viszonyított arányát figyelembe véve akár a 3–4 méteres vastagságot is felülmúlhatták. Ilyen vastag kôfalakra csak a nôvekvô barbár fenyegetettség idején, a késô-római korban épített, illetve átépített erôdöknél, burgusoknál találunk példákat. Nem valószínű, hogy egy 15. századi nemesi birtokközpont, amelyet az okmányok következetesen mindig csupán castellumnak neveztek olyan erôs, kôból épített védôfalakkal rendelkezett volna, amelyek még a középkori castrumokra sem jellemzôek. Ráadásul úgy, hogy ennek ellenére egyetlen késô középkori, vagy újkori forrásunkban sem találunk rá utalást. Ifj. Lóczy 1912-ben minden bizonnyal ennek a robosztus falszakasznak a fejtését láthatta, melynek méretét jól szemlélteti, hogy még a térképfelvétel után 26 évvel is bontották és kemencékben égették kôveit.

A limes-kutatásban már évtizedek óta használnak régészeti célú légifelvételeket, melyek a limes-objektumok felfedezésében és azonosításában nagyon hatékonyak bizonyultak. A légifotózás ma reneszánszát éli, és legtöbb esetben már kiértékelt felvételek alapján döntenek egy-egy régészeti objektum feltárásáról. A roncsolásmentes eljárások egyre népszerűbbé váltak az utóbbi idôben hazánkban is, hiszen idô- és költségkímélô módon, a felszín bolygatása nélkül kaphatunk képet lappangó régészeti jelenségek, alakzatok, objektumok jellemzôirôl. A felszín alatt rejlô, de kis mélységben elhelyezkedô régészeti jelenségeket (falak, árkok, építmények, mélyedések) legegyszerûbb módon a levegôbôl észlelhetjük, hiszen a vegetációban, valamint a domborzatban

²⁶ ZICHY 1871–1931, XI. 382.

tapasztalható anomáliák segítségével jól elkülöníthetők a bolygatott és bolygatatlan területek, a korábbi földmunkák helyei, illetve ember alkotta műtárgyak fedezhetők fel. Kézenfekvő megoldásnak tűnt a várhely területét magasból is megvizsgálni, vajon észlelünk-e bármit, amely kapcsolatba hozható egy épített erősséggel? A hajdani mészkőszirt környezetéről készített újabb légifelvételek nem csak a középkori vár árkát jelenítik meg, de váratlan meglepetést is okoztak. Nagyobb erődítés nyomait ugyan nem mutatták ki a fotók, de az 1886-os kataszteri térkép vonatkozó szelvényén ábrázolt L-alakú falszakasz látszik a felvételeken. Korábban ezt a „Vár” felirat mellé rendelt L-alakzatot csupán idealizált szimbólumként tartották számon, amely talán a várak klasszikus ábrázolásmódját követve utal egy erősség helyére. A légifotó alapján azonban úgy tűnik, hogy az erőd fent említett robosztus sarokfala – vagy talán annak egy része – mégis megmenekült a módszeres pusztítás elől. A kataszteri térkép által ábrázolt falszakasz orientációja és arányai egyeznek a légifotón lévő jelenség mintázatával, bár a légifelvételen kirajzolódó struktúra elmosódó kontúrokkal is markánsabban hat, a falak szárai jóval szélesebbnek és hosszabbnak tűnnek. Ez a falak bontása során keletkező bányameddő torzító hatása lehet, a megmaradt alapok valószínűleg vaskos törmelékhalomba ágyazódnak (14. kép). Ha a derékszögű falszakasz hiányzó részeit kiegészítenénk, négyzet, vagy téglalap alaprajzú építményt kapnánk. Tudjuk, hogy a római erődített objektumok azonos tervek alapján készültek, és szinte minden esetben négyszögletű alaprajzzal rendelkeztek. Az alaprajzi struktúra és a falak vastagsága újabb közvetett bizonyíték, amely a romok ókori eredetét erősítheti. Az építmény orientációja pedig a Duna egykori futásirányáról adhat némi információt, hiszen a római erődök falait mindig a folyóvíz partvonalával párhuzamosan építették. Az elfedett romok csupán 5 km-re fekszenek a túle nyugati irányban lévő dunafalvi kikötőerőd maradványaitól, amely Lugioból, a későbbi Florentia erődjéből kiinduló szigeti átkelést biztosította. Contra Florentiam érintésével haladt tovább az a kereskedelmi- és hadiút, amely a Mohácsi-szigetet átszelve a Maros torkolata (Partiscum) felé, majd a folyó völgyében továbbhaladva Dacia irányába tartott. Az út egyes alföldi szakaszait leletsűrűség alapján és légifotók segítségével már azonosították. A szigeten áthaladó útszakasz nyomvonala azonban teljes egészében bizonytalan, a keleti Duna-ágon való átkelési pont ismeretlen (15. kép). Elképzelhető, hogy valóban itt a mészkőszirt lábánál találták eleink a legoptimálisabb átkelési lehetőséget, magát az átkelőt pedig egy szirtre emelt erősség védte. Ahogy a középkori vár esetében, amikor Töttös rendelkezett a révátkelés ellenőrzési jogával, hasonlóképp a rómaiak idejében is, amikor a kiemelt kereskedelmi- és hadiút átkelőjét kellett biztosítani. A szirt tövében létesített átkelőhelyről írásos emlékeink, légifotók és 17–18. századi térképeink is tanúskodnak, és gyanítható, hogy korábban azt évszázadokon keresztül használták, s talán már a római korban is létezett (16–18. kép). Ha a római kereskedelmi- és hadiút valóban ezen a ponton érte el a keleti Duna-ágot, akkor, ahogy a szomszédos Szekcsői-Duna esetében, úgy ezen az ágon is két hídfőállást, avagy

megerősített falú burgust (kiserődöt) kell feltételeznünk. A kikötőerődöknek is nevezett ún. Verőce típusú hídfőállásokat a Duna és a Rajna mentén többfelé megtaláljuk, ahol stratégiai jelentőségű átkelőhelyek létesültek. Szigeti átkelők esetében mindkét folyóágon, a jobb- és bal parton egyaránt épültek hídfők, vagyis egymással szemben két-két erősség biztosította a folyóvízi átkelés zavartalanságát. A központi őrtoronnyal, saroktoronyokkal és kerítőfalakkal ellátott hídfőállások a késő római időszak offenzív politikájának következtében terjedtek el a ripa mentén. A késő római határvédelem objektumainak legszebb hazai előfordulásait a régészeti szempontból legalaposabban feltárt Szentendrei-szigeten találjuk. Nem kétséges, hogy a kevésbé feltárt Mohácsi-szigeten is számolnunk kell átkelőhelyeket védő katonai objektumokkal. Mindenek előtt Lugio és Altinum esetében szükséges vizsgálnunk a kérdést, ahol a szigetet körülölelő Duna-ágak közül épp a keletire, a korábbi főágra fordítottak kevesebb figyelmet az elmúlt évtizedekben kutatóink.

Összefoglalás

Az irodalmi adatok és térképi ábrázolások, a szórványtelepek – köztük a kiemelt jelentőségű datáló értékű emlékek –, valamint a légifelvételek tanúsága szerint egy Valentinianus-kori kikötőerőd megmaradt alapjaival számolhatunk Vári-pusztán. A fejtéstől megmenekült falszakasz struktúrája, Dunához viszonyított helyzete, mérete és falvastagsága alapján egy 4. század végén feladott hídfőállás központi tornyának északkeleti torzóit rejthetik az alluviális üledékek. Az erősség pontos korára, típusára és rendeltetésére csak egy próbaátásat adhat határozott választ, mely által kulturális örökségünk egy kicsi, de értékes szelete talán még megmenthető lenne.

Irodalom

BEZERÉDY 1975 = Bezerédy Győző: *Dunaszekcső és Bár története*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1975.

BOROVSKY 1909 = Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Bács-Bodrog vármegye II.* Budapest: Országos Monográfiai Társaság, 1909.

COD. DIPL. 1829–1844 = Georgius Fejér (ed.): *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera I–XI.* Budae: Regiae Universitatis Ungaricae, 1829–1844.

ENGEL 1996 = Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája I. 1301–1457.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996.

- FALUDI – NEBOJSZKI 2008 = Faludi Gábor – Nebojszki László: A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. *Hidrológiai Közlöny* 88. évf. 4. szám (2008) 47–56.
- FELD 2014 = Feld István: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. *Századok* 148. évf. 2. szám (2014) 351–386.
- GOSZTONYI 1891 = Gosztonyi Jenő: *Duna-Szekcső a múltban és jelenben*. Pécs: Taizs József, 1891.
- HAAS 1845 = Haas Mihály: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs: Lyceumi Könyvnyomó Intézet, 1845.
- HALÁSZ 1952 = Halász Ferenc: *Mit tudunk Dunaszekcsőről az őskortól napjainkig?* Dunaszekcső: Dunaszekcső Emlékeiért és Jövőjéért Alapítvány, 1952.
- HORVÁTH 1885 = Horváth Antal: Horváth Antal levele a dunaszekcsői római falmaradványokról. *Archaeológiai Értesítő* 5 (1885) 37–38.
- KÖHEGYI – NOVOTNY 1968 = Köhegyi Mihály – Novotny Iván: Adatok és megjegyzések Contra Florentiam római kori kikötőről. *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1967 (1968) 39–48.
- LÓCZY 1912 = Lóczy Lajos: A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai. *Földtani Közlemények* 42 (1912) 672–695.
- MELCZEL 1828 = Melczel János: *A magyarországi Duna szakasz szelvényleírásai*. *Duna-Mappáció*. Kézirat. Magyar Országos Levéltár, 1828, S 81 1554/376.
- PESTI 1982 = Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei* II. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- RÓMER 1866 = Rómer Flóris: *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra*. Budapest: MTA Archeológiai Bizottsága, 1866, 134.
- SOPRONI 1980 = Soproni Sándor: *A pannóniai limes utolsó évtizedei*. (Doktori értekezés) Pécs: PTE BTK Régészet tanszék, 1980.
- STEGENA 1991 = Stegena Lajos: *Magyarország térképei a Mohácsi vész előtt*. Egyetemi segédtankönyv. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991.
- SZABÓ 1865 = Szabó József: Földtani Jegyzetek Batina-Bán és a Mohácsi-szigetről. In: Hantken Miksa (szerk.): *A Magyarhoni Földtani Társulat munkálatai* III. Budapest 1865, 133–141.

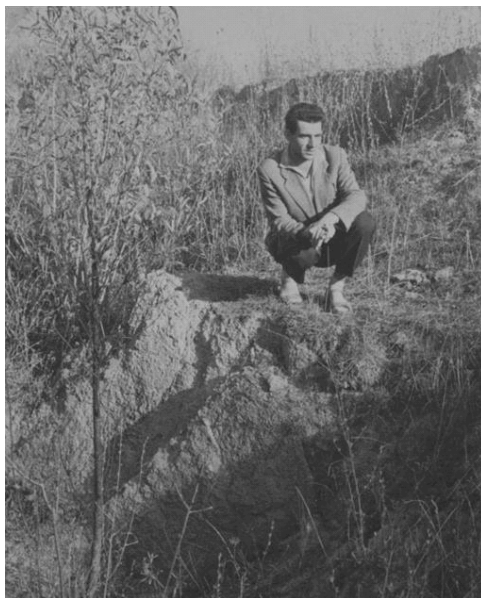
- SZEDERKÉNYI 1997 = Szederkényi Tibor: A Vári-pusztta 1. számú fúrás fúrómagjainak földtani, közettani leírása. In: *Zárójelentés a Vári-pusztta 1. sz. vízutató fúrás vizsgálati eredményeiről*. Baja: Bajavíz Kft, 1997.
- SZEDERKÉNYI 2002 = Szederkényi Tibor: Ma már nem látható, jelentős kőzetkibúvások Tolnában és Baranyában a Duna mentén. In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Tiszteletkötet Tóth Józsefnek*. Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet, 2002, 209–215.
- VÁLYI 1796–1799 = Vályi András: *Magyar Országának Leírása* I–III. Kiadott Budán A Királyi Universitásnak Betűivel, 1796–1799.
- WEIDLEIN 1934 = Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok* pótfüzet (1934) 611–655.
- WEIDLEIN 1967 = Weidlein, Johann: *Die Schwäbische Türkei I. Beiträge zu Ihren Geschichte und Siedlungs-Geographie*. München 1967.
- WOSINSKY 1896 = Wosinsky Mór: *Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig* I–II. Budapest: Tolna Vármegye közönsége, 1896.
- ZALOTAY 1959 = Zalotay Elemér: *Lugio és Contra Florentiam*. Kézirat. Baja: Bajai Türr István Múzeum Irattára, 1959, TIM 123–2001/7–13
- ZICHY 1871–1931 = Áldásy Antal – Barabás Samu – Döry Ferenc – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál – Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső (szerk.): *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő* I–XII. *A Zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* I–XII. Pest–Budapest 1871–1931.

Medieval castle or roman fort?

Mysterious ruins at the Mohács Island

SÁNDOR KONKOLY

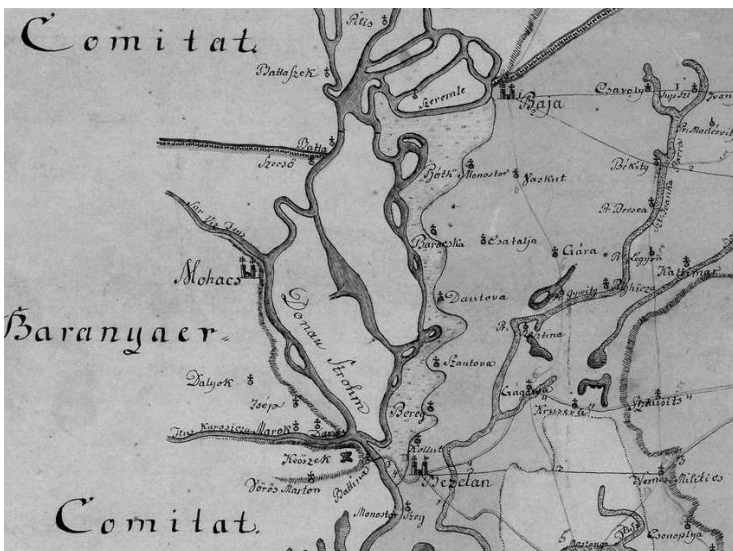
Vári-pusztá lying in the northern part of Mohács Island was one of the early scenes of human settling. The substrate outcrop belonging to the high-level flood area of the River Danube is the unique occurrence of limestone of the island and also of the entire South Plains, which supplied the area's population with building and tiling material throughout centuries. It resulted in the total laying waste of the island clod causing irreversible damages to our historical memorials being attached to it. We did not know much more about the historical background of the island clod signed as a geological blind spot for a long time. The basement outcrop were inhabited from the late bronze age. This unique valuable limestone deposit of this region was an important source of building material, and was mined over the centuries. Time to time fortifications were built and destroyed at this area. In the medieval age the stronghold of Sembec stood on the upthrust, localized by the artefacts (terminus post quem coins), the double trench system shown by the aerial photos, and primer sources. This stronghold was built on the ruin of a roman fort particularly from the previously scavenged materials, with high probability. This assumption was verified by toponomical, numismatical and archaeological evidences like the large scale square-like building stones and the angular shape of the structure. The existence a river crossing confirmed from the roman era to the 19. century. The main branch of the Danube flows at east side of the outcrop until the river regulation. This fact gave a high strategical importance of the involved area, and a good basis to localize the fortification. This study may gives enough material to perform an excavation on the Vári-pusztá area, aimed to exactly identify the location and the origin of the ruins.

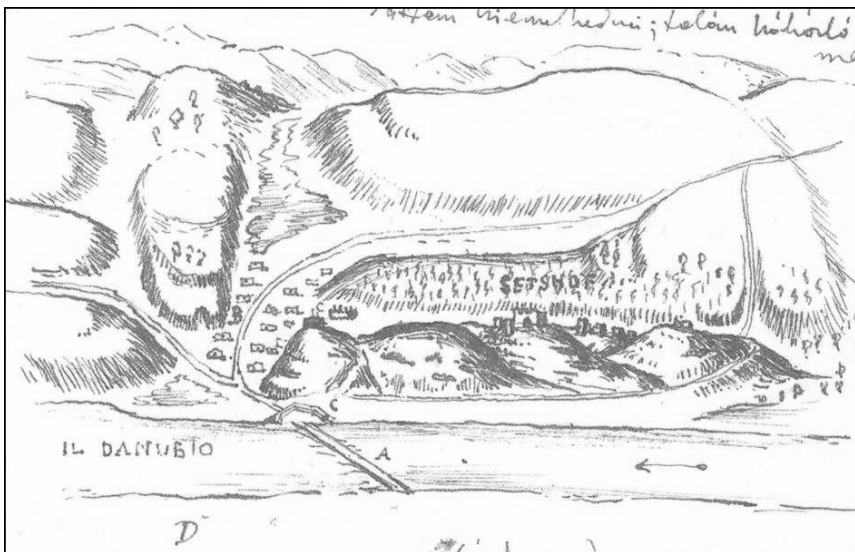
1. kép: Alaphegységi kibúvás Vári-pusztán.
A fejtés nyomai láthatók az elhagyott bányagödörben (Fotó: Hajdók Imre, 1962)

2. kép: A Mohácsi-sziget ábrázolása Müller 1769-es térképén.
A szirtet dombként jelöli a Baracska-Duna jobb partján. (Forrás: MOL S. 73 No 0034)

3. kép: A Mohácsi-sziget képe Fischer 1785-ös mappáján, mint Karpe Mihály 1764-es térképének másolata (Forrás: MOL S. 12 Div X No 006:1)

4. kép: Szekcső a Várhegygel 1685-ben. A Mohácsi-szigetről hajóhíd vezet át, a jobb parti löszfal még érintetlen. A keskenyebbnek tűnő Szekcsői-Duna parti sávja szélesebb, sőt, még útvonalat is látunk előterében. (Forrás: BML BiA. 124-2)

**5. kép: Szórványletelek a várhely területéről, zömében középkori kerámiatöredékekkel.
(Fotó: a szerző felvétele)**

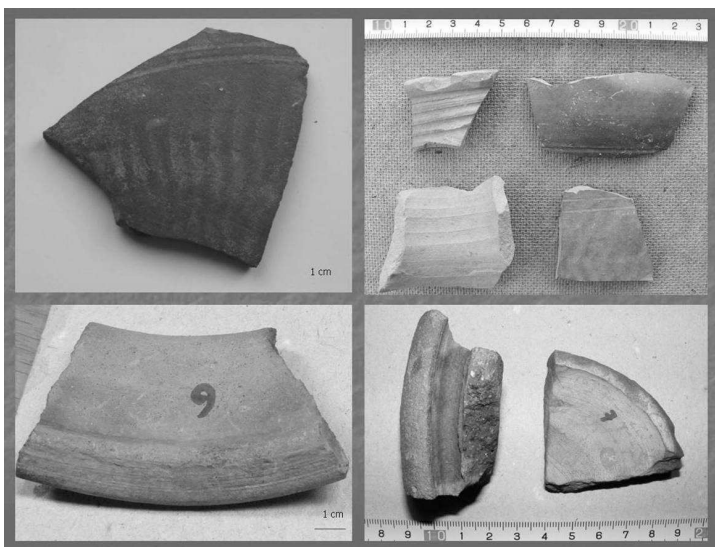
6. kép: A várhelyről előkerült középkori éremgyűjtést markáns 15. századi dominancia jellemzi. (Fotó: a szerző felvétele)

7. kép: Légifotó Vári-pusztáról. A Baracscai-Duna mentén kirajzolódik a középkori vár árka, melyet a bátmonostori várral egyező északnyugati orientáció jellemez. (Fotó: Pazirik Kft.)

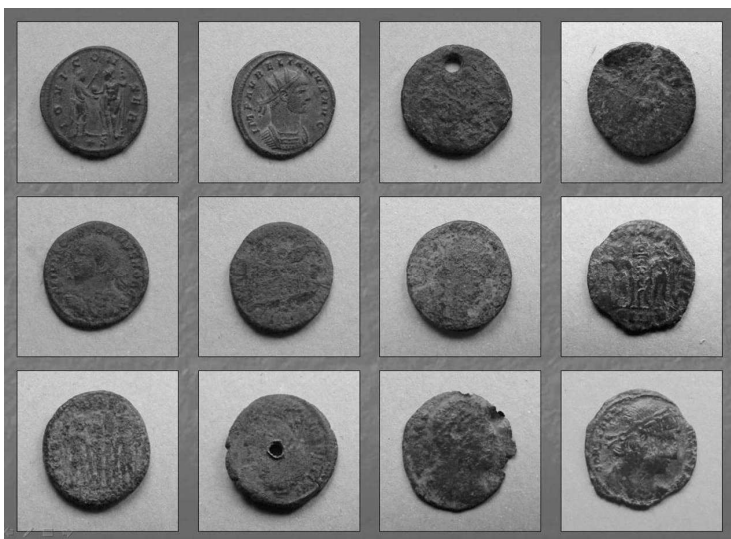
8. kép: Bronzkori, szarmata-római, népvándorlás kori, Árpád-kori és kora-középkori leletek a kibúvás területéről. (Fotó: a szerző felvétele)

9. kép: Vári-pusztán előkerült római kori kerámiatöredékek. (Fotó: a szerző felvétele)

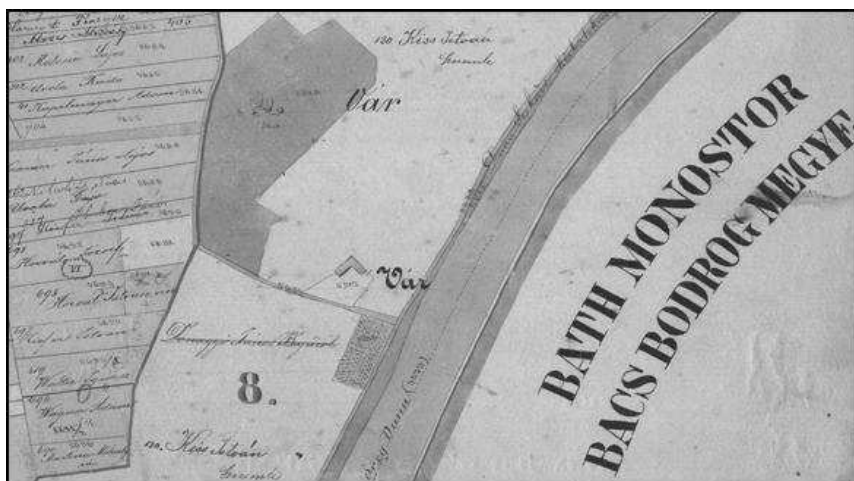
10. kép: Római kori szórványleletek a hajdani mészkőszirt területéről. (Fotó: a szerző felvétele)

11. kép: A késő-római kort reprezentáló „terminus post quem” értékű éremleleteket Constantinus- és Valentinianus-dinasztia fémjelzi. (Fotó: a szerző felvétele)

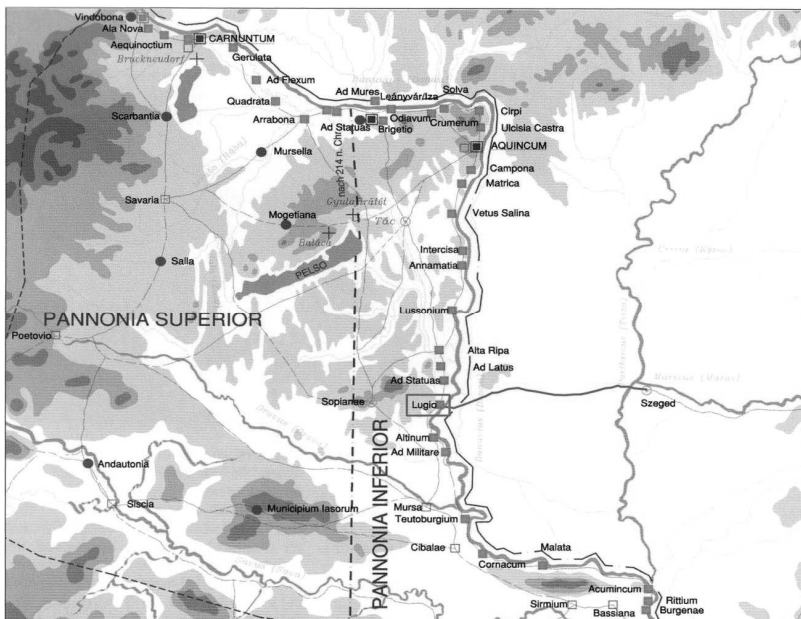
12. kép: Sembech (Zembech) vára a „Zsembecz” dűlőben. 1866-os szigeti birtoktérkép, amely a mészkőszirt helyén „Vár” feliratot jelöl. (Forrás: BML BIU-154)

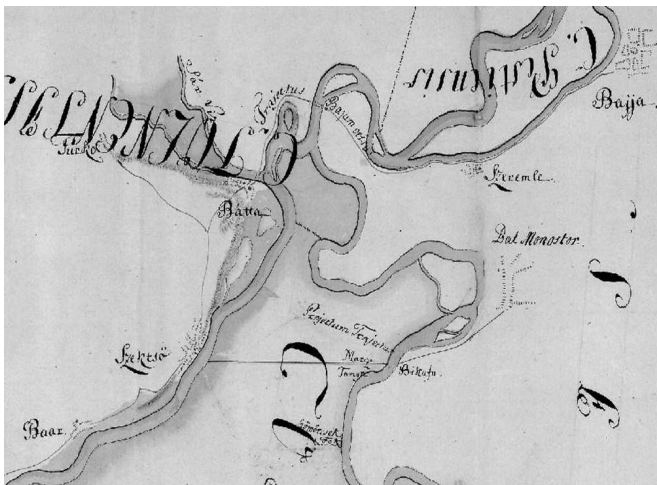
13. kép: Vár dűlő a várral. Az 1886-os kataszteri térkép még jelöli a sarokfalat a Baracska-Duna jobb partján (Forrás: BML BIU-159)

14. kép: Illesztett légifotó és kataszteri térkép. A légifelvételen kirajzolódó „L-alakzat” megfelel a kataszteri térkép pontatlansága miatt északabbra tolódó sarokfalnak. (Forrás: a szerző szerkesztése)

15. kép: A Lugio-Partiscum római kereskedelmi- és hadiút az egyik legkorábban azonosított közlekedési pálya, amely a Szarmaták földjén keresztül Dacia irányába tartott.
(Forrás: Magyar Limes Szövetség)

16. kép: Szekcsőről Bátmonostorra tartó útvonal, átkelővel a Baracska-Dunán. A 18. század végi mappán „Projectum Traiectus” felirat jelzi az átkelés lehetőségét és helyét a szirtnél.
(Forrás: MOL S12 Div XIII No 0288)

17. kép: A Mohácsi-sziget ábrázolása egy 1685-ös francia térképen. Északi részén átkelőt találunk mindkét folyóágon. (Forrás: MOL S12 Div XIII No 0290)

18. kép: A Baracscai-Duna átkelőjéhez vezető letűnt útszakasz nyomvonala. A légifelvételen kirajzolódó útvonal a túlsparti mészkőszirt irányába tart. (Fotó: Pazirik Kft)

Mit ettek a szarmaták?

Adatok a szarmaták étkezési szokásaihoz
archeobotanikai és archeozoológiai vizsgálatok alapján

MOLNÁR KAROLA

A modern régészettudomány adottságainak és lehetőségeinek megfelelően igyekszik rekonstruálni egy-egy korszak, népcsoport kultúráját, történetét és életmódját. Ezen vizsgálódások körébe tartozik a táplálkozástörténet kutatása is, melyhez nélkülözhetetlen a különböző társtudományok, az archeobotanika és az archeozoológia bevonása. Korábban nem fordítottak kellő figyelmet az állati és növényi maradványok összegyűjtésére és vizsgálatára, ezért ismereteink nem teljes körűek. Szerencsére ez mára javuló tendenciát mutat.

Tanulmányomban a szarmaták táplálkozástörténetével foglalkozok. Célom egy átfogó kép kialakítása a növény- és húsfogyasztási szokásaikról. Ehhez segítséget az archeobotanika és archeozoológia szolgáltatott, ezért ezen viszonylag fiatal kutatási ágak módszereibe is szeretnék egy rövid betekintést nyújtani.

Archeobotanika – Régészeti növénytan

Az archeobotanika a régészeti lelőhelyeken előkerülő növényi makrofossziliák vizsgálatával foglalkozik. Információkat szerezhethünk a termesztett, az elfogyasztott és a lelőhely természetes környezetében élő növényfajokkal kapcsolatban. Ezáltal lehetőségünk nyílna az egykori természetes környezet rekonstruálására is.¹

Régészeti feltárásokon ritkán kerülnek elő növényi maradványok, mivel a Kárpát-medence éghajlati és talajtani viszonyai nem kedveznek a szerves anyagok fennmaradásának. A talajban élő mikroorganizmusok gyorsan lebontják ezeket az anyagokat. Fennmaradásuk csak szélsőséges körülmények között lehetséges, mint például szenülés, vízborítás és a rendkívül száraz mikroklima. A növénytani leletek felismeréséhez továbbá körülmekintő ásatási gyakorlatra, rendszeres mintavételekre és iszapolásra van szükség.²

A laboratóriumi vizsgálatok során a maradványokat 3 csoportba sorolják:

1. Gabonafélék: Élelmezésre felhasznált növényfajok.
2. Spontán növények: A lelőhelyen véletlenszerűen előforduló, kis számban jelenlévő növényi leletek.
3. Gyomnövények: Szántóföldi, parlagi, kerti és taposásos (*runderális*) növényfajok.³

¹ GYULAI 2003, 141.

² GYULAI 2001, 16.

³ GYULAI 2001, 39, 62.

A minél pontosabb kép kialakításának érdekében, fontos kiemelni a pollenanalitika és a fitolitelemzés szerepét is. A lelőhelyeken számos gabona, gyomnövény és a természetes környezetben élő növényfaj pollenje megtalálható. Ezek vizsgálata is fontos információkat szolgáltat. ⁴

Ételmaradványok vizsgálata

Régészeti feltárásokon szintén nagyon ritkán kerülnek elő ételmaradványok. Okai megegyeznek a növényi maradványoknál felsoroltakkal.

Különleges esetekben fennmaradhatnak önálló formában, vagy kerámiatöredékek, edények belső oldalára égve/tapadva. Nálunk leggyakrabban szenült állapotban fordulnak elő, amit oxigénszegény környezetben lejátszódó kíméletes hőhatás eredményez. Az égés annak ellenére, hogy károsodást okoz a szerves anyagok szerkezetében, egyben konzervál is. Ha a minta csak részben égett át, a megmaradt ép rész műszeres analitikai és kémiai vizsgálatokkal vizsgálható. Így megállapítható a minta makro és mikroelem összetétele. Bizonyos elemek és vegyületcsoportok ellenállóak, így évszázadokon keresztül is fennmaradhatnak, ezáltal kimutathatóak. Ilyenek például az aminosavak, a koleszterin, a zsír és az olajsavak. De keményítőt, cukrot és fehérjéket már nyomokban sem tudunk kimutatni mivel ezek hamar lebomlanak. A kapott eredményekből következtethetünk az étel típusára, a felhasznált alapanyagokra és az elkészítés módjára is. ⁵

Archeozoológia – Régészeti állattan

Az archeozoológia a régészeti feltárásokból származó gerinces állatok maradványainak vizsgálatával foglalkozik. Ezen belül az emberek által mesterségesen felhalmozott bontási, ipari, étkezési, konyhai és áldozati csonttulladékokat vizsgálja. ⁶

A kutatás alapját a csonttan biztosítja. A gerincesek vázát három fő testtájra bontva vizsgálja: fej csontjai, törzs csontjai (csigolyák, bordák, szegycsont), illetve a végtagok csontjai (a kapcsolóöv és a szabad végtag csontjai).

A testrégiók szerinti vizsgálatból következtetni lehet a feldolgozási, a fogyasztási és esetenként a hasznosítási szokásokra. A hosszúcsontok segítségével ki lehet számítani az állat marmagasságát és testméreteit, mely a fajták meghatározásának szempontjából nyújt segítséget. ⁷

A lelőhelyek csontanyagában egyaránt előfordulnak vadállatok és háziállatok csontjai. Az előbbi csoport maradványai elsősorban vadászat révén kerülnek a csontanyagba, mennyiségük általában elenyésző. A döntő többséget a háziállatok csontjai alkotják. Háziállatnak nevezzük azokat az állatokat,

⁴ GYULAI 2003, 142.

⁵ GYULAI 2002, 249–250.

⁶ VÖRÖS 2002, 266.

⁷ VÖRÖS 2002, 271.

amelyek a háziasítás során az ember közvetlen környezetében élnek és az ember célkitűzéseinek megfelelően szaporodnak. Továbbá munkaerőt, élelmet és egyéb állati nyersanyagot biztosítanak. Európában 7 faj tekinthető alapvető háziállatnak: a szarvasmarha, a ló, a kecske, a juh, a sertés, a kutya és a macska.⁸

Szarmata gazdálkodás és növénytermesztés

Míg a Pannoniában élő lakosság szokásairól, életmódjáról számos forrás tudósít, ezzel szemben a Barbaricum lakosainak életmódjáról keveset tudunk. Ennek okai a gyér számú forrásban és az archeobotanikai szempontból kevésbé feldolgozott településekben keresendők.⁹

A szarmaták korai, I. századi betelepülési periódusához kapcsolódóan nem keltezhetünk telepet, így nem is rendelkezünk ebből a korszakból származó növénytani anyaggal. Vélhetően még hosszabb ideig őrizhették nomád szokásaikat, így a nomád nagyállattartáson lehetett a hangsúly.¹⁰ Ellenben az Alföld természeti viszonyai nem adtak lehetőséget a nomadizálásra, mivel ez a terület rendkívül vízjárta és mocsaras volt. Ez a tényező a nomád szokások fokozatos felhagyásához és letelepedéshez vezethetett, mely során az élelmezésben egyre nagyobb szerepet kaphatott a növénytermesztés.

Az eddig vizsgált leletanyag alapján fő terményeik a köles (1–2. kép), az árpa (3–4. kép) és a pelyvás tönke búza lehettek (5. kép), továbbá termesztettek hatsoros árpát és kenyérbúzáat is (6–7. kép). Konyhakerti növényként borsót és lóbabot termesztettek. Nincs kimutatható nyoma, de feltételezhetően gyűjtögettek különböző gyümölcsöket és bogyókat is étrendjük kiegészítésére.¹¹

Archeobotanikai szempontból az egyik legrészletesebben vizsgált lelőhely a Kiskundorozsma–nagyszéki szarmata, III–IV. századra datált település. A település objektumaiból nagy mennyiségű földmintát gyűjtöttek, melyből 100 növényfaj maradványait sikerült kimutatni. Ezek gabonafélék szemtermései, gyomnövények és az egykori természetes környezetből származó fajok maradványai. A településen élők legfontosabb gabonaféléje az árpa és a köles volt, de nagy mennyiségben kerültek elő búzamaradványok is. Konyhakerti növényként kismagvú lóbabot termesztettek.¹²

Az árpa és a köles táplálkozásban betöltött főszerepe, nomád táplálkozási szokásokra vezethető vissza. Magas tápértékük, jó eltarthatóságuk és hosszú szavatosságuk miatt is népszerűek lehettek. Nagy mennyiségben tartalmaznak keményítőt, vitaminokat, ásványi anyagokat, illetve a szervezet számára nélkülözhetetlen szénhidrátokat, zsírokat és fehérjéket. Termesztésük kevesebb

⁸ VÖRÖS 2002, 269–270.

⁹ GYULAI 2003, 141.

¹⁰ GYULAI 2010, 165–166.

¹¹ GYULAI 2003a, 141.

¹² GYULAI 2003a, 142–145.

odafigyelést, törődést igényel, termőidejük rövid, viszonylag rosszabb minőségű talajon is megteremnek és jól alkalmazkodnak a szélsőséges időjárási viszonyokhoz. A kölesből készült kása évszázadokon keresztül az emberiség fő tápláléka volt. Plinius Secundus tudósít minket arról, hogy a szarmaták által is kedvelt volt a kölesből készült étel, melyet lovak tejével vagy vérével keverve fogyasztottak. De ehették akár magában, köretként vagy gyümölcsökkel együtt is.¹³

A különböző búzafélék termesztéséhez már letelepedett, állandósult életmódra volt szükség, mivel termesztésük nagyobb odafigyelést és tudatosságot követel.¹⁴ A szarmaták körében valószínűleg a letelepedés utáni időszakban válhatott fontos táplálékforrássá. Számos változatának maradványai kimutathatóak, mint például a pelyvás tönke búza, az alakor és a kenyérbúza maradványai.

A szántóföldi művelés rekonstruálására Mária Hajnalová tett kísérletet Harta–Gátórház lelőhely vizsgálatának segítségével. Véleménye szerint a gabonaféléket együttesen vetették. A lelőhelyen tükröződnek a nomád és a római növénytermesztési szokások is. Míg a köles és az árpa jelenléte nomád tradícióra vezethető vissza, addig a kenyérbúza megjelenése római hatásra jelenhetett meg a szarmaták körében.¹⁵

Az aratást sarlóval végezhettek, majd szeleléssel távolíthatták el a szennyeződések és az egyéb növényi részeket a gabonaszemek közül. Az őrlést kézimallommal végezték, egy teljesen ép darab került elő pl. Nagymágocs–Paptanya lelőhely 55. objektumából. Továbbá őrlőkövek kerültek elő többek között Solt–Paléről és az M5-ös autópálya nyomvonalán egy Kiskunfélegyháza melletti lelőhelyről is.¹⁶

Ételmaradvány vizsgálata

Magának az ételnek a vizsgálatára nyílt lehetőség egy szerencsés körülmények között fennmaradt ételmaradvány kapcsán, amely Kiskundorozsma–Nagyszék III–IV. századi szarmata lelőhelyen került elő.

A gabonaőrleményből készült kása/kenyér/sütemény szenült maradványa archeometriai vizsgálatokra is alkalmas volt. Az étel kölesszemeket és búzaőrleményt tartalmazott. Eredetével kapcsolatban döntően növényi eredetre utaló zsírsavakat sikerült kimutatni; linolsavat, sztearinsavat és olajsavat.

Ezzel szemben a mintának magas volt a palmitinsav tartalma, mely ellentmond a kizárólagos növényi eredetnek. Az állati szövetek hamarabb lebomlanak, de a magas vasmennyiség később utalhat állati eredetre. Tehát a maradványban lehetett állati eredetű alapanyag is, például zsiradék, hús vagy vér. Így talán alátámasztható a Plinius Secundustól származó forrás hitelessége

¹³ PEDROTTI 2008, 19, 22, 57–58.

¹⁴ PEDROTTI 2008, 67, 70.

¹⁵ HAJNALOVÁ 2011, 162, 165–166.

¹⁶ VÖRÖS 1998, 63.

is. A készítési eljárással kapcsolatban megállapították, hogy az ételt adalékokkal kiegészítve főzték vagy megsütötték.¹⁷

Szarmata állattenyésztés és húsfogyasztás

A húsfogyasztási szokások kutatásának alapját a lelőhelyek állatsont anyagának vizsgálata biztosítja. A korai ásatásokon csak egy-egy nagyobb csontot, koponyát gyűjtöttek össze, így számos adat elveszett az idők során. A szisztematikus gyűjtés és vizsgálat csak az 1950-es évektől indult meg. Ugyanakkor még így is csak töredékes információkkal rendelkezünk, mivel a begyűjtött csontok sokszor alkalmatlanok az elemzésre, vizsgálatra, mert töredékesek és/vagy rossz megtartásúak.¹⁸

Mindezek ellenére az előkerülő leletanyag alapján kialakítható egy általános kép az állattenyésztési szokásokról. A telepekről leggyakrabban szarvasmarha, juh-, kecske-, ló-, sertés-, kutya- és kis mennyiségben baromficsontok kerülnek elő. Továbbá megtalálhatóak vadállatok úgy, mint szarvas, őz, vaddisznó és róka csontjai is. Igazi különlegességnek számítanak a szamár, teve, medve, ragadozó madarak és kistermetű prémes állatok, hörcsög és borz csontjai. Kagylótöredékek és mocsári teknős páncéltöredékei is előfordulnak egy-egy lelőhely anyagában. Az utóbbiak nagy segítséget nyújtanak a lelőhelyek egykori természetes környezetének rekonstruálásában.¹⁹

A juh és a kecske tartása nomád hagyományokra vezethető vissza. Mindkét kiskérődző viszonylag igénytelen, szélsőséges körülmények között is megél, ellenállóbb, jó alkalmazkodóképességgel rendelkezik. Ezek az állatok nagyobb tömegben is tarthatók és jellemzően többhasznúak, tehát húruk, gyapjuk, tejük is hasznosítható. Telepekről leginkább a húsos végtagot alkotó csontok kerülnek elő. Csontjaik hasonlóak, ezért nehéz a két faj elkülönítése.²⁰

A szarvasmarha a nomád nagyállattartás egyik jellemző állata. Tartásához viszont tudatosabb módszerekre van szükség, mivel nagy vízigényű és dús, hosszú fűvű legelőket igényel. Szintén többhasznú állat, ezért húsát, tejét, igavonó erejét is kihasználták.²¹

A sertés megjelenése és tartása egyértelműen a letelepedett életforma felé mutat. A sertések környezeti igényei magasak, szervezetük a víz állandó jelenlétét igényli, így nem alkalmasak a nomád nagyállattartás számára. Egyszerre több utódot hoznak a világra, így meglehetősen szapora fajtának számítanak, ami az állandó húsforrás szempontjából rendkívül fontos tényező. Ezért egyoldalúan húshasznú állat, másodlagos felhasználási formája a korból nem ismert.²²

¹⁷ GYULAI 2003b, 149, 152.

¹⁸ BÖKÖNYI 1976, 70.

¹⁹ BÖKÖNYI 1968, 277–278.

²⁰ BARTOSIEWICZ 2006, 95–100.

²¹ BARTOSIEWICZ 2006, 100, 103.

²² BARTOSIEWICZ 2006, 106–109.

A ló elsősorban hátasállatként töltött be nagy szerepet, továbbá komoly presztízsértéke is volt. Emellett húsát is fogyasztották egészen a kereszténység megjelenéséig, ahogy ezt a csontok felületén megfigyelhető, feldolgozásból származó nyomok is bizonyítják.²³

A régészeti lelőhelyeken kevés madárcsont fordul elő, ennek oka elsősorban a csontok kis méretében vagy rossz megtartásában keresendő. Továbbá az egyes fajok csontjait nehéz elkülöníteni egymástól a sok rokon vonás miatt. A házityúk a korban már viszonylag elterjedt háziállatnak számított, főleg húzáért és tojáshasznáért tartották (8. kép). Ezzel szemben a házilúd ritkának számított és római hatásra terjedhetett el a szarmaták körében.²⁴

Állatsont szempontjából a következő lelőhelyeket vontam vizsgálat alá: Kunbaracs–Beck tanya, Kunpeszér, Kunszállás–Alkotmány Tsz., Kunszentmiklós–Bak-ér, Orgovány–Király-tanya, Öregcsertő–Csorna pusztá, Szabadszállás–Józan,²⁵ Kunszentmárton–Téglagyár, Vámospércs, Lajosmizse,²⁶ Szirmabesenyő,²⁷ Apagy–Peckés-rét, Kántorjánosi–Homokidűlő²⁸ és Dunavecse–Ugordáció I. lelőhely. A megvizsgált lelőhelyek alapján a következő következtetések vonhatók le: leggyakoribbak a szarvasmarhától (9. kép), juhtól, kecskétől, lótlól (10. kép), kutyától, sertéstől (11. kép) és baromfitól származó csontok, melyek elsősorban hulladék formájában, szeméttároló gödrök anyagából kerülnek elő. Gyakran töredékesek, rossz megtartásúak. Felületükön megfigyelhetőek barázdák, megmunkálás nyomai, mészárszéki feldolgozás nyomai (hasítási, vágási, darabolási nyomok) és a telepen élő kutyák rágásnyomai. Fontos megjegyezni, hogy kutyát nem fogyasztottak. Ez a szokás a bronzkor végével eltűnt a Kárpát–medencéből és Európából.²⁹ Ellenben élt a szarmaták körében is a lóhúsevés szokása, ezt bizonyítják az előkerülő lócsontokon megfigyelhető feldolgozási nyomok, melyeket a kunszentmártoni anyagban is sikerült megfigyelni.³⁰

További érdekesség, hogy a Bács–Kiskun megyei lelőhelyek anyagából hiányoznak a kecskecsontok. Ez a jelenség talán azzal magyarázható, hogy a kecske elsősorban a hegyvidék háziállatának számított. Tenyésztése leggyakrabban ezekre a területekre koncentrálódott. Továbbá a juh és a kecske csontjai hasonlóak, ezért könnyű összekeverni őket, ami szintén magyarázatul szolgálhat erre a jelenségre.³¹ A baromficsontok ritka leletnek számítanak, elsősorban kis méretük miatt. A házilúd római hatásra terjedhetett el, jelenlétét először a már említett kunszentmártoni lelőhelyen sikerült kimutatni.³²

²³ BARTOSIEWICZ 2006, 111–112.

²⁴ BARTOSIEWICZ 2006, 137–139.

²⁵ A felsorolt 7 Bács-Kiskun megyei lelőhelyre vonatkozóan: BÖKÖNYI 1976, 70.

²⁶ KULCSÁR – VÖRÖS 1989, 67–93.

²⁷ VÖRÖS 1999, 223–236.

²⁸ VÖRÖS 2012, 487, 492, 494, 499–500.

²⁹ BÖKÖNYI 1976, 62, 72.

³⁰ VADAY – VÖRÖS 1980, 124.

³¹ BÖKÖNYI 1976, 71.

³² VADAY – VÖRÖS 1980, 125.

Vadállatok csontjai kis számban, döntően olyan lelőhelyek anyagában figyelhetők meg, melyek erdőszültebb területeken helyezkednek el. Gyakoribbnak számítanak a szarvas, őz, vaddisznó csontjai. Apagy–Peckés-rét lelőhelyen barnamedve csontjai is előkerültek.³³

A vámospércsi anyag a lelőhely egykori környezetének rekonstruálásra is lehetőséget adott, mivel nagy mennyiségben kerültek elő a természetes környezetben élő állatok, mint például hód, vízipocok, hörcsög, kis békászó sas, borz és mocsári teknős maradványai is.³⁴

A Dunavecse–Ugordáció I. lelőhelyen feltárt állatcsontanyagban két periódus elkülönítésére is lehetőség nyílt. Egy II–III. századi és egy IV–V. századi periódust lehetett különválasztani. A II–III. században a csontanyagban a szarvasmarha- és a lócsontok domináltak. A IV–V. századra ez az arány csökkent és megnőtt a sertés-, a juh- és a kecskecsontok mennyisége.³⁵

Összegzés

Összegzésként az alábbi következtetéseket vonhatjuk le a szarmaták növény és húsfogyasztásával kapcsolatban, a rendelkezésünkre álló archeobotanikai és archeozoológiai anyag segítségével.

A szarmaták betelepedésük korai periódusában nem, de a letelepedéssel párhuzamosan, majd az állandó telepek kialakulása során egyre intenzívebben foglalkozhattak növénytermesztéssel. Kezdetben az ellenállóbb, kevesebb odafigyelést igénylő növényeket részesíthették előnyben, mint például az árpát és a kölest. Termesztésük továbbá nomád hagyományokra is visszavezethető. Később az állandó telepek létrejöttével indulhatott meg a búza termesztése is. Konyhakerti növényként hüvelyeseket, borsót és babot termesztettek. Nem kizárható annak a lehetősége sem, hogy étrendjüket gyűjtögetett gyümölcsökkel, bogyókkal egészítették ki, de erre utaló növényi maradványok eddig nem ismertek.

Az ismert állatcsontanyag alapján a szarmaták szarvasmarhát, lovat, juhot, kecskét, sertést és házityúkot, esetleg háziludat is tenyésztettek, tartottak. Az állatok nemcsak húst és a tyúk esetében tojást, hanem bőrt, gyapjat, igavonó erőt is biztosítottak. Az állattenyésztésben is megfigyelhető egy tendencia. A korai időszakban a szarvasmarha, ló, juh és kecske tartása dominált, melyben nagy szerepe volt a nomád nagyállattartó tradícióknak. A későbbi időkra (III–IV. század) már jellemző a sertés és baromfitartás is, melynek elterjedése a letelepült életmóddal hozható kapcsolatba.

³³ VÖRÖS 1990–1992, 33, 55.

³⁴ VÖRÖS 2004, 71.

³⁵ TUGYA – LICHENSTEIN 2011, 145–147, 149.

Irodalom

- BARTOSIEWICZ 2006 = Bartosiewicz L.: *Régenvolt háziállatok: Bevezetés a régészeti állattanba*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006, 95–139.
- BÖKÖNYI 1968 = Bökönyi S.: Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. *Agrártörténeti szemle* 10 (1968) 277–298.
- BÖKÖNYI 1976 = Bökönyi, S.: Animal remains of sarmatian sites from Bács-Kiskun County. *Cumania* IV (1976) 41–72.
- GYULAI 2001 = Gyulai F.: *Archeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti- növénytani vizsgálatok alapján*. Budapest: Jászöveg Műhely, 2001, 16–62.
- GYULAI 2002 = Gyulai F.: Élelmiszermaradványok vizsgálata. In: Ilon G. (szerk.): *A régésztechnikus kézikönyve I*. Szombathely 2002, 249–252.
- GYULAI 2003a = Gyulai F.: Kiskundorozsma–Nagyszék szarmata kori település növénymaradványai. In: Szalontai Cs. (szerk.): *Úton- útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szeged 2003, 141–147.
- GYULAI 2003b = Gyulai F.: Kiskundorozsma–Nagyszék szarmata telep ételmaradványainak archeometriai vizsgálata. In: Szalontai Cs. (szerk.): *Úton- útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szeged 2003, 149–153.
- GYULAI 2010 = Gyulai, F.: *Archaeobotany in Hungary*. Budapest: Archaeolingua, 2010, 165–166.
- HAJNALOVÁ 2011 = Hajnalová, M.: Bread of sarmatians on the Danube, or evidence of arable farming at the site of Harta- Gátörház (Bács- Kiskun County) in the Roman period. Preliminary report. In: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. (szerk.): *A Barbaricum ösvényein, a 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai*. [Archaeologica Cumanica 1.] Kecskemét 2011, 161–166.
- KULCSÁR – VÖRÖS 1989 = Kulcsár V. – Vörös I.: Szarmata telep Lajosmizse határában. *Cumania* 11 (1989) 67–93.
- PEDROTTI 2008 = Pedrotti, W.: *Gabonafélék. Legfőbb energiaforrásaink*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2008, 19–70.
- TUGYA – LICHTENSTEIN 2011 = Tugya B. – Lichtenstein L.: Dunavecse-Ugordáció I. lelőhely II – V. századi objektumainak archeozoológiai értékelése. In: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. (szerk.): *A Barbaricum ösvényein, a 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai*. [Archaeologica Cumanica 1.] Kecskemét 2011, 145–160.

- VADAY – VÖRÖS 1980 = Vaday A. – Vörös I.: Szarmata település Kunszentmártonban (Sarmatian settlement at Kunszentmárton). *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* (1980) 117–139.
- VÖRÖS 1998 = Vörös G.: Településszerkezet és életmód, az alföldi szarmaták falvaiban. In: Havassy P. (szerk.): *Jazigok, alánok, roxolánok. Szarmaták az Alföldön*. [Gyulai Katalógusok 6.] Gyula 1998, 49–65.
- VÖRÖS 1990–1992 = Vörös I.: Apagy barbaricum császárkori település állatcsontmaradványai. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXV* (1990–1992) 33–65.
- VÖRÖS 1999 = Vörös I.: A szirmabesenyői császárkori telep állatcsontmaradványai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII* (1999) 223–236.
- VÖRÖS 2002 = Vörös I.: Archeozoológia – Zooarcheológia. In: Ilon G. (szerk.): *A régésztechnikus kézikönyve*. Szombathely 2002, 265–273.
- VÖRÖS 2004 = Vörös I.: Állatcsontleletek Vámspércs határából. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2004 (2005) 71–81.
- VÖRÖS 2012 = Vörös I.: Kántorjánosi- Homoki- dűlő állatcsont maradványai. In: Szabó Á. – Masek Zs. (szerk.): *Ante Viam Stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában, az M3 autópálya Nyírségi nyomvonalán*. Budapest 2012, 487–518.

What did the sarmatian eat?

Data to the sarmatian eating habits, according to archaeobotanical and archaeozoological researches

KAROLA MOLNÁR

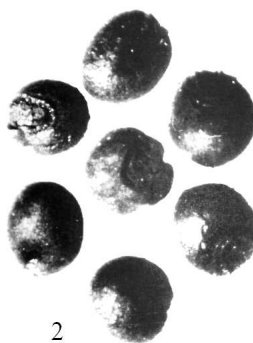
In this short study I tried to make a reconstruction about the sarmatian agricultural habits, animal husbandry, and eating habits, with the help of archaeobotanical and archaeozoological remains.

In their early period, they kept their nomad traditions. After the settlement, they began to grow crops, and vegetables. At first they grew millet, and barley. Later, maybe on a Roman influence, they grow wheat. They also grew beans and peas in gardens. Maybe they added fruits, and berries to their meals, but we have not got evidences to prove this presumption.

According to the animal remains from this era, they raised cattle, horse, sheep, goat, pig, and poultry (hen, goose). We can separate two periods in sarmatian animal husbandry. In the early period, cattle, horse, sheep, and goat were dominant, because of the nomad animal raising traditions. However in the second period, after the settlement, they began to raise pig, and poultry.

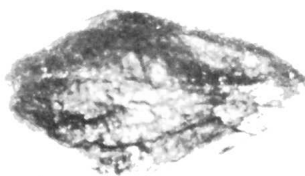
1

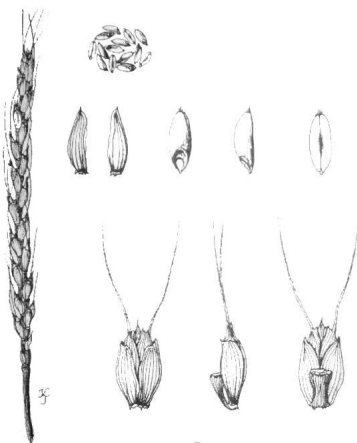
2

3

4

5

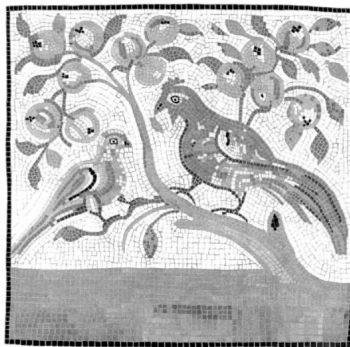

6

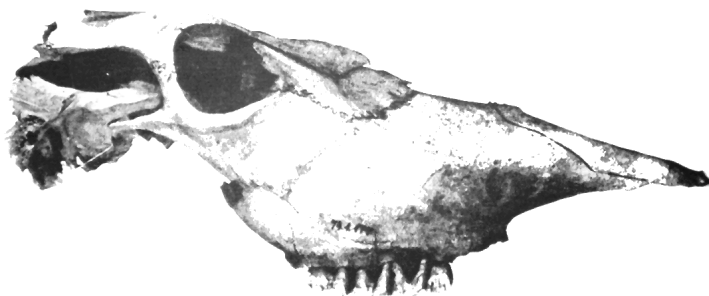
1. kép: Köles; 2. kép: Kölesszemek, maradványok; 3. kép: Árpakalász;
4. kép: Árpaszem, maradvány; 5. kép: Tönköly; 6. kép: Búzakalász

7

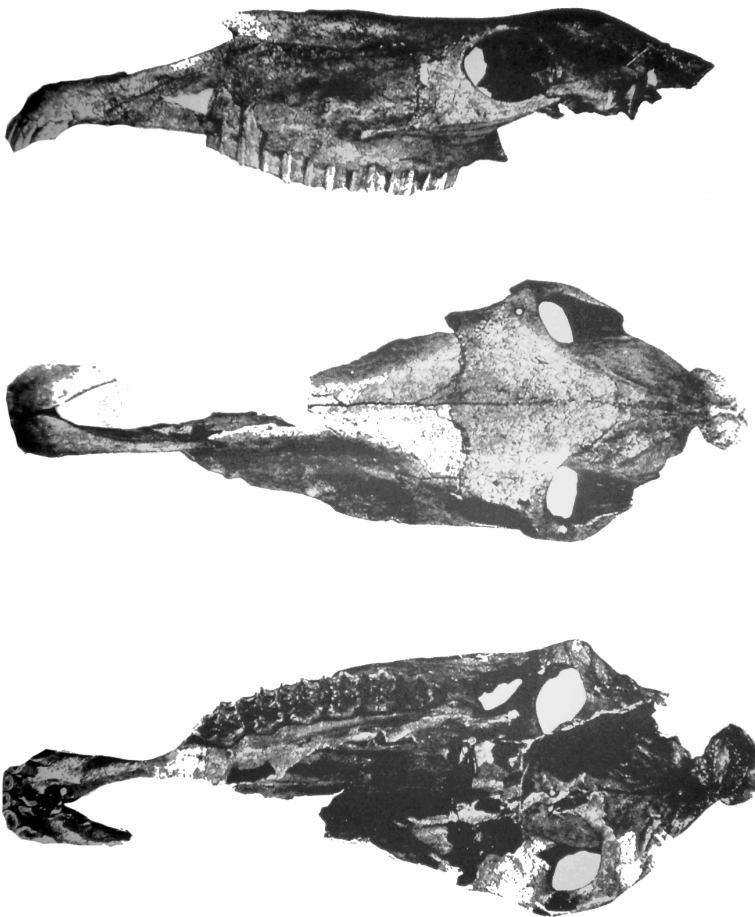

8

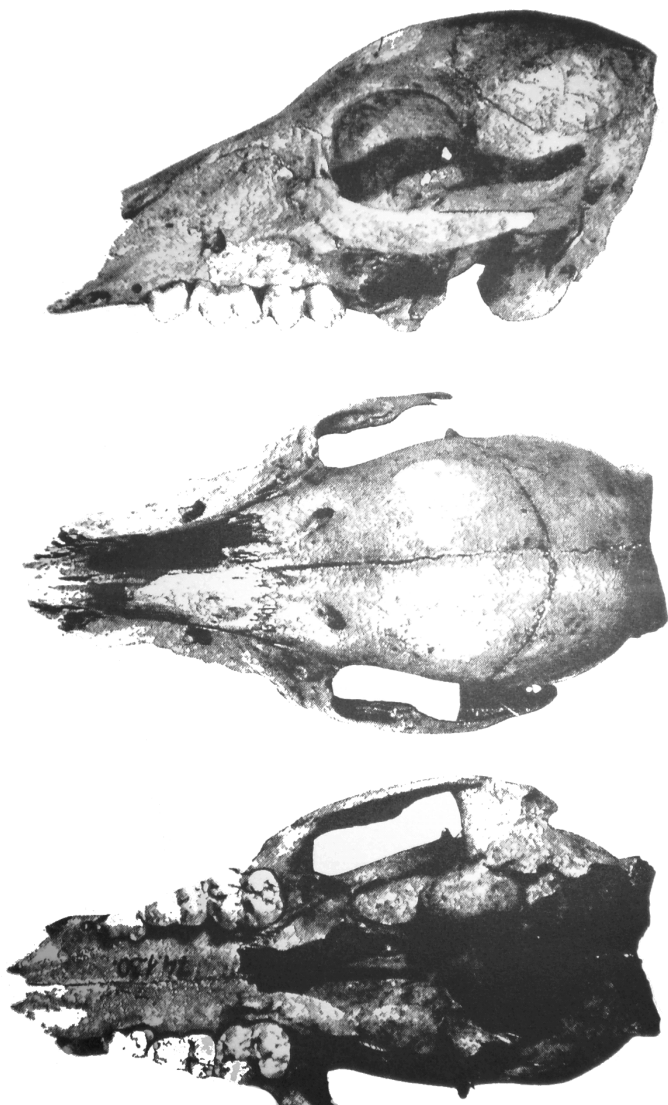

9

7. kép: Búzaszemek, maradványok;
 8. kép: A balácapusztai római villagazdaság baromfiábrázolásos mozaikpadlója (részlet);
 9. kép: Szarvasmarha koponyarészlet (Kunszállás–Alkotmány Tsz. 74.1.177.)

10. kép: Lókoponya (Kunszállás–Alkotmány Tsz. 74.1.1)

11. kép: Sertéskoponya (Kunszállás-Alkotmány Tsz. 74.1.30.)

Képek forrása

- 1. kép:** http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a4/Panicum_miliaceum0.jpg (Letöltés: 2014.11.25 16:17)
- 2. kép:** GYULAI 2010, 161. 220. ábra.
- 3. kép:** <http://novenyhatarozo.info/noveny/arpa.html> (Letöltés: 2014.11.25. 16:20)
- 4. kép:** GYULAI 2010, 161. 223. ábra.
- 5. kép:** GYULAI 2010, 17. 17. ábra.
- 6. kép:** <http://www.agraroldal.hu/kep/640-600/41712.jpg> (Letöltés: 2014.11.25. 16:23)
- 7. kép:** GYULAI 2010, 15. 6. ábra.
- 8. kép:** http://utazom.com/sites/default/files/kep/39858/balacapuszta-nemesvamos_4.jpg (Letöltés: 2014.11.25. 16:15)
- 9. kép:** BÖKÖNYI 1976, 45. 1. ábra.
- 10. kép:** BÖKÖNYI 1976, 51. 8. ábra.
- 11. kép:** BÖKÖNYI 1976, 49. 6. ábra.

5. századi viseletrekonstrukciók néhány fibulatípus alapján

MÉSZÁROS BOGLÁRKA

Bevezetés

Dolgozatom témája három tetszőlegesen kiválasztott, a Kárpát-medencében is fellelhető 5. századi fibulatípus, melyek a következők: a Léva-Perse, a Bakodpuszta és a Letkés típus. Választásom azért ezekre a fibulákra esett, mert közel egy időben és egy térben voltak használatban. Gyűjtésem alapját a Kárpát-medencei leletanyag képezi, de az egyéb európai példányokat sem hagyom figyelmen kívül. Célom a fibulaviseletek rekonstrukciója, amelyeket a fibulák sírban való elhelyezkedése alapján határoztam meg. A rendelkezésemre álló dokumentációk gyakran hiányosak és nehezen értelmezhetők, azonban úgy vélem, hogy a három fibulatípus viseletének rekonstrukciójával közelebb kerülhetünk a régmúlt embereihez és megismerhetjük az 5. századi Kárpát-medencében élő asszonyok, lányok öltözködési szokásait. A tanulmányban nagyobb hangsúlyt fektettem a fibulák méretére, anyagára, hiszen ezek a tényezők is befolyásolhatták a fibula használatát, funkcióját. Fontos megjegyezni, hogy a fibulák nem etnospecifikusak, így egy népcsoporthoz sem köthetőek kizárólagosan.

A Léva-Perse típusú fibula viselete

A gyűjtésben szereplő 29 Kárpát-medencei lelőhely¹ közül kevés esetben történt meg a tárgy helyének pontos közlése, ennek oka gyakran ismeretlen. 14 esetben a fibula sírból származik, 10 lelet adat nélküli, 5 darab szórványként és 1 darab „kincsleletként” került elő, összesítve tehát 29 lelőhelyről 40 darab fibulát tartunk számon.² A sírból származók közül mindössze 7 esetben figyelték meg a fibula pontos előkerülési helyét. Elhelyezkedésük alapján változatos képet mutatnak. Minden esetben elmondható, hogy a vizsgált csontvázak között fiatal és idősebb nők is előfordulnak.

A bodrogmonostorszegi 9. sírnál vázoltam öt testtáját (*1. kép*), ahol a leletek sűrűsödtek, s ezek közül három olyan, ami érdekes lehet számunkra, ez az 1. (mellkas), a 3. (bal medence környéke) és az 5. (lábak). Az 1. esetben a fibula elhelyezkedése a viselet egy bizonyos fajtájára utal, de ez még a későbbiekben tárgyalásra kerül. A 3. esetről már bonyolultabb a helyzet, ugyanis az itt elhelyezkedő apró tárgyak meglete és magas száma egyaránt szokatlan. Elképzelhető, hogy az ehhez a testtájhoz köthető tárgyakat az övön viselték, textil- vagy bőrszalagokon, illetve különböző fémkarikákra függesztve, más csüngőkkel együtt, egyfajta amulett-csüngőként alkalmazva. Mindezek egy 10–

¹ A Szekszárd–palánki temető 100. és 210. sírját egy lelőhelynek vettem, hiszen a két temetkezés egy azon temetőből került elő.

² A fibulák pontos előkerülési helyéről és adatairól katalógus készült (MÉSZÁROS 2015, 37–44).

12 éves kislány mellett kerültek elő, így óvó-védő szerepet is tulajdoníthatunk nekik. Tehát számolhatunk egy amulettekkel ékesített övvel, amelyhez akár a combcsontok között elhelyezkedő orsógomb is hozzátartozhatott.³ Végül az 5., a lábfejeknél lévő tárgyak vizsgálata következik. A bögre és a füles edény elhelyezése a lábfejnél már a császárkorban is élő szokás volt, így a halottat italmelléklettel látták el. Ez esetben, bár az edényben lévő anyag összetételének vizsgálatára nem került sor, az ételmelléklet lehetőségét sem zárhatjuk ki. A Kárpát-medencében, a hun korban is tovább élő alföldi szarmaták gyakran helyeztek egy edényt a halott lábához, igaz, viszonylag ritkán találkozunk több edénnyel egy temetkezésben.⁴ Egyébként az edények lábnál való elhelyezésének szokását, mint előkép a Marosszentanna-Csernyahov kultúrában is felismerhetjük. Az itt előkerülő többi melléklet pedig egy kis tarsolyszerű tárgyra utalhat, amelyben a sírba tételkor a gyermek lábához további apró amuletteket helyeztek. Visszatérve az itt előkerült fibulák elhelyezkedésére, egy furcsa viseleti forma ismerhető fel. A mellkas bal oldalán kaptak helyet a ruhakapcsoló-tűk (2. kép) és ebből egy balra záródó – egy ujjas ing feletti – ruházatra is gondolhatunk, viszont az egyértelműen látszik, hogy nem *peplos* viseletről van szó.

A táblázatban szereplő lelőhelyek közül kettőnél figyelhetünk meg azonos vagy közel azonos előkerülési helyet (Csongrád–Kaszárnya, Jászberény–Szőlő dűlő). Az öltözet rekonstruálásának szempontjából az előbb említett fibulapárok jelentősége abban áll, hogy a két vállon (3. kép *a–b*), azaz a *peplos*⁵ divatnak megfelelően feküdtek. Ez a vállon két fibulával záródó felsőruházat már a császárkorban is ismert volt, de a hun korszakban és a rákövetkező néhány évtizedben kiváltképp kedvelt öltözeté vált. Ez a két temetkezés jól szemlélteti, hogy a *peplos* viselet használatának ideje megegyezik a kis sírcsoportban történő temetkezések gyakorlásával, de még az 5. század második felében induló soros temetők korai sírjaiban is felbukkan.⁶ Elterjedtek a kisebb méretű, öntött ékvésszel díszített bronz- vagy ezüstfibulák, melyeket párosával hordtak vállon,⁷ igaz a lemezfibulák ily módon való viselete a vállakon már korábban megjelent. A népvándorlás korai időszakában a gótok viselete volt a legkonzervatívabb, az ún. gót viseleti modell. Ők ragaszkodtak leginkább a *peplos* használatához,⁸ azonban ez a viseleti modell a többi keleti germán nép körében is elterjedt volt.

³ A Tápé–széntégláégetői 658. sírba temetett nő ehhez hasonló díszes övet viselhetett és szintén az övön, illetve az övre erősített rövidebb zsinórra/szíjra függesztve hordhatta borostyángöngyeit, bronz- és csontcsüngőit (B.TÓTH 1994, 294–297).

⁴ KULCSÁR 1998, 67.

⁵ RÁCZ Zsófia a Hajdúnánás–fürj-halom-járású 183. női sír fibulapárjáról leírja, hogy *in situ* a két vállon, a *peplos* divatnak megfelelően feküdt. A temetkezés egy kis sírszámú csoport része (RÁCZ 2014, 206).

⁶ RÁCZ 2014, 206.

⁷ BÓNA ET AL. 1993, 63–64.

⁸ Mind az itáliai és krími keleti, mind a hispániai nyugati gót tömbben megmaradt (B.TÓTH 2005, 16).

A mitterhofi temető 3. sírjában talált fibula egy 13–14 év körüli lány mellkasán került elő (4. kép a–b), bolygatatlan állapotban. Ezzel ellentétben a Nagybakta területén talált 2. sír fibulája már bolygatott körülmények között nyugodott végső helyén, amely a bal váll felett volt. Ez esetben nem tudni, hogy volt-e még egy fibula a sírban, amely szintén a mellkas környékén helyezkedett el, vagy eredetileg is csak egy darab fibuláról beszélhetünk. Ha a sírba tételkor két fibulával zárták a halott ruházatát, akkor itt is a peplos vagy a Bodrogmonostorszegen azonosított viselet figyelhető meg; azonban ha eredetileg is egy darab fibula volt, akkor azonos viseletre lehet következtetni, mint a mitterhofi temető 3. sírjánál. Mindkét esetben valószínűleg egy újfajta viseleti szokás adatolható. A római viselet elterjedésének hatására megjelent a zárófibulát nem igénylő, ujjas tunica, amelyet elsőként a nyugati germán törzsek területén vettek át.⁹ Emellett szarmata temetkezésekben is gyakran találkozunk fibulákkal, amik jellemzően egyesével vannak jelen. Ezek az egyesével előforduló fibulák a leggyakrabban a mellkason voltak megtalálhatóak.¹⁰ A változtatást követően a ruhazáró funkciójukat elvesztett fibulák a mellkasra vagy a deréktájr kerültek, és főként csak a társadalmi helyzet reprezentálására szolgáltak. A felsőruha fölött viselt köpenyt zárták az ún. kisfibulákkal, amelyeket eleinte párosával, majd a későbbiekben egyesével hordtak kb. az 5. század második felétől.¹¹ Talán nem tévedünk, ha a fent említett esetekben is egy efféle viseleti szokást feltételezünk.

A Szekszárd-Palánk (1) 100. sírjában egy avar nő csontváza feküdt. A sírból előkerült bronzfibulát a halott a tarsolyában hordta más, késő római tárgyakkal együtt. A tárgyak amulettként szolgálhattak, egyfajta óvó-védő funkciót tölthettek be a viselője életében.

A Szekszárd-Palánk (2) 210. sírjában fekvő nő bal vállán és jobb csípőcsontja felett került elő a bronz fibulapár. A fibulák a csigolyák felé irányítva diagonálisan álltak (5. kép a–b).¹² Ez esetben felvethető még a cingulum viselete is, ugyanis a bal sípcsont közepén egy nagyméretű borostyán csüngődísz volt.¹³ Ennek a „diagonális” fibulaviseletnek szintén Csernyahov-Marosszentanna kultúrához köthető gyökerei vannak.

Az öltözetnek tehát több formája is feltételezhető a vizsgált esetekben, s ezek alapján elmondható, hogy az 5. század középső harmadában három féle viseleti modell élehetett egymás mellett a Kárpát-medencében. A peplos viselet, amelynek legfőbb bizonyítékát a nagy ezüstlemezes fibulás sírok nyújtják. A tunica és az azon lévő felsőruha, amelyet a derékon vagy feljebb, de egymás

⁹ A *tunica* átvételével megjelent a férfiak által hordott *cingulum* (széles díszöv) viselete a germán népek asszonyainál is (B.TÓTH 2005, 16).

¹⁰ KULCSÁR 1998, 52.

¹¹ Ez a folyamat nem egyszerre, de a frankoktól a gepidákig végbement. Igaz a Meroving-kör területén egyaránt számolhatunk a mediterrán világ hatásával, de mindez pusztán nem jelenti a nyugati germán női viselet keleti irányba való elterjedését (B.TÓTH 2005, 16).

¹² B.TÓTH 2005, 26.

¹³ BÓNA 1993, 223.

alatt párosával hordott fibulák jellemeznek. S végül a diagonális fibulahasználat, amely az általam vizsgált lelőhelyek közül Szekszárd–Palánk (2) 210. sírjában volt megfigyelhető. Ezek mellett egy esetben megfigyelhető volt a balra záródó ruházat használata is, ám ezt egyelőre még nem lehet különálló viseletei modellként kezelni.

A fibula anyagáról elmondható, hogy majdnem minden esetben bronzból készült, ennek oka, hogy a bronz sokkal könnyebben beszerezhető a nemesfémekkel ellentétben. Valószínűleg reprezentációs célja alig volt, inkább funkcionális szerepet töltött be a ruházaton. Viszont ezzel kapcsolatban egy újabb kérdés merülhet fel. A vizsgált fibuláknál nem mindegyikhez készült profilrajz, de ahol igen, ott érdemes megfigyelni a kengyelt, méghozzá olyan szempont alapján, hogy mennyire íves vagy lapos. Ugyanis a lapos kengyelnél gyakran felmerül az a probléma, hogy nem volt alkalmas a vastagabb ruha összefogására, tehát abban az esetben, ahol a kengyel kevésbé ívelt (pl. Szekszárd–Palánk 210. sír, Mitterhof 3. sír), valami vékonyabb anyagú ruházatot, talán inget zárhattak a ruhakapcsoló-tűk. Azonban, ahol íves kengyelt (pl. Bodrogmonostorszeg 9. sír, Nagybakta) alakítottak ki a fibulának, ott vastagabb anyagú ruhát képzelhetünk el. Ezek után nem hagyhatjuk ki a fibula tűszerkezetének vizsgálatát sem. Ezzel a kérdéssel részletesebben nem foglalkoztam; ennek az az oka, hogy nem sokat lehet elmondani róluk, ugyanis három darab kivételével mindegyik zárszerkezet eltűnt vagy a korrózió áldozatául esett. A megmaradt három közül is csak kettő alkalmas meghatározásra, s ezeknél a rugósszerkezetű záródás figyelhető meg,¹⁴ azonban a többi példánynál is maradt nyoma annak, hogy az egykori tű anyaga vas volt.

A fibulák formagazdagsága arra enged következtetni, hogy a tárgyak készülhettek egy öntőműhelyben, de nem azonos öntőmintából, mivel némileg különböznek egymástól. Méretük többnyire a 6–6,6 cm körül mozog, ettől csupán néhány esetben térnek el. A 6,6 cm-nél nagyobb fibuláknál megfigyelhető, hogy formailag is kissé eltérnek a többitől.

A Bakodpuszta típusú fibula viselete

A felgyűjtött 10 lelőhelyről¹⁵ mintegy 16 db fibula került elő, ezek közül 7 lelet sírból származik, a többi adat nélküli szórványként van számon tartva.¹⁶ A fibulákat anyaguk és méretük szerint is szemügyre véve, a fibulatípus változatos képet mutat. A kisebb méretűek, amelyek 4,8–5,4 cm-esek, sokkal nagyobb értékűek, mint a nagyobb példányok (ez utóbbiakat kb. 6 cm-től számíthatjuk). A kisebb fibulák aranyozott ezüstök, illetve aranyozott bronzok, ezzel ellentétben a nagyobb darabok bronzból készültek.

¹⁴ Valószínűleg mindegyik fibula záródása rugós volt eredetileg; változatok a rugó és a tű anyagában, illetve felszerelésének módjában lehetségesek.

¹⁵ Ez esetben is egy lelőhelynek vettem a műzsi temető egy-egy fibulapáros temetkezését.

¹⁶ A fibulák pontos előkerülési helyéről és adatairól katalógus készült (MÉSZÁROS 2015, 44–48).

Megállapítható, hogy a kisebb és egyben ékeesebb fibulák előállítására nyilvánvalóan jobb minőségű fémeket, illetve aprólékos kidolgozást igényelt, míg a nagyobb bronzfibulák alapanyaga „olcsóbb”, könnyebben beszerezhető és előállításuk is egyszerűbb. A nagyméretű bronzfibuláknál még az is szembetűnő, hogy mind a négy esetben csak egy darab fibula került elő. Igaz, ezek mind szórványként kerültek a múzeumi nyilvántartásokba, tehát nem bizonyosodhatunk meg afelől, hogy viselői eredetileg is csak egy darab fibulát használtak. Sajnálatos módon a temetkezések közül csak kettőnél jegyezték fel a csontvázak nemét, ebben a két esetben az elhunytak nők voltak.

Egy esetben ismertették a tárgy sírban való elhelyezkedését, ez pedig a Hács–béndekpusztai 18. sírnál történt meg. Az egyik fibula a jobb oldali bordáknál, a másik az ágyéki csigolyák és a jobb medencelapát között helyezkedett el, fejfelé a keresztcsont felé irányítva. A fibulák az öltözéken, tehát egymás alatt, keresztben foglaltak helyet (6. kép a–b). Meg kell jegyezni, hogy a fibula kis mérete és vékonysága miatt nem volt alkalmas nagy mennyiségű textilra összetartására. A fibulák elhelyezkedése alapján a *tunica* viseletet lehet felismerni, sőt *cingulum* használatra utaló nyomok is vannak. A combcsontoknál és a kéz végénél előkerült gyöngyök feltehetően a *cingulumon* kaptak helyet, arra varrták fel őket. Eleinte a széles díszöv lecsüngő végére erősítettek különböző, főleg bajelhárítóként alkalmazott tárgyakat, majd később az is előfordult, hogy fémszerelvényes bőr- vagy textilszalagokon lógtak a használati eszközök (tokos kiskés, kanál, tű), illetve az amulettek (különböző anyagú gyöngyök, gömbök, kagylók, csigák, Donar-buzogányok). Mint már az előző fibulatípusnál említettem, a felsőruha fölött hordott köpenyt zárták az ún. kisfibulák, eleinte párosával, majd egyesével.¹⁷ Valószínűleg a Hács–béndekpusztai 18. sír fibulái egy Meroving-kori frank, alamannhoz hasonló viselethez tartozhattak.

A fibulák ez esetben is készülhettek egy öntőműhelyben, azonban nem azonos öntőmintával. Továbbá a profilból ábrázolt kengyeleknél megfigyelhető, hogy azokat ívesen alakították ki. Ám most sem zárnam ki annak a lehetőségét, hogy valamiféle vékonyabb ruhaanyag összefogására használták őket, hiszen a kengyel ívessége ennél a típusnál sem alkalmas kifejezetten vastag ruha összefogására.

A Letkés típusú fibula viselete

A gyűjtésem összesen 7 lelőhelyet¹⁸ foglal magába. 6 esetben sírból kerültek elő a fibulák és 2 esetben pedig szórványként kerültek be a múzeumokba. Összesen 7 lelőhely 12 darab fibuláját vettem bele az adatbázisba.¹⁹ Négy temetkezésnél figyelték meg, majd dokumentálták is a fibulák sírban való

¹⁷ B.TÓTH 2005, 16.

¹⁸ A Hács–béndekpusztai temető 19. és 20. sírjában előkerült fibulapárokat ismét egy lelőhelyként tüntetem fel.

¹⁹ A fibulák pontos előkerülési helyéről és adatairól katalógus készült (MÉSZÁROS 2015, 48–51).

elhelyezkedését. Így az öltözet rekonstruálására több megoldás is születhet, hiszen három különböző viseleti szokás körvonalazódik előttünk.

A Hács–béndekpusztai (1) 19. sírban elhelyezett fibulák a mellkas helyén jobb oldalt találhatók, fejjel a könyöksontnak irányítva (7. kép). A Léva-*Perse* típusú fibuláknál már találkozhattunk egy ehhez hasonló elrendezéssel (Bodrogmonostorszeg 9. sír), a különbség mindössze annyi volt, hogy a mellkas bal oldalán helyezkedtek el a ruhakapcsoló-tűk. Ebben az esetben viszont egy jobbra záródó ruházatról lehet szó.

A Hács–béndekpusztai (2) 20. sír fibulái a jobb medencelapáton és a keresztcsonton kaptak helyet egymás fölött ferdén. A ferdén álló fibulák, fejjel a bal combcsont felé voltak irányítva (8. kép a–b). A medence tájékán előforduló páros fibulák²⁰ a *tunica* viseletre utalhatnak, mivel a ruházáró funkciójukat elveszített fibulák a deréktájra kerültek és inkább a társadalmi helyzet tükrözésére szolgáltak.²¹ A sírban előkerültek borostyángyöngyök és üveggyöngyök, amelyek a szeméremcsont környékén, a jobb combcsont közepe tájékán és a lábszárak között helyezkedtek el.²² A gyöngyök helye alapján *cingulum* viselete feltételezhető. A díszes öv végén helyezkedett el a legnagyobb borostyángyöngy, amelynek helye a lábvégeknél volt. Érdekes, hogy egy temetőn belül két különböző fibulaviselet fordul elő, ez is arra utal, hogy a ruházat összefogása nem egy séma alapján működött.

A Keszthely–fenékpusztai 10. sírban egy 4–5 év körüli gyermeket temettek el. Az egyik itt előkerülő fibula a bal vállon rendeltetésszerűen helyezkedett el. A másik fibula a koponya alatt került elő, ennek oka egy állatjáráshoz köthető bolygatás volt.²³ Minden bizonnyal a koponya alatt előkerülő tárgy eredeti helye a jobb vállon lehetett. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor itt a *peplos* viselettel állunk szemben, hiszen ilyenkor a ruhakapcsoló-tű a két vállon fogja össze a ruhát.

A letkési 1. sírban *in situ* került elő a fibulapár a kulcscsontokon (9. kép a–b). Ez a két kulcscsonton elhelyezkedő fibulaviselet szintén a *peplos* használatára utal.

A vizsgált eseteknél három fajta öltözetet lehetett megfigyelni, ez azt jelenti, hogy – csakúgy, mint a Léva-*Perse* típusú fibulánál – itt is háromféle viseleti modell élt egymás mellett az 5. század középső harmadában. Ezek a következők: egy jobb oldalra záródó öltözet, a *tunica* és a *peplos*. Véleményem szerint ezek a fibulák nem voltak alkalmasak nagyobb tömegű ruhaanyag megtartására, mivel kengyel részük nem tette lehetővé a vastagabb ruházat összefogását. Elképzelhető, hogy valami vékonyabb szövet – akár nyári, lengőbb öltözet vagy vékony, a ruházat fölött hordott kendő – összekapcsolását szolgálták. A fibulák nagysága többnyire 5 cm körüli. Volt olyan elképzelés,

²⁰ Az 5. század utolsó harmadától terjedt el (NAGY 2007, 234. j.).

²¹ B.TÓTH 2005, 16.

²² A borostyángyöngyök szinte legalul a lábak végeinél és a jobb combcsontnál kerültek elő, valószínűleg az öv leelőg végére varrták fel őket (KISS 1995, 299).

²³ A sírról készült rajz is megerősíti a dokumentációban leírtakat (STRAUB 2006, Abb.2.1).

miszerint a 6 cm-t nem haladja meg,²⁴ azonban a Letkés típus Kárpát-medencén kívüli párhuzamai nagyobbak, mint 6 cm. A nyolc fibula közül öt aranyozott ezüsből készült, a többiről nem áll rendelkezésemre információ. Ez azt jelzi, hogy jó minőségű fémből készültek ezek a darabok, tehát valószínűleg reprezentációs célokat szolgálhattak. Érdemes megemlíteni a Kárpát-medencei példányok közötti hasonlóságot, amely alapján ismét feltételezhetünk egy azonos öntőműhelyt, de csakúgy, mint a többi típusnál, tehát itt sem számolhatunk azonos az öntőmintával. A négy temetkezésből három esetben határozták meg nőként, valamint egy esetben gyermekként a csontvázat. Egy sírnál nincs erre vonatkozó adatunk. Érdekesség, hogy két csontváznál, egy nőnél (Hács–Béndekpuszta 20. sír) és a gyermeknél (Keszthely–Fenékpuszta 1. sír) a koponya torzítása is megfigyelhető volt.

Összegzés

Munkámban a legnagyobb hangsúlyt a viseletrekonstruálására fektettem, amelynek eredményeképp izgalmas megoldások születtek. Megfigyelhető, hogy az 5. század középső harmadában több viseleti modell is létezett. Főként három példát emelhetünk ki, ez a peplos (Jászberény–Szőlő dűlő 1. sír, Letkés 1. sír), a tunica (Hács–Béndekpuszta 18. és 20. sír, Mitterhof 3. sír) és a diagonális (Szekszárd–Palánk 210. sír) fibulahasználatot igénylő ruházat. Az övvel ellátott tunica viseletnél szembetűnő, hogy az övet minden esetben a jobb oldalon fogták össze a fibulákkal, sőt még a diagonális viseletnél is a jobb oldalon helyezték el a ruhakapcsoló-tűt. Ezenkívül megfigyelhettünk balra (Bodrogmonostorszeg 9. sír) és jobbra záródó viseletet is (Hács–Béndekpuszta 19. sír). Az egyik legszembetűnőbb jelenség számomra a Hács–Béndekpusztai 19. és 20. sírban elhelyezett ugyanolyan típusú fibulapárok esete. Ennek érdekessége abban rejlik, hogy egy temetőn belül két fajta viseletet (jobbra záródó viselet és a tunica) ismerhettünk meg. Továbbá ugyanebben a temetőben egy eltérő fibulatípus, a Bakodpuszta típus is megtalálható, ami egy tunica viselet része volt. Ebből is látszik, hogy akár egy közösségen belül is változhatott a ruházat összefogásának szokása.

Irodalom

- B. TÓTH 1994 = B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sírok Tápé–Szentégláégetőn. – Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé–Szentégláégető. In: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig*. Szeged 1994, 285–309.
- B. TÓTH 2005 = B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 11–41.

²⁴ PAPP – SALAMON 1980, 87.

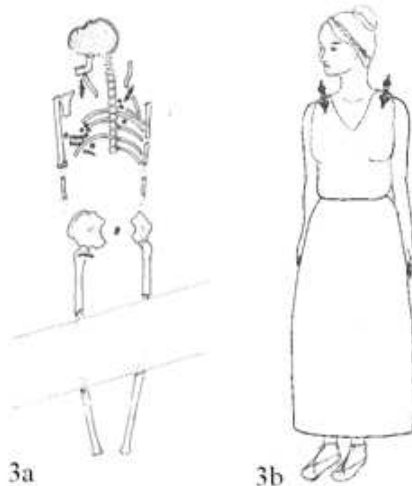
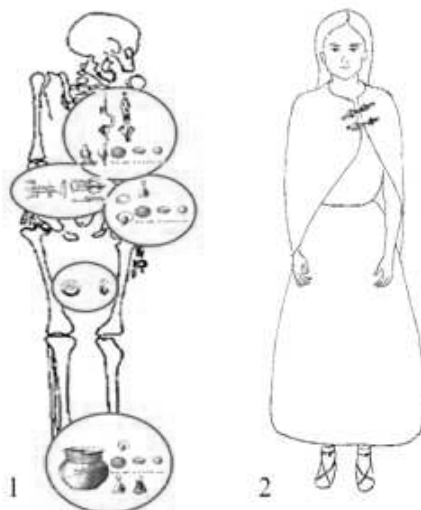
- BÓNA 1993 = BÓNA I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- BÓNA ET AL. 1993 = Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok-Gepidák-Langobardok*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.] Szeged 1993.
- GUBITZA 1902 = Gubitza K.: A Bodrogh-Monostorszei sírletelekről. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 338–342.
- HEINRICH 1990 = Heinrich, A.: Ein völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Mitterhof, GB, Laa an der Thaya. *Archaeologica Austriaca* 74 (1990) 85–104.
- KISS 1995 = Kiss, A.: Das germanische Gräberfeld von Hács–Bédepuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1995) 275–342.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- MÉSZÁROS 2015 = Mészáros B.: *Fibulák és öltözetek az 5. század második felében néhány Kárpát-medencei fibulatípus alapján (Léva-Perse, Bakodpuszta, Letkés típus)*. (OTDK dolgozat) Szeged: SZTE BTK Régészeti Tanszék, 2015.
- NAGY 2007 = Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század)*. – *Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Mittel-Donaugebiet (3.–6. Jahrhundert n. Chr)*. Budapest 2007.
- PAPP – SALAMON 1980 = Papp, L. – Salamon, Á.: Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–1979) (1980) 85–92; 343–348.
- RÁCZ 2014 = Rácz Zs.: 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyről. – Gräber aus dem 5. Jahrhundert von Nordost-Ungarn (Fundort Hajdúnánás-Fürj-halom-járás). In: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (szerk.): *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. [Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MÖT Tanulmányok 2.] Budapest 2014, 203–212.
- STRAUB 2006 = Straub, P.: Bemerkungen zum germanischen Grab von Répcelak – Notes on the german Grave of Répcelak. *Arrabona* 44/1 (2006) 441–454.
- SALAMON 1968 = Salamon, Á.: *Népvándorláskori temetők Szekszárd-Palánkon. – Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Palánk*. [A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Füzetek 9] Szekszárd 1968.

Clothing in the 5th century AD, according to some of the brooches types

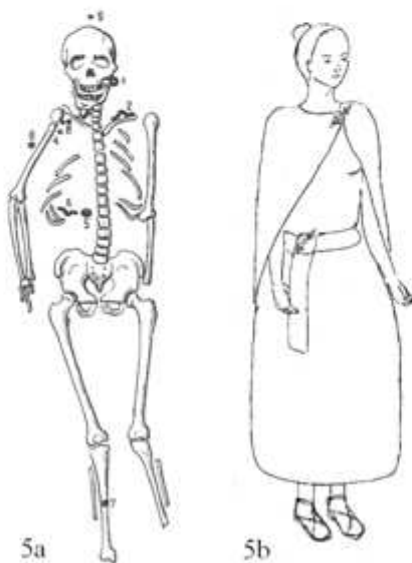
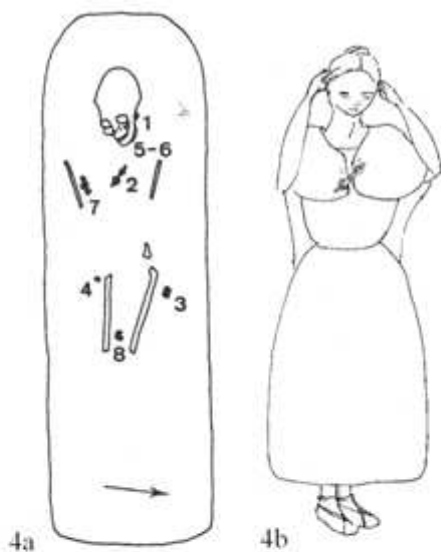
BOGLÁRKA MÉSZÁROS

My research topic is three arbitrarily selected types of brooches in the Carpathian Basin, which can be found in the 5th century AD: Léva-Perse, Bakodpuszta, Letkés types. I chose these brooches, because they were used approximately at the same time and in the same territory.

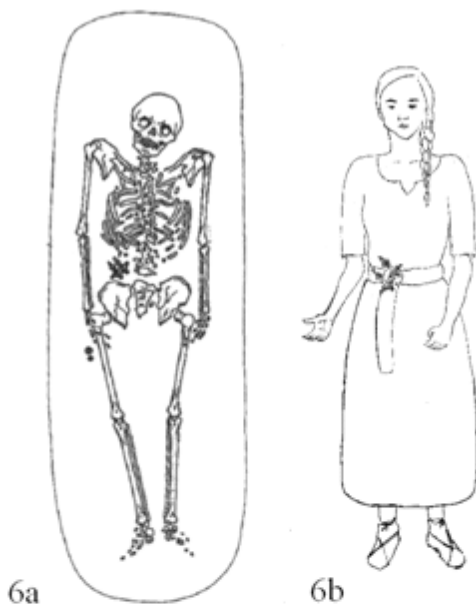
I have been collected from the finds in the Carpathian Basin, but in other European specimens have not been ignored. The main elements of the thesis are clothes reconstructions that were drawn on the basis of the location of the grave brooches. This beauty is that you can see how diverse the costumes were in the past. In the middle third of the fifth century, they used several clothing types, three pieces of them were reconstructed, which appears in the peplos, the tunica and the diagonal wear. In addition, two more interesting costume model could be observed, but these can not yet be treated as a separate group.

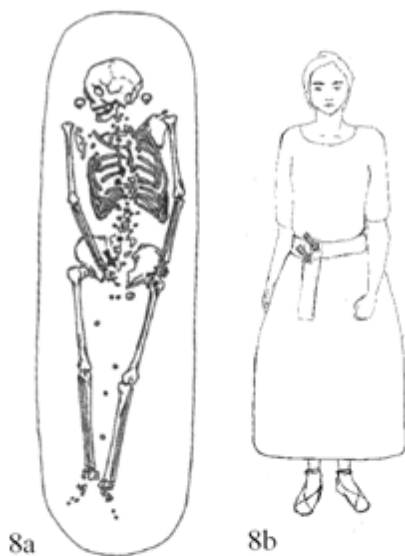
1. kép: A bodrogmonostorszegi 9. sír leleteinek elhelyezkedése (GUBITZA 1902 nyomán);
 2. kép: Bodrogmonostorszeg 9. sír – balra záródó viselet (Készítette: Nowosielski Diána);
 3. kép: a) Csongrád–kaszárnai 133. sír rajza (BONA 1993, 32/2.);
 b) Csongrád–Kaszárnya 133. sír – peplos viselet (Készítette: Nowosielski Diána)

4. kép: a) Mitterhofi 3. sír rajza (HEINRICH 1990, Abb.3.C.);
 b) Mitterhof 3. sír – tunica viselet (Készítette: Nowosielski Diána);
 5. kép: a) Szekszárd–palánk 210. sír rajza (SALAMON 1968, 4. ábra);
 b) Szekszárd–Palánk 210. sír – diagonális viselet (Készítette: Nowosielski Diána)

6. kép: a) Hács-béndekpusztai 18. sír rajza (STRAUB 2006, Abb.3.2.);
 b) Hács-Béndekpuszta 18. sír – tunica viselet (Készítette: Nowosielski Diána);
 7. kép: Hács-Béndekpuszta 19. sír – jobbra záródó viselet (Készítette: Nowosielski Diána)

8. kép: a) Hács-béndekpusztai 20. sír rajza (STRAUB 2006, Abb.3.3.);
b) Hács-Béndekpuszta 20. sír – tunica viselet (Készítette: Nowosielski Diána);
9. kép: a) Letkési 1. sír rajza (PAPP – SALAMON 1980, Taf. 52.1.);
b) Letkés 1. sír – peplos viselet (Készítette: Nowosielski Diána)

Sírtípusok a langobardok pannoniai szállásterületén

SAMU ANITA

Bevezetés

A temetkezési szokások vizsgálata éppen olyan fontos egy népcsoport azonosítása, meghatározása szempontjából, mint az anyagi kultúra beható elemzése. A temetési rítusok szorosan összefüggnek a vallási meggyőződéssel, valamint a szellemi kultúrával, a leletek viszont többnyire nem etnospécifikusak, egyszerre – vagy akár eltérő időintervallumban – több etnikum is használhatott bizonyos tárgytipusokat, díszítésformákat. Természetesen a temetkezési szokások esetében is megfigyelhető, hogy a különböző népek, korok hagyományai befolyásolták egymást, azonban ezek a változások nem rövid idő (néhány évtized) alatt játszódtak le, – mint azt akár a viseleti elemek gyors változása mutatja, – hanem ez esetben évszázados folyamatokról lehet szó.

Dolgozatomban a pannoniai langobard temetőkből megfigyelt sírtípusokat, formákat elemzem. Célom a különböző sírformák elkülönítése, szerkezeti felépítésük megismerése, valamint eredetük és elterjedésük vizsgálata területileg, illetve társadalmilag. Nem kívánok kitérni a temetkezési szokások részletes tárgyalására, így a sírméretekre, a tájolásra, a koporsótípusokra és az étel-, italmelléklet adás szokására sem.

A sírok típusai

Munkámat azon temetkezések összegyűjtésével és katalógusba rendezésével kezdtem, melyek a pannoniai temetőkből (az egykori Pannonia területén és É-i előterében)¹ (*1. térkép; 1. ábra*), az egyszerű, függőleges falú, egyenes aljú aknasíroktól valamilyen szempontból eltérnek, tehát valamilyen speciális konstrukcióval, vagy a megszokottól eltérően lettek kialakítva. A legáltalánosabb sírtípus, azaz az aknasírok vizsgálata nem hordoz túl sok lehetőséget magában (hosszúság, szélesség, mélység), valamint összegyűjtésük és együttes értékelésük meghaladná dolgozatom kereteit, ezért elemzésüket jelen munkámban mellőzni kívánom.²

A kiválasztott temetkezéseket szerkezetük alapján a következő csoportokba soroltam be: az 1. típusba azok a sírok tartoznak, melyek falai nem függőlegesek, hanem leggyakrabban a sírfenek felé haladva fokozatosan összeszűkülnek. A 2. típusba olyan temetkezések kerültek, amelyek lépcsősen

¹ Vizsgált lelőhelyek: Hauskirchen, Maria Ponsee, Mödling, Nikitsch, Bratislava–Rusovce, Bezenye–Papré, Budapest III. Szépvölgyi út 41., Gyöng–Vásártér utca, Hegykő–Mező utca, Jutas, Kádárta–Ürgemező, Kajdacs–Homokbánya, Kápolnásnyék–Kastélykert, Mohács, Rácalmás–Újtelep, Szentendre–Pannoniaterlep, Szőlád, Tamási–Csikólegelő, Várpalota–Unio, Vörs.

² Átlagosan a temetők sírjainak 70%-a aknasír.

vannak kialakítva, ezeket egységesen padkás síroknak nevezem.³ Ennek a típusnak elkülönítettem egy altípusát is, olyan temetkezéseket, amelyeknél deszka vagy gerendaszerkezet nyomai mutatkoztak a padkára merőlegesen, tehát lefedték a padka alatt lévő szűkebb részt. Ritkábban arra is volt példa, hogy az egész aknát deszkákkal bélelték ki. A 3. típust a kamrasírok („halotti ház”) alkotják, amelyek többnyire függőleges falúak, de vannak padkás variánsaik is, a sír alján pedig cölöphelyek nyomai rajzolódnak ki. A 4. és egyben utolsó típusba a hamvasztásos temetkezéseket (urnasírokat) soroltam, amelyek a csontvázas/korhasztásos temetkezések dominanciája mellett kis számban, de jelen vannak a pannoni területen is.⁴

Az említett típusokon kívül érdemes még a különböző állattemetkezéseket (lovak és kutyák temetkezések, lósírok, kutyasírok) is közelebbről megvizsgálni, ugyanis az állatok halottal való eltemetése gyakran valamilyen, az egyszerű aknasírtól eltérő sírformát eredményezett. Teljesen új jelenségnek számítanak Pannoniában a szőládi temetőben néhány sír körül észlelt körárkok, melyekre ugyancsak szeretnék részletesebben kitérni.

Sírtípusok

Összeszűkülő sírgödörök

Az 1. típusba azok a temetkezések tartoznak, amelyek falai nem függőlegesek, hanem lefelé haladva összeszűkülnek. Az Alsó-ausztriai lelőhelyek közül egyedül Nikitsch-ről van adat erről a típusról (5., 15. sír).⁵ A magyarországi temetőkben sem kimondottan gyakori, hasonló temetkezés Bezenyéről, Hegykőről, Kádártáról, Kajdacsról, Szentendréről, Szőládról, Tamásiból és Vörsről ismert. A legtöbb összeszűkülő sírgödört Szentendrén tárták fel, ahol a 90 síros temetőben 20 volt ebbe a kategóriába sorolható (22%), míg a 9

³ A német nyelvű szakirodalomban különböző elnevezéseket használnak: *Stufengrab*, *Absatzgrab*, *Ettagengrab*.

⁴ Uta von Freeden egy közelmúltban megjelent tanulmányban a langobard sírformákat máshogy tipologizálta. Két alapvető típusra osztotta fel őket, az 'A' jelzetű kategóriát a padkás sírok alkotják (*Absatzgräber*), a másik, 'G'-vel jelzett típusba tartoznak a függőleges falú temetkezések (*geradwandige Gruben*). Mindkét típus esetében altípusokat is elkülönített:

- A1: egyszerű padkás sírok (további építmény nélküli),
- A2: cölöpszerkezetes padkás sírok,
 - A2a: a cölöpök a sírfénéken helyezkednek el,
 - A2b: a cölöpök a padkákon voltak kialakítva,
- A3: gerenda/deszkafedés figyelhető meg a padkákon,
- A4: faburkolat (függőlegesen elhelyezett deszkák) a padka alatti aknában,
- G1: függőleges falú, egyszerű aknasírok, G2: cölöpszerkezetes aknasírok (1. tábla 1) (PETERS ET AL. 2014, 340–341).

Tipológiáját elfogadom, azonban célom a főbb típusok áttekintése, bemutatása, ezért úgy döntöttem, hogy a padkás és a cölöpszerkezetes sírokat külön veszem szemügyre, illetve elkülönítettem egy további kategóriát, az aknasírokhoz igen közel álló, összeszűkülő sírgödöröket.

⁵ BENINGER – MITSCHA-MÄRHEIM 1970, 3–31.

felsorolt temetőben (Szentendrét is beleértve) a sírok átlagosan kb. 10%-a volt ilyen.⁶

Az összeszűkülés mértéke és típusa alapján többféle változatot lehetett megkülönböztetni. Leggyakrabban a sír aljáig fokozatosan szűkültek össze a gödrök, ennek mértéke 20 és 85 cm között mozog. Valószínűleg a sír alján mért szélesség a koporsó méretéhez igazodhatott, a bezenyei 73. sír esetében jegyezte fel az ásató, hogy 200 cm mélyen koporsóméretűre szűkült a sírgödör, melyet a sírfenékig megtartott (sírmélység: 220 cm).⁷ Viszonylag gyakori még (8 sír), amikor a sírfalak egy bizonyos mélységig függőlegesek, majd egy ponttól kezdve fokozatosan összeszűkülnek. A szélesség ebben az esetben is hasonló arányban csökkent (35–85 cm között). Vörsön a 17., 19. és 20. sírban is ez volt megfigyelhető, mindemellett mindkét sír alja teknőszerűen volt kialakítva annak érdekében, hogy a kerek átmetszetű, fatörzsből kivájt koporsó biztosabban álljon.⁸ Elképzelhető tehát, hogy az ebbe a kategóriába tartozó sírok is a koporsó méretéhez igazodtak.

A legtöbb esetben a sírleírásokból csak az derül ki, hogy a sírfenéken már nem olyan széles a gödör, mint amilyen a nyelési szinten volt (18 sír). Egy-egy alkalommal az említett két típustól eltérő variációkat is meg lehetett figyelni: a szoládi temető 38. sírja 140 cm mélységig szűkült össze, majd azt követően a sírfalak függőlegesek voltak.⁹ Szentendre 30. sírja a koporsó szintjéig 110 cm-ről 70–65 cm szélesre szűkült, majd a sír alján már csak 55 cm széles volt. A kajdacsai 31. sír, mely eredetileg 120 cm szélességű volt, 250 cm mélyen (90 cm-esre), majd 330 cm mélyen is egyre jobban összeszűkült (60 cm).¹⁰ Érdekes volt a Nikitsch-en feltárt 15. sír, amely az eddigiektől eltérően nem összeszűkült, hanem a sírfenéken szélesebbé vált, s keresztmetszete háromszög alakú volt.¹¹

A hegyközi 62. (férfi) és a szentendrei 74. sír (gyermek) a sírfenéken piskóta alakúra szűkült, a pontos szélesség adatok csak a szentendrei sírnál voltak feljegyezve, mely eredetileg 60 cm volt, majd a sír alján 45–35–45 cm.¹²

Gyakran a sírok hosszúsága is csökken, habár nem számottevően, általában 10–50 cm-rel. Tamási 14. gyermeksírnak foltja alapján arra lehetett következtetni, hogy az egy felnőtt temetkezése (284 cm hosszú, 104 cm széles),

⁶ A régebbi feltárásokon valószínűleg nem figyelték meg a sírokat mindig olyan részletesen, hogy kiderüljön, a sírfolt méretei eltérnek a sírfenéken észlelt hosszúságtól és szélességtől. A szoládi temető még nincs teljesen közzéve, az eddigi publikációk alapján 3 temetkezést lehetett ebbe a kategóriába sorolni (FREEDEN – VIDA 2007; FREEDEN 2008; DIE LANGOBARDEN 2008, 318–323).

⁷ BÓNA 2001, 192–193.

⁸ SÁGI 1963, 47–50. Ursula Koch szerint is a fatörzsből vájt koporsókkal lehet összefüggésbe hozni azt, hogy bizonyos sírokat a sírfenéken vályúszerűen alakítottak ki (KOCH 1977, 167).

⁹ DIE LANGOBARDEN 2008, 323.

¹⁰ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 70–71, 104, 106–107.

¹¹ BENINGER – MITSCHA-MÄRHEIM 1970, 16.

¹² BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 49–50, 129.

azonban a sírgödör igen nagymértékben összeszűkülte, a sírfenéken mindössze 105 cm hosszú és 70 cm széles volt.¹³

Három esetben a sír hossza megnövekedett, ebből egy alkalommal a sír szélessége csökkent (Szentendre 81. sír). Szentendre 81. és 83. sírjában a láb felőli végén hosszabbodott meg a sírgödör, Tamási 13. temetkezése a nyelési szinten 208 cm, a sír alján pedig 222 cm hosszú volt.¹⁴

A 46 vizsgált temetkezés közül 10 alján cölöphelyek rajzolódtak ki, melyek egy „halotti ház” maradványaiként értelmezhetőek. A 10 sírből egy-egy Kádártán (3. sír) és Kajdacson (24. sír) tártak fel, az összes többi pedig Szentendrén került elő. Ezek a temetkezések méretükben, illetve az összeszűkülés mértékében sem térnek el a többi sírtól. 5 esetben nincs információ az összeszűkülés mikéntjéről, 4 alkalommal pedig fokozatosan szűkültek a sír aljáig. A már említett szentendrei 83. sír a láb felőli végén meghosszabbodott.¹⁵

Padkás sírok

Olyan temetkezéseket nevezünk padkásnak, melyek általában hosszanti oldalakon megfigyelhető párhuzamos padkák (lépcsők) által összeszűkülnek (1. tábla 2).¹⁶ Ezekre a padkákra helyezhetek merőlegesen deszkákat, annak érdekében, hogy a földet még jobban távol tartsák az alsó részbe kerülő elhunytól.¹⁷ Hasonló megoldásokra Morvaországban, Alsó-Ausztriában, türing területeken (pl. Eichstetten, Dittigheim, Klepsau, Zeuzleben), frank megtelepedési területeken (ma Németország; pl. Rübenach, Kottenheim, Nettesürsch),¹⁸ valamint az itáliai temetőken is számos példa akad (pl. Castel Trosino). Széles területen való elterjedésük azt mutatja, hogy a padkás sírgödörök nem tekinthetők helyi formáknak, inkább korjelenséggként értelmezhetők, ugyanis a 6. század első felében jelentek meg, majd a 7. században is végig jelen voltak.¹⁹

A sírok padkás kialakítása Pannonia területén a vizsgált temetők közül Szóládón volt a leggyakoribb (73%), ezt követi Tamási (68%),²⁰ Maria Ponsee temetőjében a 68 sírből 24-nél lehetett megfigyelni ezt a típust (35%),²¹ illetve Szentendrén (26%)²² voltak még nagyobb számban jelen. Előfordultak még Hauskirchen, Mödling, Gyöngyös–Vásártér utca, Hegykő–Mező utca, Kádárta–

¹³ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 144–146.

¹⁴ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 130–133, 144–145.

¹⁵ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 68–69, 80, 93–136.

¹⁶ Tamási 39. sírjában ívelt padkákat figyeltek meg (BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 159).

¹⁷ SÁGI 1964, 363.

¹⁸ A 6. század végére, 7. század elejére keltezhetőek, tehát arra az időszakra, amikor a langobardok már Itáliába vonultak (FREEDEN 2008, 410).

¹⁹ FREEDEN 2008, 410.

²⁰ PETERS ET AL. 2014, 343.

²¹ ADLER 1966, 26–30.

²² BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 93–136.

Ürgemező, Kajdacs–Homokbánya, Kápolnásnyék–Kastélykert, Mohács, Rácalmás–Újtelep, Várpalota–Unio és Vörs lelőhelyeken is.²³

Sajnos a régi ásatásokon gyakran csak a sírtípust jegyezték fel, kevés adat van arra vonatkozólag, hogy a padka milyen mélyen jelentkezett, mennyire szűkült össze a sírgödör, valamint igen gyérek a feljegyzések a padkák szélességével kapcsolatban is. Szentendrén a padkák átlagosan 63, Tamásin 57 cm-rel a sírfenék felett figyelhetők meg, kb. ilyen mélységben észlelhetők a többi temetőben is. Fontos megjegyezni, hogy a sírok mélysége ezt nagymértékben befolyásolhatja.

Általában nagyjából a felére csökken a sír szélessége, az alsó akna pedig átlagosan 65 cm széles. Ettől eltérő adatokat főleg az előkelők és a harcosok sírjai produkáltak, ezek szélessége a padkát követően 100–110 cm is lehet, a gyermeksírok esetében pedig olykor csak 40–50 cm szűk az alsó akna. Valószínűleg ebbe a keskenyebb részbe már csak a koporsót helyezték. Egyedül a vörsei 21. sírnál jegyezték fel a padkák szélességét: 13 illetve 20 cm,²⁴ ez alapján nem valószínű, hogy a két padka mindig ugyanolyan széles volt. 7 sírnál nem csak a szélesség csökkent, hanem a hosszúság is, amely minden bizonnyal nem padkákon keresztül történt, mivel a csökkenés mértéke igen alacsony (kb. 20 cm). A szentendrei 17. temetkezés esetében merülhet csak fel körbe futó padka, ugyanis a 253 cm hosszú sírgödör az alján már csak 212 cm volt, tehát 41 cm-rel csökkent a hosszúsága.²⁵ Maria Ponsee temetőjében a 23. és a 62. sírban ilyen körbefutó, minden oldalon észlelhető padkáról számoltak be, azonban a sírok pontos méretei nem ismertek.²⁶

Igen nehéz megfogni a padkákra helyezett deszkák nyomait, feltehetően ezért is van viszonylag kevés adat deszkafedésre vonatkozóan. Kádártán a 6. sírban a padkák 12 cm vastag deszkákkal voltak befedve.²⁷ A Vörsön feltárt egyedüli padkás sírban (21. sír), a padkákon a sírgödörre merőleges 13–14 cm széles, 15–17 cm vastag négyszögletes gerendák nyomai tűntek fel a feltárás során.²⁸ Szóládon az optimális körülmények lehetővé tették az igazán pontos, mindenre kiterjedő megfigyeléseket, így bukkantak rá több temetkezésben is a padkákon nyugvó deszkafedés és az alsó aknában megfigyelhető faburkolat maradványaira. A 4. sírban egy teljesen ép deszkafedést tártak fel, a sírgödör K-i végén viszont úgy tűnt, hogy nem volt végig lefedve (csakúgy, mint a 24. sír esetében), ezen a részen kb. 35 cm-rel mélyebben és még mindig 55 cm-rel a sírfenék felett ételmelléklet volt megtalálható. A deszkák teljesen egyenesek

²³ Előfordulhat, hogy bár néhány leírásban csak annyit jeleztek, hogy a gödör a sírfenékig összeszűkül, mégis padkás temetkezésről volt szó. Gyűjtésemben csak azokat a sírokat tekintem padkásnak, amelyeknek leírásában vagy a sírrajzán ezt egyértelműen jelölték.

²⁴ SÁGI 1963, 50.

²⁵ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 101.

²⁶ ADLER 1966, 26–30. Az egész sírban körbefutó padka az itáliai temetőkben jellemző igazán (FREEDEN 2008, 410).

²⁷ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 80–81.

²⁸ SÁGI 1963, 50.

voltak, amely azt bizonyítja, hogy a szűk akna fel volt töltve földdel. A 16. és a 24. sírban ugyancsak deszkafedés nyomait észlelték, az utóbbit kirabolták, így a deszkákat ferdén lefelé ereszkedve lehetett érzékelni. Néha bolygatatlan temetkezésekben is elmozdulnak a deszkák különböző behatások végett, ezért is nagyon nehéz a deszkafedést észrevenni.²⁹

Azok a temetkezések, amelyekben az alsó, szűkebb akna deszkákkal van szegélyezve, igen kevés párhuzammal rendelkeznek. Nyugat-Európában Dittigheim, Zeuzleben és Neudingen lelőhelyekről ismertek. Kis számuk azzal magyarázható, hogy a faburkolat megfigyelése a jó talajviszonyokhoz, az ideális megmaradási feltételekhez kötődik, kedvezőtlen körülmények között a vékony deszkák elszíneződései könnyen figyelmen kívül hagyhatók.³⁰ A vizsgált temetőkben is igen kevés sírból adatolt ez a jelenség. Maria Ponsee több temetkezésében (12., 23., 25., 32. és 47. sír)³¹ és Hauskirchen 8. és 13. sírjában³² jelentkeztek deszkabélésre utaló nyomok.

Tamási 38. és 47. sírjának padkáin kerek elszíneződések mutatkoztak (30, illetve 10 cm-es átmérőjűek), melyek valószínűleg faedények lenyomatai lehettek.³³ Nem kizárt, hogy több temetkezés padkáira is helyeztek ilyen szerves anyagból készült mellékleteket, amelyek a kedvezőtlen feltételek mellett csak ritkán voltak megfigyelhetők. Ménfőcsanakon egy előkelő nő sírjában a padkákon két nagytermetű kutya csontváza feküdt.³⁴ Hasonló temetkezés volt Bratislava–Rusovce langobard temető 122. sírja, ahol összesen 4 kutya volt a halottal együtt eltemetve, ebből kettő az északi oldalon futó padkán hevert.³⁵ Elképzelhető, hogy ezekben a sírokban nem volt az alsó szűkebb akna deszkákkal lefedve, ugyanis akkor aligha maradtak volna a kutya vázák a rablás ellenére a padkákon. Szóládon a 13. sírban a padkákra helyezett deszkákon egy ló maradványait tárták fel.³⁶ Ebben az esetben a deszkák elválasztó funkciója egyértelmű, az alsó szűkebb aknában fekvő elhunytat különítették el a felső részben eltemetett lótól. Szentendrén a 36. sírban a lábszárcsontokat és az egyik combcsontot a bal oldali padkán találták meg,³⁷ melyek minden bizonnyal a sír kirablása végett kerültek oda. A padkák deszkákkal való lefedése ebben az esetben bizonytalan.

A szűkebb részben általában koporsóba helyezve temették el a halottat, bár ez a temetkezési mód koporsó nélkül is megfigyelhető (pl. Mödling 2. sír³⁸). Leggyakrabban fatörzsből vájt koporsó maradványai mutatkoztak meg a

²⁹ FREEDEN 2008, 401–402.

³⁰ FREEDEN 2008, 411.

³¹ ADLER 1966, 26–30.

³² DIE LANGOBARDEN 2008, 267–274.

³³ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 158–159, 162.

³⁴ VADAY 2008, 48.

³⁵ SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382.

³⁶ FREEDEN – VIDA 2007, 370.

³⁷ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 111–112.

³⁸ A vállak és a térdek szokatlanul közel helyezkednek el egymáshoz, ami arra utal, hogy a halottat valamilyen lepelbe csavarhatták (STADLER 1979, 34).

sírokban, viszont néhány esetben deszkaoporsók is előfordultak. Az utóbbi típus nagyobb számban Tamásiban képviselteti magát, a 25 padkás sír közül 6-ban deszkaoporsó volt megfigyelhető, 12-ben pedig fatörzsből vájt koporsó. A szentendrei sírokban az alsó akna legtöbbször épp olyan széles volt, hogy a koporsó belefért. Kb. 5–10 cm-rel haladta meg a koporsó szélességét, így biztosra vehető, hogy a sírok méreteit a halott méreteinek megfelelő koporsóhoz igazították. Maria Ponsee és Szentendre lelőhelyeken nagyobb számban fordultak elő olyan padkás sírok, amelyek alján „halotti házra” utaló cölöphelyek is érzékelhetőek voltak.³⁹

Férfi, női és gyermeksírokban egyaránt jelen vannak a padkák a hosszanti oldalakon, az említett lelőhelyeket együtt vizsgálva a nemek megoszlása arányos. Szentendre temetőjében a 10 padkás temetkezés közül 3 volt férfi, 6 női és egy gyermek, Tamásin a férfi sírok vannak többségben (10 sír), valamint 7 női és 7 gyermek sírban lehetett megfigyelni. Egyik társadalmi osztályhoz sem köthető egyértelműen ez a sírtípus, értékelését nagyban megnehezíti az intenzív sírrablás.⁴⁰

„Halotti házak” (kamrasírok)

A „halotti ház” egy sajátos langobard temetkezési forma, amely gyakorlatilag egy, a sír négy sarkába mélyedő cölöpökön nyugvó faépítmény (2. tábla 1–3). (Uta von Freeden osztályozása szerint az A2 és G2 csoport.) Eredetüket nehéz meghatározni, a régi ásatásokon valószínűleg gyakran nem is vették észre az erre a sírformára utaló nyomokat.⁴¹ A langobardok ősházájukban cölöpszerkezetes, felszínre épített hosszú faházakban éltek, ennek lehet a túlvilági változata a kamrasír, amely (mint említettem) ugyancsak cölöpszerkezetes. Általában 2x2 vagy 2x3 cölöpök, falukat deszkából alakították ki. Az elbai germán területeken a 3. század második felétől (Emersleben 2. sír), a 4. század végén és az 5. század elején megtalálhatóak voltak hasonló „halotti házak” (Scheßlitz, Pohořelice–Nová Ves, Beroun–Závodí, Zwochau), a tübing régióban nagyon mély sírok bizonyítják meglétüket (Zeuzleben).⁴² A Cseh-medencében is fellelhetők, jellemzően előkelők temetkezéseiként (Záluží 18. lovassír, 39. sír; Mochov 3. sír, 16 sír). A Duna feletti síkságon, valamint a Tullnerfelden is előfordulnak (Šakvice, Šaratice 4/48.; Erpersdorf 14. sír, 20. sír; Hauskirchen 13. sír). Pannoniában, illetve a

³⁹ Freeden felosztása szerint az A2a (a cölöpök a sírfenéken) és az A2b (a cölöpök a padkákon) típus is képviselteti magát.

⁴⁰ Az összegyűjtött padkás sírok 61%-a rabolt. Bizonyos temetők (pl. Maria Ponsee, Szőlád) csak részben kerültek közlésre, így ezek esetében csak a sírok egy részét tudtam elemezni.

⁴¹ QUASt 2010, 97.

⁴² QUASt 2010, 97.

pannoniai időszakban megsűrűsödnek: Mosonszentjános I–II. sír; Jutas, Kajdacs, Szentendre, Maria Ponsee.⁴³

Az általam vizsgált területen, Kajdacson és Szentendrén volt igazán jellemző ez a temetkezési forma. A 48 síros kajdacsi temetőben 11 kamrasír látott napvilágot (23%), Szentendrén pedig 90 sírból 18-ban lehetett cölöpszerkezetre utaló nyomokat megfigyelni (20%).

Általánosan elterjedt, hogy a langobard sírokat igen mélyre ásták. Nincs ez másként a kamrasírok esetében sem. A vizsgált sírok átlagmélysége 280 cm, azonban elérhetik a 450 cm mélységet is. A hosszúságra és szélességre vonatkozó adatokat átlagolva kb. 235x123 cm-es nagyságot kapunk, természetesen itt is találkozhatunk kiugró méretekkal, pl. egy kajdacsi (35. sír) „halotti ház” 282x190 cm nagyságú volt.

A „halotti házak” legfőbb ismérve a cölöpszerkezet, ami a deszkafalakat fogta közre. A legtöbb feltárt sír esetében maga a ház nem maradt meg, meglétére különböző jelenségek alapján következtethetünk: cölöplyukak, elszíneződések, famaradványok. Leggyakrabban 2x2, azaz 4 cölöpös kialakításúak, de előfordulnak ettől eltérő esetek is. A hauskircheni 13. sír 2x3, vagyis 6 cölöpös,⁴⁴ a kajdacsi 29. sírban viszont csak 3 cölöp nyoma volt észlelhető, a 4. cölöphely akár bolygatás áldozatául is eshetett. Szentendre–Pannoniatelep lelőhelyen egy 2 cölöpös temetkezés (33. sír) is előkerült, ami azért érdekes, mert nem a sarkokban észlelték a cölöphelyeket, hanem a sír végeiben, a rövidebb oldalak felezőpontjainál.

Kamrasírok nemcsak fából készülhettek, a Budapest–Szépvölgyi út 41. lelőhelyen feltárt temetkezést (2. sír) kőlapokkal, északi szélén pedig római peremes téglá töredékével rakták ki, négy sarkában viszont ugyanúgy megtalálhatóak voltak a cölöpök nyomai.⁴⁵ Szentendre 26. cölöpszerkezetes sírjánál kőpakolás volt megfigyelhető.⁴⁶

A cölöphelyek általában a sírgödörön belül találhatóak, azonban előfordulhatnak azon kívül is. Pl.: Budapest–Szépvölgyi út 41. 2. sír, Szentendre–Pannoniatelep 83. sír. Mindkét sír esetében megfigyelhető, hogy az északkeleti sarokban lévő cölöp a sírgödörtől kissé távolabb került elő, így a felépítmények fej felőli, rövidebb oldala ferdén záródott, tehát az építmény nem lehetett szimmetrikus.⁴⁷ A szentendrei temető 59. sírjánál rendhagyó a cölöpök elhelyezkedése, a fej felőli végen a cölöpök a sírgödörön belül találhatóak, a láb

⁴³ BÓNA 1993, 114, 122–123. A hegyközi temetőből nincs adat „halotti házra” – amely egy tipikus langobard temetkezési forma, – így ez azt is jelentheti, hogy valóban „csak” langobard kori népesség temetőjéről van szó.

⁴⁴ VIDA 2008b, 78.

⁴⁵ NAGY 2012, 148. Római központok közelében előfordulhat, hogy kiemelkedő rangú temetkezésekben köveket használtak fel, ilyen temetkezés a Szépvölgyi úti 2. sír is. A kövek felhasználása római hagyományok követését jelentheti, amely egyfajta presztízskérdés volt, kizárólag magas rangú személyek temetkezéseinél figyelhető meg (PETERS ET AL. 2014, 344).

⁴⁶ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 102–103. Bóna István kutatásai alapján ebben a temetkezésben nyugodhatott a nemzetség élén álló (*adaling*) házaspár női tagja (BÓNA 1968, 36–37).

⁴⁷ NAGY 2012, 164.

felőli végen pedig azon belül. Ugyanezen temető 66. sírja azért különleges, mert itt a sírgödör négy sarka a cölöpöknél kiszélesedik. Ez a jelenség nem egyedülálló, több lelőhelyen is megfigyelhető.

Már a padkás sírokkal kapcsolatban megjegyeztem, hogy a Szentendre–Pannoniatelep lelőhelyen feltárt kamrasírok között több olyat is feltártak (12 sír), melyeket lépcsőzetesen alakítottak ki, tehát az ún. *Stufengrab* (padkás sír) „halotti házzal” volt kombinálva (A2 típus).⁴⁸ Ezen cölöpszerkezetes padkás sírokat további két altípusba lehet besorolni aszerint, hogy a cölöpök a sírfenéken (A2a) (4 sír) vagy a padkán (A2b) (8 sír) helyezkedtek el. Maria Ponsee lelőhelyen szintén gyakori, hogy a „halotti házak” padkás sírokban kerültek kialakításra. A temetőben összesen 68 langobard temetkezés látott napvilágot, ebből 21 sírban lehetett cölöphelyeket megfigyelni (31%), melyek közül 19 az A2 típusba sorolható.⁴⁹

A cölöpök többnyire kerek átmetszetűek, legtöbbször 15–20 cm átmérőjűek, azonban sokszor nincs adat a méretükre vonatkozóan. Alsó végüket hegyesre is kifaraghatták a könnyebb földbe helyezés érdekében.⁵⁰ A sírgödör aljától számítva átlagosan 40–50 cm-rel voltak lemélyítve.

A kamrasírokon belül rendszerint koporsó is volt, azonban a nagymértékű bolygatásnak köszönhetően nem mindig maradt nyomuk. Az általam vizsgált sírok 27%-ánál figyelhető meg egyértelműen koporsó, a többi esetben nem, vagy csak feltételezen lehet koporsóval számolni. Ezek többnyire fatörzsből vált koporsók voltak.

Összevetve azokat a temetkezéseket, melyek esetében volt adat az eltemetett nemére, a következő kép alakul ki: 30 sírből⁵¹ 12-ben temettek el férfit (40%), ugyancsak 12-ben nőt (40%), 1 sírban nyugodott gyermek (5%), a maradék 3 temetkezésből pedig nincs adat az elhunyt nemére vonatkozóan (15%). Ezek alapján a kamrasírba való temetkezés nem tekinthető jellemzően az egyik nem kiváltságának, hanem nemtől függetlenül bárkit temethettek „halotti házba”,⁵² a gyermekeket viszont csak nagyon ritkán fektették kamrasírba. Az egyetlen kamrasírba temetett gyermek (Szentendre–Pannoniatelep 59. sír) a csontok méretei alapján valóban gyermeknek lett meghatározva, azonban az antropológiai megfigyelések szerint 15–25 éves férfinak mondható. Az eltéréseket minden bizonnyal a bolygatás során másodlagosan sírba került koponya okozta.⁵³ Mindezek alapján kijelenthető, hogy a kamrasírokba szinte kizárólag felnőtteket temettek.

⁴⁸ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 123–125.

⁴⁹ ADLER 1966, 26–30. A sírleírásokban mindössze a megfigyelt cölöpök száma van megadva síronként, nincs arra vonatkozó feljegyzés, hogy a cölöphelyek a sírgödörön belül, vagy azon kívül jelentkeztek.

⁵⁰ NAGY 2012, 164.

⁵¹ A Maria Ponseeben feltárt langobard temető sírjait leszámítva, ugyanis ennél a temetőnél a sírleírásokban a nemek nincsenek feltüntetve (ADLER 1966, 26–30).

⁵² Így tehát a '60-as években kialakult nézet, miszerint ez a temetési rítus a pannoniai langobardok körében főleg előkelő asszonyok sírjaiban volt jellemző (BÓNA 1968, 33), már nem elfogadható.

⁵³ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 123–124.

Problémás a „halotti házakból” előkerült leletanyag értékelése, mivel csupán az általam vizsgált temetkezések 85%-a rabolt. Nyilvánvaló, hogy a sírokból az értékesebb tárgyak hiányoznak a sírrablók tevékenységének köszönhetően. Nagy Margit a Budapest–Szépvölgyi úti sírokkal kapcsolatban jegyzi meg, hogy feltételezhetően a kamrasírok föld feletti része sokáig látható volt, így ezek nagyon gyakran estek rablás áldozatául.⁵⁴ A leggyakoribb leleteknek a vaskés, vascsat és az egyoldalú csontfésű számít, azonban ezek sem képviselnek túl nagy mennyiséget. Az értékes leletek száma elenyésző, fegyverek, illetve ékszerek alig kerültek elő ezekből a sírokból (néhány fibula, kevés fegyver: kard, tör, nyílhegyek, lándzsa, pajzs).

Kivételt képez a hauskircheni 13. női sír, mely minden tekintetben kiemelkedő. A sírgödör igen nagyméretű, 3,2x2 m nagyságú, valamint 3,6 m mély. A sírból két ló maradványai is előkerültek. A temetkezést ugyan kirabolták, azonban a sír egy része elkerülte a sírrablók figyelmét, így az érintetlen maradt. Horst Adler szerint az elhunyt a langobard királyi házhoz (családhoz) tartozhatott. A sír gazdagságát jelzi, hogy kirablása ellenére is igen sok tárgy maradt a sírban: vas kard, széles szájú edény, ovális vaskarika, gyűrűs zablá, 3 db bronz övcsat, különböző szíjvégek, szíjelosztók, veretek, egyszerű vascsat, vasrúd, sárgaréz tál, nagyméretű egyoldalú csontfésű, valamint egy orsógomb.⁵⁵

A szentendrei temető 33. és 56. sírját nem rabolták ki, így ezek a temetkezések épen megmaradtak. Megfigyelhető, hogy mindkét sír igen gazdag leletanyaggal rendelkezik. A legszembetűnőbb, hogy a viseletnek megfelelően mindkét elhunyt S-fibulapárja és ezüst fibulapárja megtalálható a sírokban.⁵⁶

Hamvasztásos temetkezések

Az Alsó-Elba vidékén még általános szokás volt a hamvasztásos temetkezés, de a déli vándorlás során egyre inkább a korhasztásos (csontvázas) temetkezési forma került előtérbe,⁵⁷ mellyel a langobardok a 4–5. században késő antik hatásra ismerkedtek meg.⁵⁸ Már általánosan tekinthető az új temetési forma a cseh-morva területekre beköltöző langobardok körében, azonban néhány lelőhelyen még kimutathatók urnasírok (Klučov, Břeclav).⁵⁹ Pannoniában Kajdacs–Homokbánya lelőhelyen 38 csontvázas sír mellett 10, Ménfőcsanakon 25 csontvázas temetkezés mellett 3 urnasír, Tamási–Csikólegelön és Mohácson

⁵⁴ NAGY 2012, 165.

⁵⁵ DIE LANGOBARDEN 2008, 270–274.

⁵⁶ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 108–110, 119–123.

⁵⁷ VADAY 2008, 50.

⁵⁸ VIDA 2008b, 78. Ez a hatás 400 körül az Alsó-Elba vidékét is elérte (Emmendorf, Schnelsen), azonban a hamvasztásos temetkezéssel sem hagytak fel (BÓNA 1993, 122).

⁵⁹ VIDA 2008a, 349.

pedig egy-egy urnasír bizonyítja az archaikus temetkezési szokás utóéletét.⁶⁰ Kajdacson szórványként több edénytöredék is megfigyelhető volt, pl. a 43. urnasírhoz igen közel peremtöredékek és egy ép edény jelentkezett. Mivel átlagosan elég sekély, kb. 50–80 cm-es mélységben voltak megfigyelhetők, így elképzelhető, hogy több urnás temetkezést megsemmisíthettek a földművelés során.⁶¹ Jellemzően langobard edényeket használtak urnaként,⁶² melyekben égett, hamus csontok voltak. Mellékletek csak ritkán voltak ezekben a temetkezésekben, a kajdaci 45. urnasírban egy kicsi orsógombot, a 47. sírban egy vaskés markolattöredékét és egy hozzá tartozó csepp alakú bronzgombot figyeltek meg, Tamásin pedig egy vasszőg került elő a hamvasztásos sírből (27. sír), amely egy fészűhöz tartozhatott.⁶³

Kajdacson az urnasírok többnyire a temető szélén helyezkedtek el, kivéve a 43., 45. és 47. sírt, ezek a temető közepén kaptak helyet. Megfigyelhető volt továbbá, hogy rendes sírtávolságban voltak az urnás temetkezések a csontvázas sírok között. Ménfőcsanakon is inkább a temető szélein jelentkeztek, egymástól távolabb. A Tamásiban feltárt 27. sírt a 26. csontvázas sír⁶⁴ gödrében észlelték, ami a temető északi szélén volt megtalálható. A mohácsi urnás temetkezés a temető déli részén,⁶⁵ az 5. női sír közvetlen közelében, attól nyugatra lett feltárva.⁶⁶

Érdekes, hogy a dél-pannoniai fázisban (Vörs–Kajdacs típus) fordulnak elő többnyire hamvasztásos temetkezések, melyek kétségtől új betelepülőket jeleznek. Meglepő kivétel az 1994-ben feltárt ménfőcsanaki temető, amely az észak-pannoniai fázis területén található, Győrtől néhány km-re délre, azonban 28 sírjával inkább a Vörs–Kajdacs típusba lehet beilleszteni. Valószínű, hogy a második betelepülési periódusban nem azok a langobardok költöztek be Pannoniába, mint akik az észak-dunai területeken (Alsó-Ausztria, Morvaország) éltek, ahol egyébként igen ritka a hamvasztásos temetkezés megléte. Elképzelhető az is, hogy olyan pogány, nem langobard, konzervatív népesség vándorolt erre a területre a langobardokkal együtt, akik közvetlenül az Elba-vidékről érkeztek.⁶⁷ A kajdaci urnasírok nagy száma szívós továbbélést

⁶⁰ Kajdacs–Homokbánya: 1., 19., 20., 30., 43., 44., 45., 46., 47., 48. sír. Tamási–Csikólegelő: 27. sír (BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 58–77, 137–168). Ménfőcsanak–Bevásárlóközpont: 222., 239., 261. sír (VADAY 2008, 46). Mohács: 6. sír (KISS – NEMESKÉRI 1964, 116).

⁶¹ Ursula Koch is megjegyezte a schretzheimi temető kapcsán, hogy a meroving temetőkön belül a hamvasztásos temetkezések gyakran észrevétlenül maradnak (KOCH 1977, 181).

⁶² Többek között bepecsételt edényeket, valamint gyengébb minőségű, kézzel formált edényeket használtak erre a célra (KISS – NEMESKÉRI 1964, 116; BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 58–77, 137–168).

⁶³ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 76–77, 152.

⁶⁴ A temetőtérképen a 28. sír betöltésében van jelölve.

⁶⁵ Mindössze 7 sírből álló kis temető (KISS – NEMESKÉRI 1964, 95–127).

⁶⁶ KISS – NEMESKÉRI 1964, 116; VADAY 2008, 46; BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 58–77, 137–168.

⁶⁷ MENGHIN 1985, 60. Azzal is magyarázható a jelenség, hogy a temető felett egy (középkori) erdő létezett, amely megvédte a kevésbé mélyen elhelyezkedő urnasírokat, ebben az esetben azonban a kettős rítus sokkal gyakoribb volt, mint ahogy azt a kutatás feltételezte (BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 182).

mutat, nem kizárt, hogy az Elba-vidékről nem régen érkezett közösség temetkezései lehettek, így számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a pogány eszmék még ebben az időszakban is erősen jelen voltak/lehettek a közösség egy részénél.

Egyéb temetkezési rítusok

Állattemetkezések

A langobard temetőben olykor előfordulhatnak állattemetkezések. A nemesek és a teljes fegyverzetű harcosok lovát gyakran gazdájukkal együtt temették el. A lovak eltemetése történhetett külön sírgödörben, melyet minden bizonnyal a gazdája sírjának közelében ástak meg, illetve közös sírba is temethették a lovat a lovával (3. tábla 1–2).⁶⁸ Meg kell jegyezni, hogy ezek a sírok nem alkotnak külön jellegzetes sírformát, azonban rendszerint a lovas temetkezések az elhunyt gazdagságából eredően vagy padkás, vagy cölöpszerkezetes sírokban, valamint ezek ötvözetében figyelhetők meg. Dolgozatomban az ún. teljes lovas temetkezéseket kívánom közelebről megvizsgálni, azonban létezik egy másik típus is a langobard leletanyagban, ebben az esetben kizárólag lószerszámokat (kantárt), leggyakrabban zablákat helyeztek az elhunyt mellé (pl. Maria Ponsee 46. sír, Pilisvörösvár, Szentendre 34. sír, Gyöng 6. sír, Ménfőcsanak). Ezeket szimbolikus lovas temetkezéseknek nevezzük.⁶⁹

Pannoniától északra, a vándorlás korábbi periódusaiban is jelen voltak a lovas sírok. A „prelangobard” temetőben Morvaországban nagyrészt hiányoznak (pl. Žuran), a türing területeken az 5. század óta megtalálhatóak. Néhány példa ismert a cseh-morva területekről az 5. század végétől, 6. század elejétől (pl. Záluží 18/XIII. sír, Šakvice 3., 4., 42. sír).⁷⁰

Az általam felgyűjtött sírok közül 8 temetkezés esetében lehetett megfigyelni, hogy a halottat a lovával együtt egy sírgödörben temették el (2. térkép). A már említett 6 cölöpös „halotti ház” hauskircheni 13. sírban két ló maradványai mutatkoztak, csontjaik a 360 cm mély sírban 185 és 310 cm közötti mélységben kerültek elő a sír keleti végében nyugat-kelet tájolásban. A női csontváz a sírgödör nyugati végében feküdt. A sírt ugyan kirabolták, azonban a rablóbeásás kb. 10 cm-rel a mellékletek felett véget ért, így azok érintetlenül megmaradhattak, beleértve a két ló összes fémszerelékét.⁷¹ Maria Ponsee 9. sírjában egy harcos csontváza felett a betöltésben, 65 és 230 cm

⁶⁸ A germánságnál szokás volt a harcos lovának elégetése (TAC. GERM. 37). Valószínűsíthető, hogy a ló hamvasztása az urnásíros temetkezésekről való áttérés után megszűnt.

⁶⁹ BÓNA 1993, 124. Ezt a változatot egyes esetekben a tényleges lovas temetkezésekkel kombinálva is meg lehet figyelni, például Szőlád 13. sírjában, ahol a keleti sarokban eltemetett ló mellett a nyugati sarokban zablák is előkerültek (VIDA 2008b, 80). Mivel ezt a temetkezést kirabolták, ennek a jelenségnek az értékelése meglehetősen bizonytalan.

⁷⁰ QUAST 2010, 100.

⁷¹ DIE LANGOBARDEN 2008, 270–274. 2 db zablák, szíjvégek, 2x45 db félgömb alakú kis veret, bronz csatok, aranyozott ezüstveretek, aranyozott bronz veretek, aranyozott bronz szíjelosztók, bronz kantárkarika, vasrúd (DIE LANGOBARDEN 2008, 270–274).

mélység között egy ló csontjait tárták fel. A ló koponyája 180 cm mélyen, nyakcsigolyákkal együtt volt megfigyelhető. A férfi csontváz 240 cm mélyen feküdt, a combcsontoktól felfelé teljesen átforgatták. Az elhunyt mellékletei között egy zabla is előkerült.⁷² A szentendrei temető 7. sírjában, mely 455 cm mély volt, a halott felett, már 315 cm mélységben lócsontokat lehetett megfigyelni. A férfi csontváza egy másodlagosan római kövekből kialakított sírkamrában/sírládában feküdt. A sírt kirabolták, mindössze egy csontfésűt hagytak hátra a rablók.⁷³ Szóládon a 13. sír keleti részében egy bolygatatlan, kb. 5 éves ló csontváza feküdt a padkára helyezett deszkákon. A koponya hiányzott. A padka alatti aknában, 465 cm mélyen egy férfi nyugodott (4. tábla 1–2). Ebből a temetkezésből is ismerünk egy zablát. A harcos sírját – aki minden bizonnyal a közösség vezetője lehetett – a 12. sírral együtt egy kör alakú árok vette körül.⁷⁴ A Vörsön feltárt 5. sír keleti felében egy kb. 4 éves mén csontváza feküdt fejjel délnek, lábbal nyugatnak. A ló koponyája 147 cm mélyen, a medence részei 184 cm, pata részei pedig 140 cm mélységben voltak megtalálhatóak. A lócsontváz felszedése után kiderült, hogy a gödör déli részén egy 105 cm-es sávban a sírgödör tovább mélyül. Az így kialakított fülkében egy férfi és egy nő összedobált vázrészei jelentkeztek. A leletek között egy vas csikózabla is feltárássra került.⁷⁵ Veszékeny két ló,⁷⁶ Mosonszentjános III. sírjában egy ló és egy felszerszámozott szarvas,⁷⁷ Bratislava–Rusovce lelőhelyen a 116. sírban pedig egy ló csontváza látott napvilágot emberi maradványok mellett.⁷⁸

Megfigyelhető, hogy az említett sírokat az egyszerű aknasíroktól eltérően alakították ki: cölöpszerkezetes „halotti ház” (Hauskirchen), római kövekből kialakított sírkamra (Szentendre), deszkával lefedett padkás sír (Szólád), illetve Vörsön is külön fülkében voltak az emberi maradványok. Tekintettel a sírok kiraboltására, nehéz megállapítani a lovak eredeti helyzetét. Szinte kivétel nélkül a halott felett kerültek elő a lovak vázrészei különböző mélységben. Hauskirchen, Szólád és Vörs lovas temetkezéseiben a lovak a sírgödör keleti részében feküdtek. A meroving temetőkben általában oldalra döntve fektették őket a sírokba, feltételezhetően a langobardok is így temethették el hátasaikat (Vörsön a ló a bal oldalán feküdt).⁷⁹ Jellemző, hogy a lókoponyák nem mindig kerülnek elő,⁸⁰ ennek az lehet az oka, hogy a sírrablók tisztában voltak azzal,

⁷² ADLER 1966, 26; DIE LANGOBARDEN 2008, 275–276.

⁷³ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 95.

⁷⁴ FREEDEN – VIDA 2007, 370–373.

⁷⁵ SÁGI 1960, 54–56.

⁷⁶ GÖMÖRI 1987, 105–119.

⁷⁷ BÓNA 1993, 158–159; TOMKA 2008, 18. Európából igen kevés szarvas temetkezés ismert: Basel–Bernorring 44. meroving kori sírjából (BÓNA 1993, 159), valamint Schretzheim 17. temetkezéséből (KOCH 1977, 181) tudunk ilyenről.

⁷⁸ SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382.

⁷⁹ BÓNA 1993, 124.

⁸⁰ A Schretzheimen feltárt meroving kori temetőben több példa is van koponya nélküli lovakra a sírokban (KOCH 1977, 181).

hogy a legértékesebb lószerszámokra a fejnél lehetett számítani. Főként férfiakat temettek el lovukkal együtt, azonban előfordulhatnak nők mellett is (Hauskirchen 13. sír), Vörsön viszont férfi és nő közös temetkezésében lehetett megfigyelni. Mivel a lovaknak egyértelműen rangjelző szerepük volt, a nagyfokú rablottság ellenére vagy éppen azzal összefüggésben kijelenthető, hogy minden esetben rangos, illetve igen gazdag személyekkel temették el ezeket az állatokat.

A pannoniai langobard leletanyagból mindösszesen három önálló lósír ismert. Kajdacson a 8. és a 14. sírban egy-egy ló csontjai lettek kibontva. A 8. sírt teljesen feldúlták, a ló mindkét temetkezésben a jobb oldalán feküdt. Szentendrén a 47. sírban a ló szintén a jobb oldalán feküdt.⁸¹ A lósírok tájolása megegyezik a többi temetkezés tájolásával. Mindhárom lósír a temetőkön belül azonos sírtávolságban volt megfigyelhető, méreteik közel azonosak, az emberi temetkezések nagyságától nem térnek el túlságosan. Azt, hogy az önálló lósírok mely személy temetkezéséhez kapcsolódnak nagyon nehéz megállapítani. A kajdaci sírok között egy gyermek sírja található, egyszerű aknasír, mellékletként egyetlen edénnyel, így nem valószínű, hogy a lovak ehhez a temetkezéshez tartoznak. Minden bizonnyal két eltérő személyhez kapcsolhatóak a lovak, különben nem lett volna indokolt külön sírgödörbe temetni őket. Felmerülhet még a 12. és 32. sír, mindkettő a lósíroktól nyugatra található. A Bratislava–Rusovce lelőhelyen feltárt lósírokkal kapcsolatban azt valószínűsítik, hogy mindig a lovas sírjától keletre lévő lósírba temethették el az illető lovát.⁸² Így tehát nem kizárt, hogy a 8. és a 14. sírok lovait egykor a 12. és 32. sírban eltemetettek lovagolták, habár a 32. sírban egy nő nyugodott, illetve leletei alapján kimondottan gazdagnak sem mondható. A szentendrei 47. sírt a 34. és a 45. férfi sírok között ásták meg, azonban ha elfogadjuk az előbbi feltevést, akkor vélhetően a 34. temetkezéshez tartozhatott. Alátámasztja ezt a hipotézist, hogy ebben a sírban egy zablát is találtak. Bratislava–Rusovce temetőjében három sír lehetséges összefüggésére is van példa. A 140. férfi sírhoz tartozhatott a 146. lósír, valamint a közvetlen közelében lévő 147. sír, melyben a bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz feküdt, aki eredetileg valószínűleg rabszolga lehetett.⁸³

A korszakban a lovak mellett vadászkutyákat is temettek el gazdáikkal. Hasonló változatai ismertek, mint a lovas temetkezéseknek, megfigyelhetők önálló sírgödörben, emberekkel együtt, vagy ahogyan azt a következő példák is szemléltetik, lovakkal közös sírban is. Maria Ponsee 52. sírjában 95 cm mélységben bolygatatlan ló és kutya váza került feltárássra, melyek feltehetően a

⁸¹ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 64–65, 116. Bratislava–Rusovce és Schretzheim temetőiben is oldalukra voltak fektetve a lovak, az utóbbi temető 76. sírjában is a jobb oldalán feküdt a ló (KOCH 1977, 181; SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382).

⁸² SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382.

⁸³ SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382. Ember, rabszolga, illetve kutya együtt való eltemetése arra utal, hogy az illető egyén a legmagasabb társadalmi osztályhoz tartozhatott (SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382).

közeli 53. sírban eltemetett harcossal állhattak kapcsolatban. A férfi sírjában lószerszám veretek is előkerültek.⁸⁴ Bratislava–Rusovcén a 164. sírban ugyancsak egy ló és egy kutya maradványaira bukkantak, s a temetőből további hat hasonló temetkezés ismert. Előkerülésük körülményei nem tisztázottak. Kiváló párhuzamaikról van tudomásunk Keszthelyről, ahol egy avar temető ásatása során három olyan temetkezés látott napvilágot, melyben lovat és kutyát azonos sírgödörbe temettek. Ez a szokás avaroktól idegen, illetve az avar temetkezések az állatsírok felett mutatkoztak. Mind a hat állat kifejtett hím egyed volt, pozícióik alapján a lovakat helyezhették először a sírgödörbe. A 3. sír kutyájának a II. és a III. nyakcsigolyája között a gerincoszlop folytonossága megszakadt, ez a sérülés az állat megfojtásával függhet össze. Kérdés, hogy ezek a sírok egy-egy ember temetkezéséhez köthetők-e, ugyanis hasonló korú sírok ezen a területen nem jelentkeztek. Vörös István szerint germánok temethették el állataikat Keszthely közelében, mindazonáltal közelebbi meghatározásuk nem lehetséges.⁸⁵ A lovak marmagassága 138, 142 és 143 cm, melyek hasonlóak a Kajdacson és Szentendrén feltárt lovak marmagasságához (132 és 136 cm között).⁸⁶ A három kutyából kettő az agarak alakkörébe tartozott, egy pedig középnagy juhász vagy vadászkutya lehetett. Marmagasságuk 62 és 69 cm közé tehető, a türing ló-kutya állatsírok példányai pedig 62 és 68 cm között mozognak.⁸⁷

Önálló kutyasír langobard területről egyedül Bratislava–Rusovce-ről ismert a 47. sírból, ahol három kutya csontváza feküdt.⁸⁸ Gazdáikkal együtt is viszonylag ritkán fordulnak elő, Hegykőn a 70. férfi sírban a láb felőli végén, a koporsó és a sírfal között két nagy kutyacsontváz jelentkezett. A kajdacsi 35. sír közepén, a mellkas csontjainak helyén 150 cm mélységben egy összedobált, bolygatott kutyaváz látott napvilágot, szintén férfi csontvázalakkal együtt. Nem bizonyítottan kutyás temetkezés a 36. sír, melyben egy kutya állkapcsa mutatkozott egy csontkupacban. Kérdéses még a rácalmási 17. sír, a leírások szerint inkább egy hulladékgyűjtő, melynek betöltésében kutyacsontok jöttek elő.⁸⁹ Ménfőcsanakon egy előkelő nő sírjában a padkákon két nagyméretű kutya maradványai voltak megtalálhatóak.⁹⁰ Rusovce 122. sírja kivételes volt, hiszen a halotton kívül négy kutya csontváza nyugodott a sírban, kettő a

⁸⁴ ADLER 1966, 29.

⁸⁵ VÖRÖS 1999, 121–127.

⁸⁶ Tacitus röviden jellemezte a germánok lovait: „A lovak sem termetükkel, sem gyorsaságukkal nem tűnnek ki. De nem is idomítják őket különféle fordulatokra, ahogy nálunk szokás: egyenesen előre, vagy egyetlen kanyarodással jobb felől hajtják meg őket, úgy zárván a kört, hogy egyik se maradjon le.” (TAC. GERM. 6.)

⁸⁷ MÜLLER 1980, 149.

⁸⁸ SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382.

⁸⁹ BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 52, 73–74, 92.

⁹⁰ VADAY 2008, 49–50. Az egyik kutyatemetet a sírrablók kihúzták, majd később visszatemetéskor alig több mint 1 m mélyen dobták vissza a síraknába (VADAY 2008, 50).

padkákon feküdt az északi oldalon, egy a halott bal oldalán, egy pedig a mellkasán.⁹¹

Megállapítható tehát, hogy nemcsak a lovak, hanem a kutyák is jellemzően harcosok, illetve előkelő nők sírjaiban fordulnak elő. A vadászkutya minden bizonnyal nagy értéket képviseltek az adott korban, rangjelző szerepük lehetett. Helyük a sírban igen változatos, eltemetésük ötletszerűnek mondható. Általában egyik oldalukon feküdtek, alvó pozícióban. Feltehetően a padkás sírokban kihasználták a temetéskor a padkára helyezett deszkákat, valamint az elkülönítés lehetőségét. A Rusovcén eltemetett négy kutya közül valószínűleg a közvetlenül a halotton és a halott mellett eltemetett kutyák állhattak legközelebb a gazdájukhoz.

Körárkok

2005 és 2007 között folyt a szőládi temető feltárása.⁹² Néhány sír körül kör, illetve négyzetes alakú árkok voltak megfigyelhetők (a 8., 10., 25. és 30. sír körül). Voltak olyan árkok is, amelyek egyszerre két temetkezést kerítettek: kör alakú árok vette körbe a 6. és 14. sírt, valamint a 12. és 13. sírt. Mivel ezek az árkok igen sekélyek voltak, nem minden esetben lehetett őket teljesen megfigyelni, így nem zárható ki, hogy további hasonló árkokkal más temetkezéseket is körbe vettek.⁹³ Egyértelműen elkülönítő funkciójuk volt, valószínűleg föld feletti kerítés is tartozhatott egykor az árkokhoz.⁹⁴ A szarmata körárkok⁹⁵ elsőrendű rendeltetése is az elkülönítés volt, melyek által egy szakrális területet alakítottak ki a halott körül, ahol különböző megemlékező szertartásokat végezhettek.⁹⁶

A 12. és a 13. sírt egy kb. 40–50 cm széles, 7,5 m átmérőjű kör alakú árok vette körbe (4. tábla 3). Maximális mélysége 60 cm, betöltése egységes, sötétbarna színű volt.⁹⁷ A két temetkezés egymás mellett helyezkedett el, egyik sem a körárkok közepén, ami arra utal, hogy az elkerítés egyértelműen mindkét sírra vonatkozik. A 12. sírban egy fiú nyugodott, a 13. sírban pedig egy férfi lovával együtt, elég valószínű, hogy egyszerre (vagy közel egy időben)

⁹¹ SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008, 382.

⁹² A Balaton déli oldalán 1999 és 2006 között zajlott az M7 autópálya építése, melynek során Szőládon 2003-ban egy bolygatott férfi sír került elő. Az ásatást az MTA Régészeti Intézete és a Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institut (RGK) közösen vezette (FREEDEN – VIDA 2007, 359).

⁹³ FREEDEN – VIDA 2007, 366.

⁹⁴ VIDA 2008b, 79.

⁹⁵ A szarmatáknál is megjelennek kör és szögletes (négyzetes, sokszög) alakú árkok a sírok körül, melyek általában 8 és 15 m közötti átmérővel rendelkeznek. Rendszerint a déli, a halott fej felőli oldalán nyitottak, itt lehetett a „bejárat” (KULCSÁR 1998, 109).

⁹⁶ KULCSÁR 1998, 110. Elsődlegesen, mint halotti szertartást, a tort emelik ki, melynek bizonyítékai az árkokban előkerült számos állatsont (lókoponya) és törött edény.

⁹⁷ DIE LANGOBARDEN 2008, 319.

temették el őket, valamint az is, hogy fennállhatott köztük valamilyen – esetleg rokoni – kapcsolat.⁹⁸

Ez a jelenség ugyan Pannoniában eddig ismeretlen volt, azonban meroving területeken kerültek elő hasonló körárokkaal kerített temetkezések. A 6. század középső harmadában az adott területen meglehetősen ritkának számítanak, inkább a 7. században voltak jelen.⁹⁹ Morvaországi temetőekben is megtalálhatóak a szóládi körárokkaal párhuzamai (Holubice, Holásky, Smolín),¹⁰⁰ Lužice 55. sírját egy 6 m átmérőjű, kör alakú árok vette körbe, amely 30–46 cm mély széles és 10–15 cm mélységű volt. A 97. sír közelében is előkerült egy körárok, azonban az, hogy melyik temetkezéshez tartozott valójában nem tisztázott.¹⁰¹

A 4.¹⁰² és az 5. férfi sírok (külön-külön) szögletes árokkaal voltak körbevée, Nyugat-Európában, meroving szállásterületen csak kevés párhuzamuk ismert.¹⁰³ Egy 2004-ben megjelent, a római kor utáni Anglia temetkezési szokásaival is foglalkozó cikk kapcsolatba hozza ezeket a négyszögletes árkokaal a római mauzóleumokkaal, azaz azok másolatának tartja őket, melyek az 5–7. században brit területeken igen jellegzetesek voltak.¹⁰⁴ Kiderült, hogy csekély párhuzama ennek a szögletes típusnak minden egykori római területen megfigyelhető.¹⁰⁵ Felmerül a kérdés, hogy kik létesíthették ezeket az árkokaal? Elképzelhető, hogy helyben élő romanizált lakosság csatlakozott a langobardokkaal, de az sem kizárt, hogy a római kultúra hatott a langobard temetkezési szokásokra.¹⁰⁶ Ennek a kérdésnek a megválaszolása csak a jövőben, langobard környezetben előforduló hasonló körárokkaal feltárása által lesz lehetséges.

Mivel a temető sírjait még nem közzéték részletesen, így nem kutatható a körárokkaal temetkezésekben nyugvó halottak társadalmi háttere, rangja. A néhány temetőről szóló közlés,¹⁰⁷ amely eddig megjelent, a 10 temetkezés közül csak a 6. és a 13. sírt ismerteti részletesen. A 6. sírba egy gyermeket temettek, melynek mellékleteit egy arany csat, csontfésű, vaskés és vaddisznó agyarak alkották. A 13. rabolt sírban egy harcos nyugodott, akit lovával együtt temettek el. Mellette megtalálhatóak voltak fegyverei (spatha, lándzsa), egy mérleg maradványai, fazék, tű, bronzszögök, verettöredékek, egy csontfésű és egy zabla. A két sírban eltemettek mellékleteik alapján nem tekinthetőek szegénynek, azonban a többi temetkezés ismerete nélkül nem vonható le ebből

⁹⁸ FREEDEN – VIDA 2007, 370.

⁹⁹ VIDA 2008b, 79.

¹⁰⁰ FREEDEN – VIDA 2007, 367.

¹⁰¹ TEJRAL 2011, 259.

¹⁰² A négyzetes árok csak a sír keleti oldalán maradt meg (FREEDEN – VIDA 2007, 367).

¹⁰³ FREEDEN – VIDA 2007, 367.

¹⁰⁴ WEBSTER – BRUNNING 2004, 77–79.

¹⁰⁵ PASSARD – URLACHER 2003, 143.

¹⁰⁶ A langobard telepkerámián megfigyelhető késő római hagyományok amellet tanúskodnak, hogy a 6. században még jelentős római alapok (?) meglétével kell számolni (VIDA 2008a, 350).

¹⁰⁷ FREEDEN – VIDA 2007; FREEDEN 2008; DIE LANGOBARDEN 2008, 318–323.

semmilyen következtetés. A 6. és 13. sír mellett a 16., 21. és a 38. temetkezés leírásai is elérhetőek, azonban mindhárom sírban hasonló rangúak nyugodhattak, így nem feltétlenül (csak) társadalmi megkülönböztetést jelenthettek a temetkezések körül kialakított körárkok.¹⁰⁸

Összefoglalás

A 6. század első harmadában egy olyan népcsoport érkezett a római kori Pannonia területére, amely sok szempontból elkülönült a helybéli népességtől, azonban bőven érték őket itteni hatások is. Ez a jelenség minden olyan nép velejárója, amely vándorlásba kezd, mind a szegények, mind az előkelők esetében megfigyelhető változásokkal jár, az anyagi kultúrában és a temetkezési szokásokban egyaránt.

Célom a pannoniai langobard temetőkben megfigyelt sírtípusok elkülönítése és bemutatása, s a velük kapcsolatos lehető legtöbb észrevétel lejegyzése volt. Eredetük, valamint elterjedésük meghatározása már bonyolultabb feladatnak bizonyult, melyet a nagyfokú rablottság és a hiányos közlések nehezítenek meg leginkább, így ezeknek a kérdéseknek a pontos megválaszolása még a jövőbeli kutatás feladata.

Az összeszűkülő sírgödrökkel kapcsolatban nem igazán lehet tendenciákat kimutatni. Részletes megfigyelésükre nem fektettek túl nagy hangsúlyt az ásatók, minden bizonnyal azért, mert ennek a kialakításnak nyilván az lehetett a szerepe, hogy a rendkívül mély gödröket egyszerűbb legyen kiásni, ne omoljanak be a temetés közben, illetve valószínűleg a koporsó sírba helyezését is megkönnyíthette a fokozatosan szűkülő sírforma. Inkább a magyarországi lelőhelyeken fordultak elő, nem tekinthetőek gyakori megoldásnak, kb. a sírok 10%-a volt ilyen.

A padkás sírtípus elterjedése jobban körvonalazható, a langobardokon kívül más germán csoportok (pl. türingek) körében is jellemző volt. Megtalálhatóak a pannoniai szállásterület északi előterében és Itáliában is. Szólád, Tamási és Maria Pensee temetőiben különösen gyakoriak a padkás sírok, ugyanakkor a vizsgált temetők szinte mindegyikében van rájuk példa. A lépcsőszerű összeszűkülés után általában nagyjából a felére csökken a sír szélessége. A padkákra elkülönítő jelleggel helyezhettek merőlegesen deszkákat/gerendákat, illetve az alsó, szűkebb aknába is tehettek deszkákat, melyek ebben az esetben bélésként funkcionáltak. Meg kell jegyezni, hogy ezeknek a famaradványoknak a megfigyelése kedvezőtlen körülmények között igen nehéz. Néhány temetkezésben észlelhető volt, hogy a padkákra (szerves) mellékleteket, vagy akár kutyákat is helyeztek. Az alsó részbe általában már csak a koporsó került,

¹⁰⁸ A legtöbb ismert szarmata temetőben a körülárkolt temetkezések kisebbségben vannak a jelöletlen sírokhoz képest, és nem tűnnek gazdagabbnak, valamint nem válnak kikülönülnek el a halottak kora vagy neme szerint sem. Egyes temetőkben felmerült annak a lehetősége, hogy egy-egy család vagy nemzetség őseinek vagy őseinek a sírját jelölhették körárkokkal, s e köré csoportosult később a többi temetkezés (KULCSÁR 1998, 110).

Szentendrén a legtöbb padkás sírban szinte cm-re pontosan akkora hely volt a szűkebb aknában, hogy a koporsó épp befért. Férfi, női és gyermek sírokban is egyaránt jelen vannak padkák a hosszanti oldalakon, ezenkívül társadalmilag sem köthető egyetlen csoporthoz, szegényebb és a mellékletekben gazdag temetkezésekben is megfigyelhetők.

A „halotti házak” sajátos langobard temetkezési formának tekinthetők, a cseh-morva területektől Pannonián keresztül Itáliáig megtalálhatóak. A legtöbb példa a pannoniiai időszakból adatolt, Kajdacson és Szentendrén volt leginkább jellemző. Általában 2x2 vagy 2x3 cölöpösek, ezek fogták közre a deszkafalakat. Leggyakrabban csak a cölöphelyek és a famaradványok, elszíneződések alapján lehet „halotti házra” következtetni. A cölöpök elhelyezkedése változatos, főként a sírgödörön belül, annak alján, a sarkokban érzékelhetők. Általában kerek átmetszetűek, kb. 15–20 cm-es átmérővel rendelkeznek, a sír aljától számítva 40–50 cm-rel mélyülnek le. A kamrasírok belsejében rendszerint koporsó is volt, többnyire fatörzsből kivájt rönkfakoporsó. A vizsgált lelőhelyek alapján a nemek megoszlása arányos az adott sírtípusra vonatkozóan, viszont még a jelentős rablás ellenére is kimutatható, hogy jellemzően előkelőket temettek „halotti házakba”.

A 4–5. században a langobardok áttértek a hamvasztásosról a korhasztásos temetkezésre, ennek ellenére elszórtan még a későbbi szállásterületeken, így Pannoniában is előfordulnak urnasírok. Legnagyobb számban Kajdacson mutatkoznak, 38 temetkezésből 10 urnasírt tártak fel, amely szívós továbbélést mutat. Jelenlétük oka mindeddig bizonytalan. Jellemzően langobard edényeket használtak fel urnaként, amelyekben főként kalcinált csontok, ritkán pedig egy-két melléklet volt megtalálható.

A nemesek és a teljes fegyverzetű harcosok lovát, valamint vadászkutyáját gyakran gazdájukkal együtt helyezték sírba. A lovakat temethették külön lósírba vagy a lovassal közös sírba. A kutyákkal kapcsolatban is ez a két variáció figyelhető meg, illetve előfordulhat, hogy a lovakat a kutyákkal közös temetkezésbe helyezték. Megállapítható, hogy a lovak és kutyák gazdáikkal együtt történő eltemetése szinte minden esetben valamilyen, az egyszerű aknasírtól eltérő sírformát eredményezett. Az állatokat javarészt az oldalukra fektetve földelték el, a lovak általában az elhunyt felett, a kutyák pedig különféle helyeken (padkán, halott mellkasán, halott mellett stb.) heverték.

Szóládon néhány sír körül kör vagy négyzetes alakú árkok volt megfigyelhetők, s voltak olyanok is, amelyek egyszerre két sírt vettek körbe. Elkülönítő funkciójuk lehetett, továbbá feltehetően föld feletti kerítés is tartozhatott egykor a körárkokhoz. Pannoniában eddig egyedülálló (ebben az időszakban), párhuzamai morvaországi temetőkből és meroving területekről ismertek, azonban az utóbbi régióban inkább a 7. században terjedtek el. A szögletes típussal rokon árkok az egykori római területeken csekély számban, de jelen voltak. Ezáltal joggal feltételezhető, hogy a helyben talált romanizált maradvány népesség hatására vagy legalábbis velük kapcsolatban jelent meg ez

a fajta temetkezési rítus. Remélhetőleg ennek a kérdésnek a megválaszolása a jövőben, további körárkok feltárása esetén lehetővé válik.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy bizonyos sírtípusok, jelenségek, valamint temetkezési rítusok teljes körű megfigyelése maximális összpontosítást igényel, és a legkedvezőbb feltételeknek kell fennállniuk, melyek csak igen ritkán adóttak. Nemcsak a leletanyag, hanem a temetkezési szokások vizsgálatakor is egyre inkább ajánlott természettudományos módszerek alkalmazása, amely ma már az ásatás, illetve a hozzákapcsolódó kutatómunka egyre gyakoribb velejárója. Ezáltal az újabb ásatások talán választ adhatnak majd a jövőben a most még nyitott kérdésekre. Emellett a vizsgált terület kibővítése és a még publikálatlan temetők közlése is új információkkal szolgálhat a kronológia és az egyes rítusok elterjedését és eredetét illetően.

Irodalom

ADLER 1966 = Adler, H.: Maria Ponsee. *Fundberichte aus Österreich* 9 (1966) 26–30.

BENINGER – MITSCHA-MÄRHEIM 1970 = Beninger, E.– Mitscha-Märheim, H.: Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 43 (1970) 3–45.

BÓNA 1968 = Bóna I.: A szentendrei langobard temető régészeti elemzése az embertani és kémiai vizsgálatok fényében. *Régészeti Dolgozatok* 9 (1968) 33–40.

BÓNA 1993 = Bóna I.: A langobardok története és régészeti emlékei. Langobard temetkezés. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – gepidák – langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak.* [Magyar Östörténeti Könyvtár 6.] Szeged 1993.

BÓNA 2001 = Bóna I.: Befejező ásatás a bezenyei langobard temetőben. *Arrabona* 39 (2001) 189–212.

BÓNA – B. HORVÁTH 2009 = Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn.* [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 6. Monumenta Langobardica.] Budapest 2009.

DIE LANGOBARDEN 2008 = *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung* (Katalogteil) Hrsg.: Hegewisch, M. Rheinisches Landesmuseum Bonn. Darmstadt 2008, 258–349.

FREEDEN – VIDA 2007 = von Freeden, U. – Vida, T.: Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeld von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. *Germania* 85 (2007) 359–384.

- FREEDEN 2008 = von Freeden, U.: Ausgewählte Befunde aus dem langobardenzeitlichen Gräberfeld von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. In: Bemann, J. – Schmauder, M. (Hrsg.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Bonn 2008, 401–413.
- GÖMÖRI 1987 = Gömöri, J.: „Das langobardische Fürstengrab” aus Veszékény. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* (1987) 105–119.
- KISS – NEMESKÉRI 1964 = Kiss, A. – Nemeskéri, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9 (1964) 95–128.
- KOCH 1977 = Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 2. Ser. A. Band 13.] Berlin 1977.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: A szarmaták temetkezési rítusának jellegzetességei az Alföldön. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. [Gyulai Katalógusok 6.] Gyula 1998, 103–115.
- MENGHIN 1985 = Menghin, W.: *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte*. Stuttgart 1985.
- MÜLLER 1980 = Müller, H.-H.: Zur Kenntniss der Haustiere der Völkerwanderungszeit im Mittelbe – Saale – Gebiet. *Zeitschrift für Archäologie* 14 (1980) 1. 99–119.; 2. 145–172.
- NAGY 2012 = Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból. In: Vida T. (szerk.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Budapest 2012, 141–174.
- PASSARD – URLACHER 2003 = Passard, F. – Urlacher, J.-P.: Architectures funéraires de la nécropole de Saint-Vit. In: Passard, F. – Gizard, S. – Urlacher, J.-P. – Richard, A. (éd.): *Bourgundes, Alamans, Francs, Romains*. Besancon 2003, 143–153.
- PETERS ET AL. 2014 = Peters, D. – Knipper, C. – von Freeden, U. – Müller, W. – Alt, K. W. – Vida, T.: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer” Einwanderergruppen und (vor-) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely-Fenépuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: Heinrich-Tamásk, O. – Straub, P. (Hrsg.): *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton*. [Castellum Pannonicum Pelsonense 4.] Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2014, 337–360.
- QUAST 2010 = Quast, D.: Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich – Ein Diskussionbeitrag. In: Pohl, W. – Mehofer, M. (Hrsg.): *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*. Wien 2010, 93–110.

- SÁGI 1960 = Sági K.: A vörsi langobard temető. *Archaeológiai Értesítő* 87 (1960) 52–60.
- SÁGI 1963 = Sági K.: A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963) 39–80.
- SÁGI 1964 = Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVI (1964) 359–408.
- SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008 = Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava-Rusovce. In: Bemmman, J. – Schmauder, M. (Hrsg.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Bonn 2008, 377–398.
- STADLER 1979 = Stadler, P. Stadler: Das langobardische Gräberfeld von Mödling. NÖ. *Archaeologica Austriaca* 63 (1979) 31–47.
- TEJRAL ET AL. 2011 = Tejral, J. – Stuchlík, S. – Čížmář, M. – Klanicová, S.: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Brno 2011.
- TOMKA 2008 = Tomka P.: Langobardok a Kisalföldön. In: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. (szerk.): *Jöttek-mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön (Kiállításvezető)*. [A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője 3.] Győr 2008, 7–29.
- VADAY 2008 = Vaday A.: A ménfőcsanakai langobard temető. In: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. (szerk.): *Jöttek-mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön (Kiállításvezető)*. [A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője 3.] Győr 2008, 46–54.
- VIDA 2008a = Vida, T.: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: Bemmman, J. – Schmauder, M. (Hrsg.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Bonn 2008, 344–362.
- VIDA 2008b = Vida, T.: Die Langobarden in Pannonien. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Hegewisch, M. Rheinisches Landesmuseum Bonn. Darmstadt 2008, 72–89.
- VÖRÖS 1999 = Vörös I.: Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. *Zalai Múzeum* 9 (1999) 121–151.
- WEBSTER – BRUNNING 2004 = Webster, C. J. – Brunning, R. A.: A Seventh-Century ad Cemetery at Stoneage Barton Fram, Bishop's Lydeard, Somerset and Square-Ditched Burials in Post-Roman Britain. *The Archaeological Journal* 161 (2004) 54–81.

Források

TAC. GERM. = Cornelius Tacitus: *Germania*. In: Zsolt A. – Borzsák I. (szerk.): *Tacitus összes művei* I. Budapest 1980, 40–66.

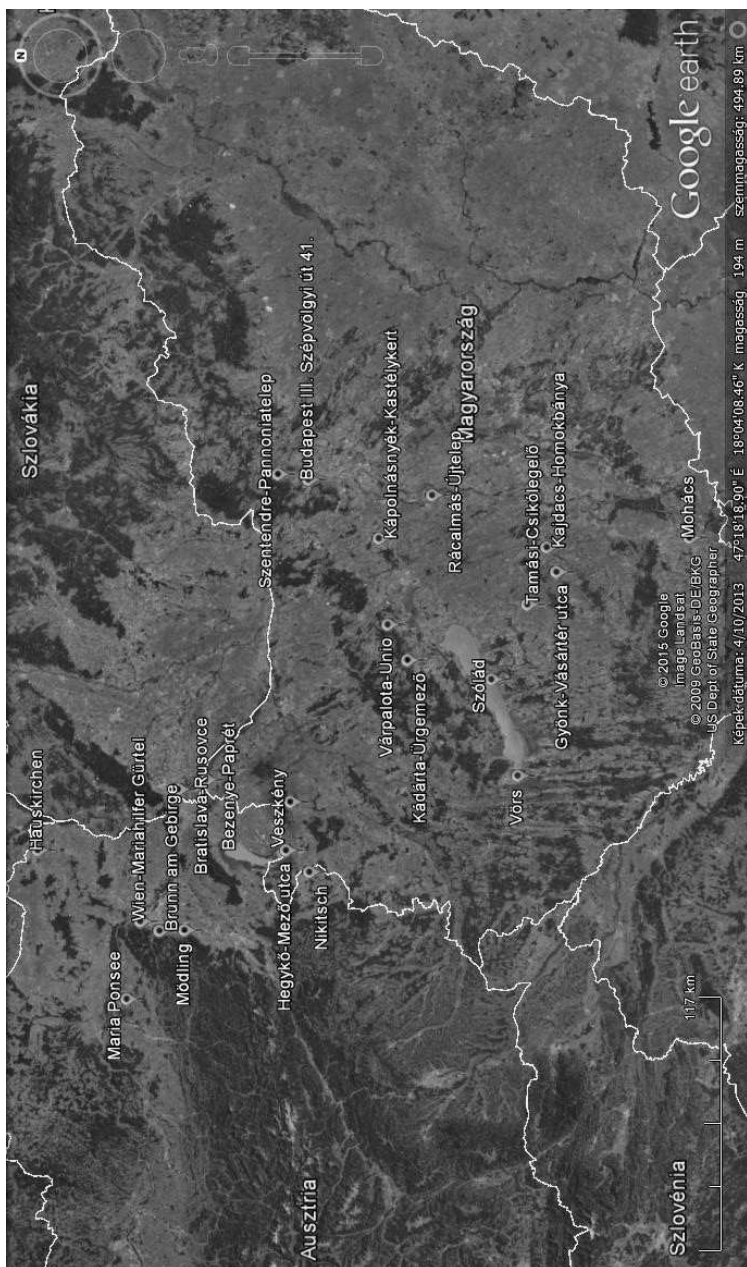
Grabtypen der Langobarden in Pannonien

ANITA SAMU

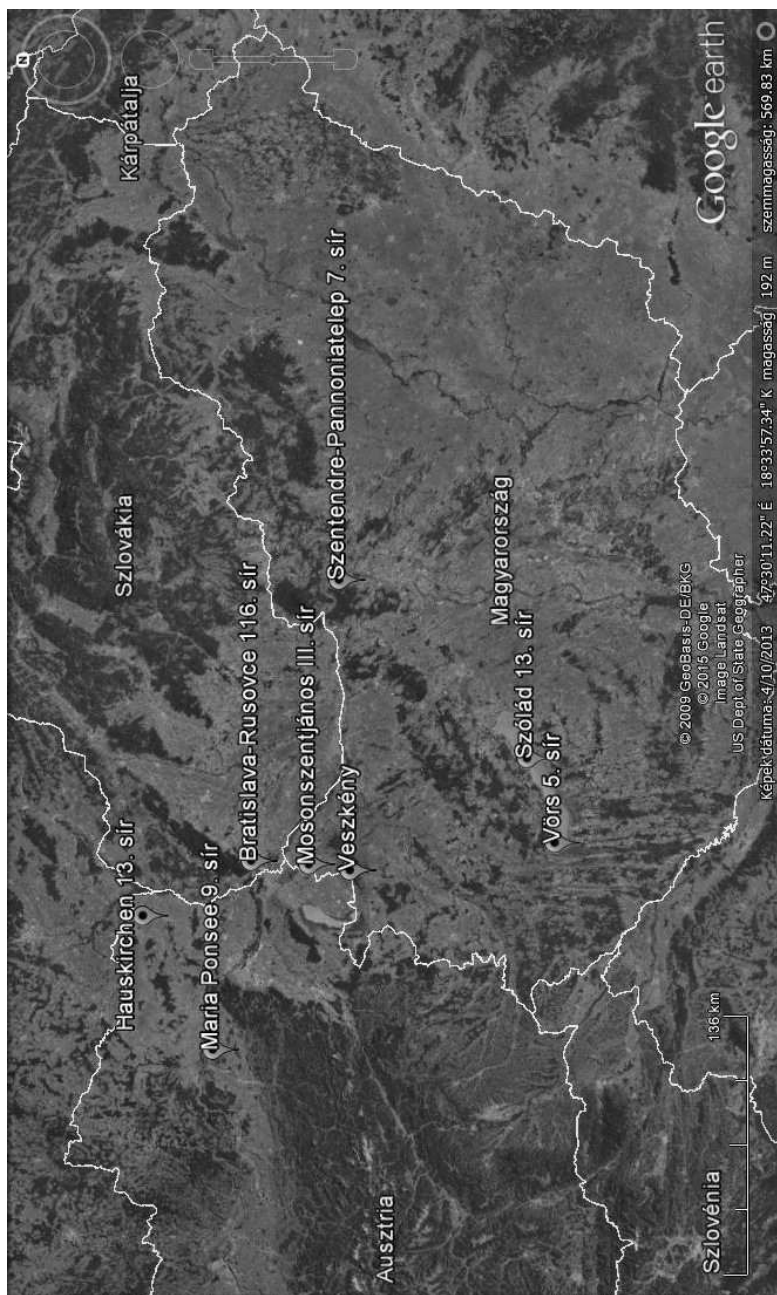
Die Langobarden haben das Transdanubien, den vorherigen provinziellen Bereich und dessen nördlichen Vorplatz im 6. Jahrhundert besiedelt. Laut der schriftlichen Quellen haben sie Pannonien im Jahre 568 zurückgelassen, aber die neuen Forschungsergebnisse bezweifeln diese Auswanderungstheorie, insofern diese mehreren Jahren lang dauern sollte.

In den hier verbrachten Jahren haben die Langobarden viele Gräberfelder geöffnet, aufgrund dieser kann man die Laufzeit ihrer Ansiedlung feststellen. Neben der Erkennung ihrer Sachkultur ist die tiefgründige Untersuchung der Bestattungssitte auch wichtig, denn die Veränderungen folgen weniger die Mode, weil die mit der religiösen Überzeugung und intellektuellen Kultur zusammenhängen können.

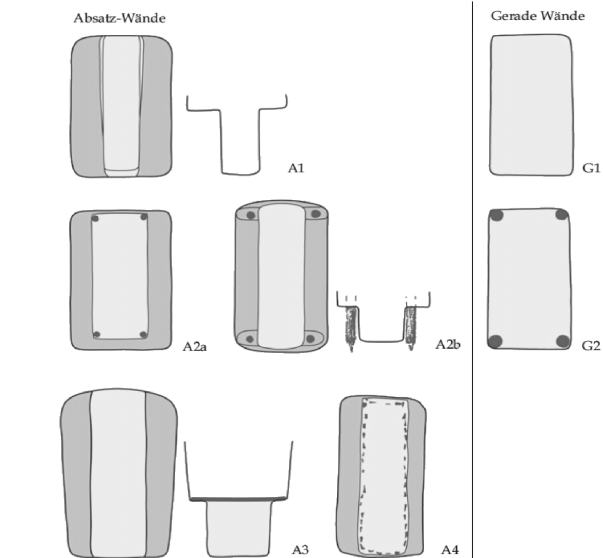
Im Folgenden werde ich die langobardischen Grabtypen analysieren und in vier grundsätzlichen Kategorien einordnen (verengende Grabgruben, Stufengräber, „Totenhaus“, Brandbestattung). Ich habe zwei weitere Bestattungssitte beobachtet: die Beerdigung von Tieren, die den Stand bezeichnen kann. Eine mit Gräben umgebene Grabanlage kam nur in Szólád vor. Die Grabtypen und ein bestimmender Teil der zu denen gehörenden Befunde spiegeln besondere langobardische Tradition (z.B. Totenhaus), aber die fränkische, thüringische und andere germanischen Analogien zeigen, dass einzelne Elemente der Bestattungssitte als Zeitphänomene interpretieren sollten (z.B. Stufengräber).

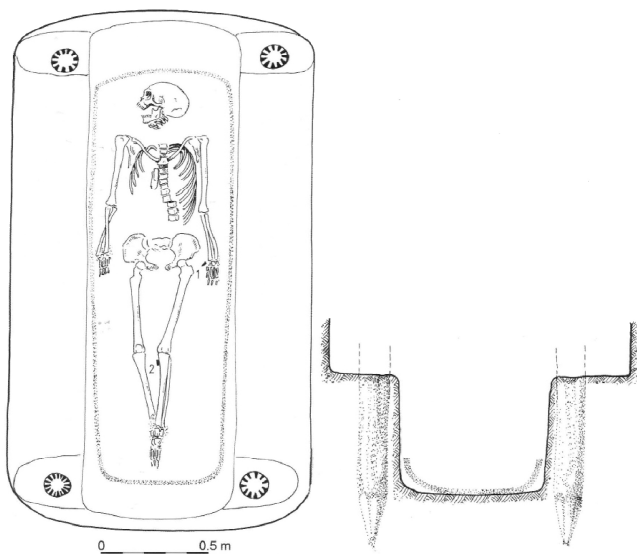
1. térkép: A gyűjtés részét képező Alsó-ausztriai és magyarországi langobard temetők

2. térkép: Lovas sírok a pannóniai langobard szállásterületen

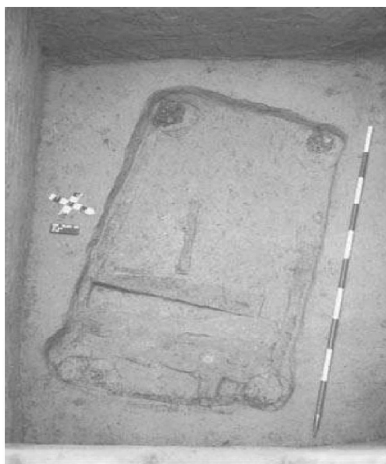

1

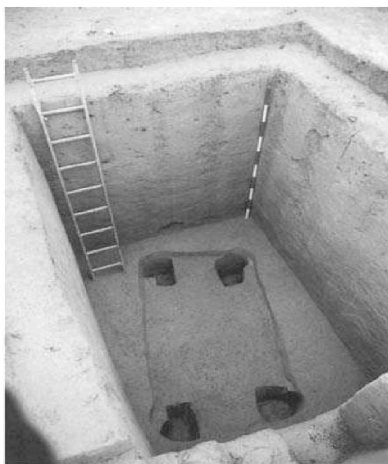

2

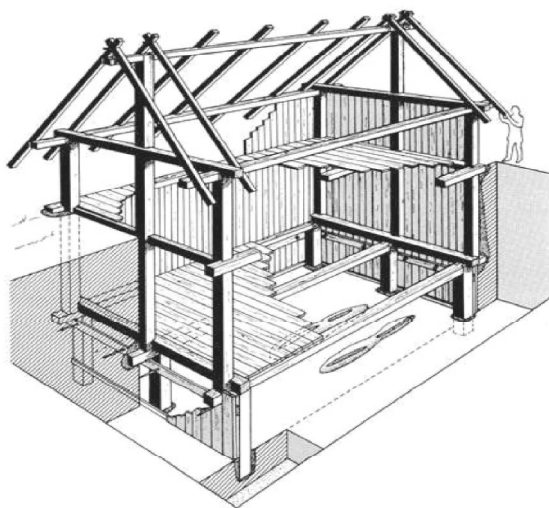
1. tábla: 1.: Uta von Freeden sírtípusai (PETERS ET AL. 2014, 342);
2.: Padkás sír, melynek alján „halotti házra” utaló cölöpnymok jelentkeztek
(Szentendre–Pannóniatelep 31. sír) (BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 107)

1

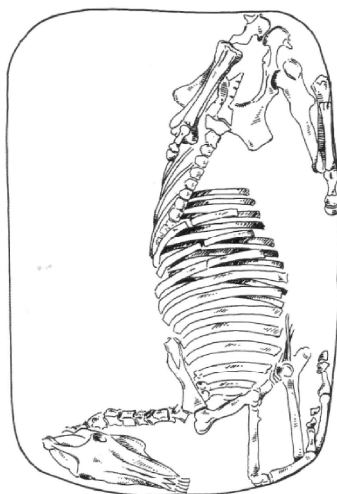

2

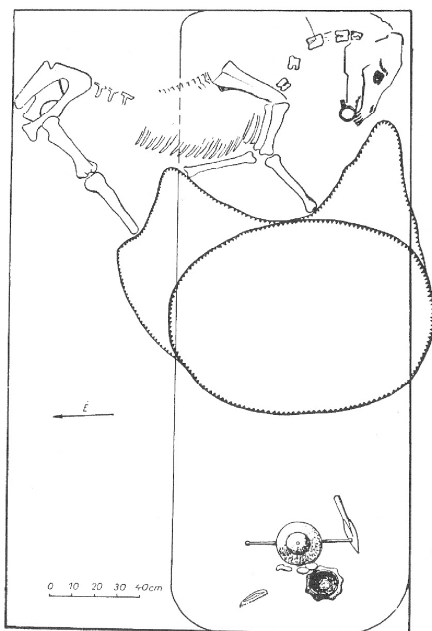

3

2. tábla: 1–2.: „Halotti ház”, faépítmény nyomai (Pottenbrunn 66. sír);
3.: Rekonstrukciós rajz Zeuzleben 25. sírja alapján (QUAST 2010, 98)

1

2

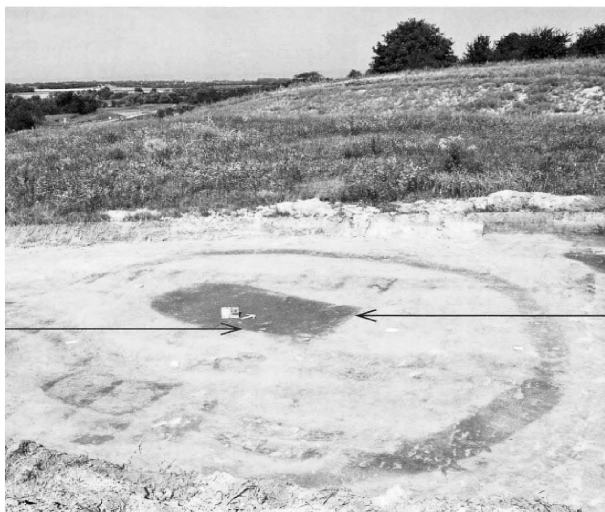
**3. tábla: 1.: Szentendre–Pannoniatelep 47. sír (lósír)
(BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 64, 116, 343);
2.: Vörs 5. lovas temetkezés (SÁGI 1960, 54)**

1

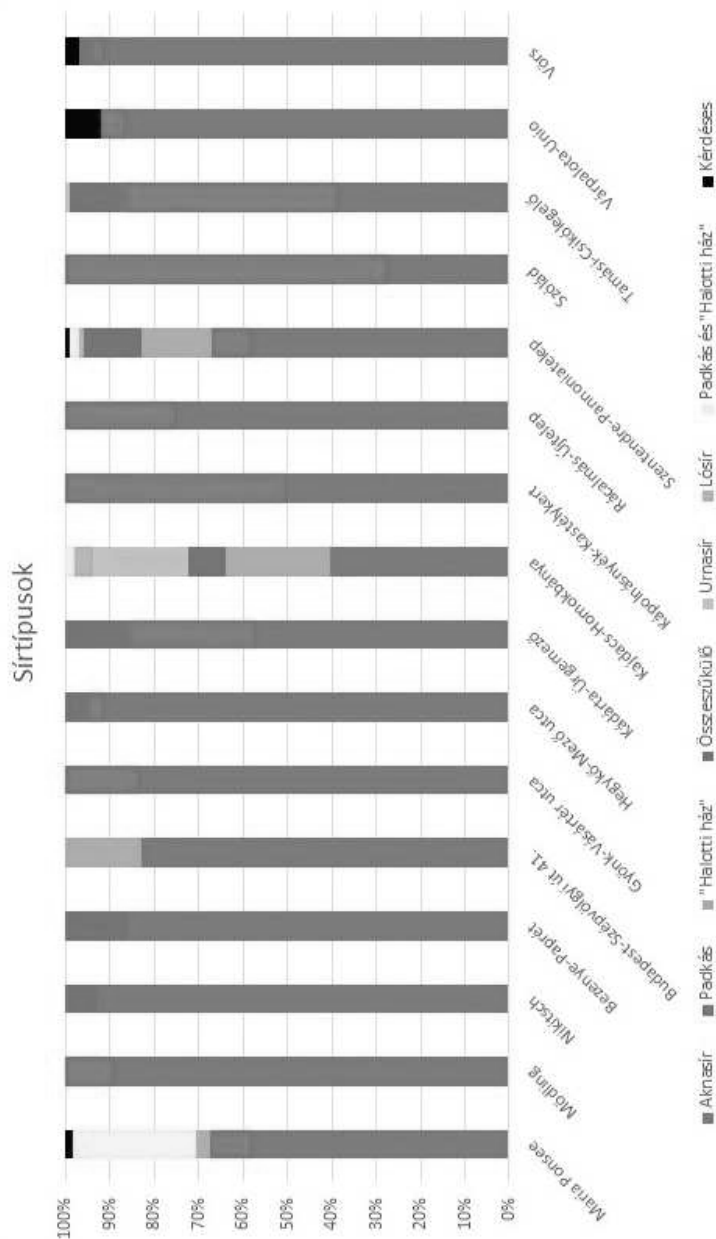

2

3

4. tábla: 1–2.: Szólád 13. lovas sír;
3.: A 12. és a 13. sírt egy kör alakú árok vette körbe (DIE LANGOBARDEN 2008, 320)

1. ábra: A sírtípusok arányai a vizsgált temetőben

Az elsőként feltárt honfoglalás kori temető újraértelmezése

SOÓS RITA

Bevezetés

Dolgozatom egyik célja, hogy egy 19. században feltárt temető segítségével bemutassam, milyen nehézségekbe ütközik egy korábban felfedezett lelőhely anyagának újrafeldolgozása.¹ Arra is kitérek, hogy a modern régészettudomány módszereinek segítségével ezek a lelőhelyek is elemezhetők, és alkalmasak az új kutatási eredményekkel való párhuzamba állításra, hasznos, néha kifejezetten újszerű következtetések levonására. A korábban általam feldolgozott Piliny–leshegyi temető² jelentősége, hogy ez volt az első, szisztematikusan feltárt honfoglalás kori temető. A Leshegyről származó tárgyak vásárlás útján kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeumba, beletárolásuk 1898-ban történt meg. Ugyanakkor báró Nyáry Jenő néhány pilinyi leletet a velencei Nemzeti Régészeti Múzeumnak ajándékozott, s ez érintette a leshegyi tárgyakat is.³

Helyszín és előkerülési körülmények

A Cserhát-vidéken belül Piliny község (1. kép) a Litke-Etesi dombság nevű kistájon helyezkedik el (2. kép). E hegységközi dombság éghajlata mérsékeltlen hűvös, illetve mérsékeltlen száraz, évi csapadékmennyisége körülbelül 580–600 mm-re tehető. Emiatt a magasabban fekvő részek erdőgazdálkodásra, az alacsonyabban lévők pedig állattenyésztésre, illetve olyan növények termesztésére alkalmasak, melyek kevésbé hőigényesek. A Ménes-patak völgyének jellemző talajtípusa az agyagos vályog és vályog összetételű réti talaj, mely kiválóan alkalmas vízgazdálkodásra, mezőgazdasági művelésre illetve legeltetésre is.⁴ Mikor egy temetőt vizsgálunk, szükséges túllátni azon, hogy egy közösség az adott területet temetőnek használta. Az emberek nem csak temetkeztek, hanem valahol – minden bizonnyal a közelben lévő településeken – laktak is. A fentebb említett természetföldrajzi tényezőkből kitűnik, a terület alkalmas volt arra, hogy egy rangos közösség/család élettere, majd temetkezési helye legyen.

A báró Nyáry Jenő által megtalált honfoglalás kori lelőhely a községtől délre eső Leshegy nevű magaslaton fekszik (3. kép).⁵ A nógrádi dombvidék 10–11. századi lelőhelyeit Patay Pál gyűjtötte össze 1957-ben (4. kép). Véleménye szerint a honfoglalók ezen a területen is jellemzően nagyobb patakok völgyébe

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. Révész Lászlónak (SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Dr. Langó Péternek (MTA BTK Régészeti Intézet), akiktől minden szükséges szakmai segítséget, tanácsot és lehetőséget megkaptam.

² Soós 2015.

³ Gilli 1999, 137–141.

⁴ Dövényi 2010, 702–704.

⁵ Nagy 1893a, 224.

temetkeztek. A Leshegy a Ménes-patak völgyében helyezkedik el, a völgy szintjéhez képest 30 méter magasságban.⁶ Ugyanehhez a községhez egy olyannyira jelentős bronzkori lelőhely is kötődik, hogy egy önálló kultúrát (pilinyi kultúra) is elneveztek róla.⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve szerint egyházi liturgiához kapcsolódó tárgyak is előkerültek itt. Nyáry megemlíti még, hogy a Leshegyen falmaradványokat talált, melyből erődítésre következtetett, illetve, hogy a vizsgált helyszíntől északra,⁸ a Kövicses nevű területen konyhahulladékok kerültek elő.⁹ A Piliny község környékén lévő lelőhelyek közül kiemelendő a Sirmányhegy, amit szintén a Nyáry család tagja, dr. báró Nyáry Albert ásott meg 1901-ben és 1902-ben. A két év ásatási eredményeit külön-külön, 1902-ben¹⁰ és 1904-ben¹¹ publikálta is. A terület a Leshegytől nyugatra fekvő völgy észak-nyugati részén található.¹² Hampel József a soros temető leleteinek összegzését elvégezve a sírokat az érmemlékletek alapján a 11. századra keltezte. A sírok leletanyagát főleg karikaékszerek, gyűrűk, gyöngyök, nyakperecek és lunulák alkotják.¹³ Mindezekből jól látszik, hogy a Pilinyi-patak völgye hosszú időn keresztül kiemelt fontosságú volt. A leírás szerint az öt síros temető sírjai egy ásonyomnyira helyezkedtek el a felszíntől. Az első 1871. október 28-án került elő, ám ekkor a báró visszatemetette, hogy másnap részletesen megfigyelhesse a temetkezést.¹⁴ Az ásató írásában megemlíti, hogy a lelőhely teljes feltárását csak a hideg és személyes elfoglaltságai miatt nem folytatta.¹⁵

A Piliny–leshegyi temető újrafeldolgozásakor rendelkezésemre álló adatok

Dokumentáció

Egy modern temetőelemzés elkészítéséhez – a mai kutatás elvárásainak megfelelően – olyan adatokkal, információkkal kell rendelkezni, amelyek alapján egy temető teljes körű elemzése elkészülhet. A régészeti dokumentáció célja, hogy minden információt, amelyet a régész a bontás során megszerezhet, minél pontosabban rögzítse fotó, rajz és részletes sírleírás formájában.¹⁶ Egy 19. századi feltárás anyagának feldolgozása során egyértelmű, hogy a ma evidensnek számító adatok nem mindig állhatnak rendelkezésünkre, ám – ha nem is egyforma alapokról indulva – az elkészült munkának meg kell felelnie a szakma által felállított modern elvárásoknak, illetve plusz adatokat kell

⁶ PATAY 1957, 65.

⁷ KALICZ 1968, 122.

⁸ NYÁRY 1904, 50–70.

⁹ NYÁRY 1902, 350–356.

¹⁰ NYÁRY 1902, 210–241.

¹¹ NYÁRY 1904, 50–70.

¹² NAGY 1893a, 224–225.

¹³ HAMPEL 1907, 177–191.

¹⁴ NYÁRY 1873, 16.

¹⁵ NYÁRY 1873, 23.

¹⁶ KULCSÁR ET AL. 2011, 132.

szolgáltatnia a kutatás számára. Ásatási napló hiányában a leshegyi temető előkerülési körülményeiről csak az első, Nyáry-féle publikációban szórványosan és szüksézáván megjelenő információkból tájékozódhattam.¹⁷ A leírás szerint az öt síros temető vagy temetőrészet – hitelesítő ásatás nélkül egyik változat sem bizonyítható, de a továbbiakban a temető megnevezést használom – sírjai egy ásonyomnyira helyezkedtek el a felszíntől. Természetesen a Piliny–Leshegyen talált sírok kibontását nem szakember végezte, a feltáró azt nem a mai ásatási módszertannak megfelelően végezte el. Ezáltal a dokumentáció sem mondható mai értelemben teljesnek.

A Piliny-Leshegyen talált sírok esetében sem a sírgödör alakjáról, mélységéről, méretéről, tájolásáról, sem a csontváz hosszáról és síron belüli helyzetéről nincs adat a Nyáry-féle publikációban. Nagy Géza viszont lejegyezte, hogy a báró elmondása szerint az elhunytakat itt is nyugat-keleti tájolással – azaz a halottat fejfel nyugatnak, lábbal keletnek – temették el.¹⁸ A honfoglalás kori sírok alakja általában lekerekített téglalap alakú, méretük – amennyiben a sírfolt látható – körülbelül 2,5 x 1 m. A halottakat legtöbbször háton fekve, nyújtott testtartásban, nyújtott vagy behajlított karokkal helyezték a sírgödörbe.

Ma a dokumentáció egyik alapvető eleme, az adott temetőről készült temetőtérkép, rajzos vagy digitális formában. Az első, honfoglalás kori értelmezett temetőtérképet azonban csak 1941-ben publikálták. A térképet Széll Márta a Szentés–szentlászlói temető feldolgozása alkalmával készítette, melyen külön jelölte a nemek szerinti eloszlást, a gyermeksírokat, a feldúlt, melléklet nélküli, szegénynek vagy gazdagnak titulált sírokat, valamint azokat amelyekben lócsontot, illetve fegyver találtak.¹⁹ Jelen temető esetében temetőtérkép ugyan nem készült a publikációhoz, ám a leírások arra utalnak, hogy a sírok egymást lineárisan követték, tehát sorba rendeződtek. A második sír foltja az elsőől egy öl (kb. 1,9 m), a másodiktól a harmadik temetkezés öt öl (kb. 9,5 m) távolságra rajzolódott ki. A harmadik közvetlen közelében ásták a negyedik és az ötödik sírokat.

A felhasználható dokumentációba tartozik még a sírrajz, valamint a fotó, ám ezek a tárgyalt temető esetében nem készültek el, utóbbi természetesen nem is lehetett volna elvárás. A sírleírások és a különböző jelenségek leírásának pontossága érthető okokból a 21. századi munkákkal nem egyeztethető össze, ám jelen temető feltárójának óriási érdeme, hogy néhány honfoglalás kori tárgytípust az ő szakszerű megfigyeléseinek köszönhetően ismertek fel a kutatók.

¹⁷ NYÁRY 1873, 16–25.

¹⁸ NAGY 1893a, 229.

¹⁹ SZÉLL 1941, 235.

A temető csontanyaga

Temetőásatás esetében ma már elengedhetetlenül szükséges, hogy az emberi maradványokat antropológus vegye szemügyre, ám a pilinyi feltárás esetében erre nem került sor. A tárgyalt temetőben talált csontvázak egyike sem esett antropológiai vizsgálat alá, ezért főleg a mellékletek alapján következtethetünk az elhunytak nemére. Nyáry Jenő – a korszak módszertanának megfelelően – valószínűleg a földben hagyta az általa feltárt sírok csontanyagát, így azokat ma sem lehet embertani vizsgálatok alá vonni. Kivételt képez azonban az első sír koponyája, melyről később – néhány lelettel együtt – fénykép készült (5. kép). A temetőben nyugvók nemek szerinti eloszlása vélhetően a következő: két nő és három férfi. A gyermeksírok hiánya sok esetben arra utal, hogy a temető nem teljesen feltárt, vagy mivel a felnőtt síroknál ezek sokkal sekélyebben helyezkedtek el, teljesen áldozatul estek a mezőgazdasági művelésnek. A dokumentációban szintén fel kell tüntetni, hogy a sírok esetében tapasztaltak-e valamilyen, a korszak általános temetkezési rítusától eltérő jelenséget. A harmadik, negyedik és ötödik temetkezés esetében Nyáry Jenő leírja, hogy a csontokat össze-vissza, tehát nem anatómiai rendben találták meg. Ezek szerint az öt sírból három biztosan bolygatott volt. A temetőben semmi sem utal rendellenes temetkezésre, hacsak a 4. vagy 5. sírban elhantolt férfi koponyájának hiányát nem tekintjük ilyen jelenségnek.

Temetkezési szokások

Étel- és italmelléklet, koporsó valamint babonás szokások jelensége

A Piliny–Leshegyen megfigyelt temetkezési szokásokat vizsgálva konkrétan nem beszélhetünk étel- vagy italmelléklet adásáról, hiszen a leletanyagot ismerve ezt sem erre utaló állatcsont, sem kerámia nem bizonyítja. A honfoglaló magyarság sírjaiban az edénymelléklet igen ritka, ám Nagy Géza közli, hogy báró Nyáry Jenő birtokában volt egy fedő, melyet elmondása szerint az egyik leshegyi sírban talált.²⁰ A leírás szerint vörös spirálokkal és párhuzamos vonalakkal díszített kerámia inkább őskorinak tartható. Ha valóban honfoglalás kori sírből látott napvilágot, akkor másodlagos felhasználásnak tudható be. Nincs közvetlen információ koporsó, halotti lepel vagy gyékény meglétéről. Nagy Géza azonban utal koporsó léteire, ugyanis Pilinyt is a koporsó maradvánnyal rendelkező temetők közé sorolja.²¹ Szemfedőként lenne értelmezhető az első sír halottjának mindkét szemüregében előkerült egy-egy darab övveret,²² ám nem hiteles ásatás lévén ezt az információt fenntartással kell kezelni. Nagy Géza írásában olvasható, hogy Nyáry Jenő jelen volt a kibontásnál, és valóban a szemüregekben került elő a két darab veret, ám maga

²⁰ NAGY 1893a, 233.

²¹ NAGY 1893a, 225.

²² NYÁRY 1873, 18.

az ásató sem tartotta szemfedőnek.²³ További babonás szokásként lehetne értelmezni például vasból készült szűrő-vágó tárgyak jelenlétét, ha tudnánk a pontos előkerülési helyüket, ám ennek hiányában azok pusztán egyszerű mellékletnek minősülnek.

Lovastemetkezések

Mind az öt sír esetében lejegyezték a lóval és a kutyával történő temetkezés jelenségét. A temető sírjai közül két gödörben (1. és 2. sír) mindkét állatfaj előfordult. A lovas temetkezések kategorizálása László Gyula,²⁴ majd Bálint Csanád nevéhez fűződik,²⁵ a legfrissebb összefoglalást – belevéve az addigi kutatástörténeti állomásokat és eredményeket – Vörös István végezte el. Véleménye szerint a honfoglalás kori lovas sírok két fő csoportra, a „nyúzott lóbőrös” és „lóbőr nélküli” temetkezésekre oszlanak, az első típuson belül pedig további három altípus (1. „összehajtott lóbőrös”, 2. „összegöngyölt lóbőrös” és 3. „kiterített lóbőrös”) különíthető el.²⁶ A honfoglalás kori sírokon belül a lovassírok aránya nem éri el a 10%-ot sem.²⁷ Ha hozzávesszük azt, hogy a régészeti kutatás korai fázisaiban a lócsontokat nem gyűjtötték be, még így is elenyészően kevés a lóval eltemetett honfoglalók száma. Bálint Csanád ezért a halott mellé temetett ló jelenségét és annak kategóriáit társadalmi ranghoz, illetve időbeli elhelyezkedéshez is kötötte. Véleménye szerint a magasabb ranggal rendelkezők családjai megtehették, hogy leöljék a halott lovát, míg a „szegényebbekhez” inkább a jelképes, azaz lószerszámos lovas temetkezések tartoznak. Bálint Cs. szerint a legkorábbi temetkezések a kitömött lóbőrösök, ezt a kategóriát követik időben az összehajtott lóbőrös, és a kiterített lóbőrös temetkezések. A ló nélküli lószerszámos sírok a legkésőbbiek, véleménye szerint egészen a 11. század elejéig jelen vannak a temetőkben.²⁸ Bálint Csanád társadalmi helyzetre, etnikumra és kronológiára vonatkozó nézetei kutatástörténetileg fontosak, ám ma már túlhaladottnak tekinthetők. Vörös István véleménye az, hogy a lószerszámos temetkezés nem tartozik a lovas temetkezésekhez.²⁹ Ha van adat a lócsontok csontvázhoz viszonyított helyzetéről, akkor következtetni lehet a lovas temetkezések előbb felsorolt válfajainak valamelyikére.

A pilinyi öt sírból az első publikációban leírtak szerint mindegyikben volt lócsont, igaz, a harmadik sír bemutatásakor nem kerül megemlítésre. Ám a fentebb írt feltétel nem teljesül, hiszen egyik sír leírásában sincs adat – eltekintve egy homályos utalástól az első sír tárgyalásakor – a lócsontok sírban elfoglalt helyéről. Így arról sincs információ, hogy a lovas temetkezések mely

²³ NAGY 1893a, 234.

²⁴ LÁSZLÓ 1943, 46–57.

²⁵ BÁLINT 1969; 1970; 1974.

²⁶ VÖRÖS 2013, 328.

²⁷ VÖRÖS 2013, 327.

²⁸ BÁLINT 1969, 111–112.

²⁹ VÖRÖS 2013, 328.

változata vagy változatai jelentkeznek ebben a temetőben. Pusztán az általános jellemzőkre lehet támaszkodni, melyek szerint a ló maradványai általában a halott bal oldalán, azaz a sír északi részében, vagy a lábvégeknél, a sír keleti részében helyezkedtek el. A honfoglaló magyarság sírjaiból nem egész, hanem részleges lovas temetkezések kerülnek elő, továbbá egy sírba jellemzően egy ló csontjait temették, főként csak a koponyát és lábsontokat.

Az 1. sírba eltemetett ló körülbelül hatéves, kóros, méretét tekintve hasonló a mai lovakhoz. A sírban elfoglalt helyzetére a következő mondat utal: „*A lovas előtestével a ló elejére nehezedvén, fejeik egymást érték.*”³⁰ Nagy G. szerint a halottat a lóra „ültették”, majd lebukott lováról, ezért alakult ki a csontok síron belüli furcsa helyzete. Azt is feltételezi, hogy talán a bolygatott sírok jelensége az élő lóval való temetkezés eredménye.³¹ Ma már tudjuk, hogy ez lehetetlen lett volna, és semmi nem utal erre a gyakorlatra. A 2. sírban nyugvó fiatal nővel szintén eltemették ugyancsak fiatal lovát,³² illetve Nyáry Jenő a 4. és 5. sír férfi halottai esetében is említést tesz lovas temetkezésről, melyek esetében kiemeli, hogy nem volt rajtuk „ékesség”.³³

Kutyás temetkezések

A honfoglalás korából és az Árpád-korból kutyák csontvázai egyaránt kerülnek elő telepekről és temetőkből. A téma összefoglalását Vörös István végezte el. Megállapítása szerint a 10. században leginkább fegyveres férfi sírokból kerülnek elő, de mint a tárgyalt temető is mutatja, női sírokban is megtalálhatóak az ebek. Magyarország területén (1991-ig) 21 helyen jelentkeztek ezek az állatcsontok a temetéssel vagy a halotti torral való összefüggésben.³⁴ Előkerülésük szerint különböző csoportokat lehet megkülönböztetni, a Piliny–leshegyi sírok a kutyás sír kategóriába tartoznak. A leölt kutya az eskü őre és egyben továbbítója volt az ősi szellemek, istenek felé. Hasonló szerepe lehetett a temetésen, vagy egy későbbi alkalommal a sírba helyezett kutyának is. Az őskortól kezdve a kutyákra – többek között – mint lélekhozó, halottkísérő tekintettek,³⁵ valószínűleg a honfoglaló magyarok hitvilágában és túlvilágképében is hasonló funkciót tölthettek be. Az azonban mindenképpen jelzésértékű, hogy modern eszközökkel feltárt, pontosan dokumentált „kutyás sírok” még nem kerültek elő, ugyanakkor arra számos példa van, hogy egy adott sír közvetlen környezetéből vagy a temetkezések között ásták el a kutyák tetemeit.³⁶

³⁰ NYÁRY 1873, 17.

³¹ NAGY 1893a, 231.

³² NYÁRY 1873, 19.

³³ NYÁRY 1873, 23.

³⁴ VÖRÖS 1991, 184.

³⁵ VÖRÖS 1991, 182. Vö.: JELKÉPTÁR 2010, 318.

³⁶ BÁLINT 1971, 305.

A pilinyi 1. sírban a lovas jobb oldaláról a vadászeb került elő, mely „leshelyzetben” feküdt, azaz koponyája mellső lábai között helyezkedett el.³⁷ A 2. sírban nyugvó nővel eltemetett állat a leírtak szerint nagyon sokban hasonlított mai vadászkutyához.³⁸

A Piliny–Leshegyen megfigyelt jelenségek kutatástörténeti fontossága

Az alábbiakban néhány olyan jelentős kutatástörténeti állomást említek meg, melyek a tárgyalt temetővel szoros kapcsolatban vannak. Az íj, mint fegyvertípus temetkezésekben megtalált nyomai a csontból vagy agancsból készült részek, melyek az íjkarokat, illetve a markolatot borították. A sírokban megmaradt ilyen tárgyak rossz megtartásúak, főleg töredékes formában kerülnek elő, ám az látszik, hogy a markolat két oldalán elhelyezkedő lemezek alakja többnyire ovális, hátlapjuk, illetve két végük irdalt, ami a felerősítés szempontjából volt fontos. Az íjkar két oldalán elhelyezkedő íjvégcsonatok enyhén ívelt alakúak, jellemzőjük még a felső részükön megtalálható, az ideg beakasztására szolgáló vájat.³⁹ Dolgozatom szempontjából érdekesség, hogy Cs. Sebestyén Károly leírta: az első ilyen honfoglalás kori íjcsontok a Piliny–leshegyi temetőből kerültek elő, ám akkor az itt talált tárgyakat báró Nyáry Jenő tegez merevítésének gondolta.⁴⁰ A pilinyi temető első, honfoglaló harcos sírjából íjkarok (1. tábla 2–3) és markolatlemez maradványa (1. tábla 4), valamint kisebb csonttöredékek kerültek felszínre (1. tábla 5). Nyáry említést tesz arról, hogy a sírban lévő csonttárgyak némelyikén vörös festés látszott,⁴¹ valamint egyes ilyen darabokon „forrasztott vasékességek” voltak láthatók, illetve néhány esetben bronzszegecset vertek közéjük.

A pilinyi 1. sírban található leletek a honfoglalás kori nyíltartó tegezek meghatározásában is rendkívül fontos szerepet tölthettek be. A báró Nyáry Jenő által pajzs és kézvért részeinek meghatározott vastöredékek, vaspánt,⁴² kerek és lapos csavarok, bronzszegecsek,⁴³ porállagú famaradványok, valamint díszített csontlap alkotta leletegyüttes egykori funkcióját Nagy Géza ismerte fel, és helyesen tegezmaradványként határozta meg.⁴⁴ Ezt néhány összefoglaló

³⁷ NYÁRY 1873, 17.

³⁸ NYÁRY 1873, 19.

³⁹ RÉVÉSZ 1996a, 153.

⁴⁰ NYÁRY 1873, 17.

⁴¹ Az 1. sírban található íjcsontokon, illetve a tegez fedélcsontján binokuláris mikroszkóppal végzett vizsgálatot, infravörös spektroszkópiát, Raman spektroszkópiát, valamint Mikro XRF technikát (röntgenfluoreszcenciás spektroszkópia) alkalmaztunk (Soós 2015). Az archeometriai vizsgálatokra az ásató és publikáló báró Nyáry Jenő azon feljegyzése adott okot és ötletet, mely szerint az 1. sír feltárásakor néhány csonttárgy külső felületén vörös festés nyomait észlelte (NYÁRY 1873, 17). A természettudományos mérések és elemzések még folyamatban vannak, így jelen dolgozat ezek eredményeit nem tartalmazza.

⁴² NYÁRY 1873, 17.

⁴³ Mivel a sírból tegez fedéllapja is előkerült, könnyen lehet, hogy a tegezszejt csontdíszítményeit ezekkel a szegecsekkel rögzítették (STRAUB 1999, 410).

⁴⁴ NAGY 1893b, 322.

munka,⁴⁵ és leírás követte,⁴⁶ majd – többek között – Cs. Sebestyén Károly és László Gyula számos,⁴⁷ a szerkezetre irányuló kérdést is tisztázott. Szintén szerkezetet érintő megfigyeléseket tett Révész László, aki a Hódmezővásárhely–Nagyszigeten talált tegezmaradványok segítségével pontosította az addig ismert, erre a tegeztípusra vonatkozó adatokat.⁴⁸ A Piliny–leshegyi temető 1. sírjában nyíltegez meglétére a tegez pontkörrel díszített fedélcsontja (*1. tábla 8*), tegezzáró vaspánt (*1. tábla 7/a–b*), hat egymás mellett elhelyezkedő nyílhegy (*1. tábla 6/a–e*), valamint fa- és vasmaradványok utalnak.

Bár első ránézésre a rozettás garnitúrák egységesnek mondhatóak, méretükben és díszítésükben eltérnek, variációs lehetőségeik nagyon szélesek. Kezdetben a kutatás úgy vélte, hogy a kisebb méretű veretek a kantáron, a nagyobbak a farhámon helyezkedtek el. Ám egyre több hitelesen feltárt veret került elő, amelyek egyértelműek bizonyítják, hogy a veretek bórszíjon való elhelyezésében semmi törvényszerűség nem volt. A rozettás lószerszámveretekkel először Hampel József foglalkozott,⁴⁹ az első, aki tüzetesebben vizsgálta ezt a verettípust, Fettich Nándor volt.⁵⁰ László Gyula 1943-ban a koroncói lelet alapján készítette el a garnitúra rekonstrukcióját, és megfigyelte, hogy többnyire női sírból kerül elő ez a verettípus.⁵¹ Szőke Béla volt az, aki kimondta, hogy a rozettás veretek csakis női sírokból származhatnak. A kutatást nagyban elősegítette, hogy ő össze is gyűjtötte ezeket a leleteket, ekkor körülbelül harminc volt ismert. Szőke a 10. századi gazdag női viseletet két típusra osztotta. Az első csoportba tartoznak a gazdagon díszített rozettás lószerszámmal, de nemesfém nélküli, vagy kevés nemesfémme ellátott ruházattal rendelkező nők. A másik csoportba a gazdag ruházatú, aranyozott ingveretes, nagyméretű csüngős kaftánveretes nők, akiknek azonban lószerszámuk volt díszítetlen.⁵² Ezt a megállapítást az előkerült leletek a mai napig alátámasztják, a Balotaszálláson előkerült női sírtól – azaz az egyetlen kivételtől – eltekintve.⁵³ Mesterházy Károly úgy gondolta, hogy a rozettás veretek páros, magányos és kiscsaládi temetőkben elhantolt nők mellől kerültek elő. A köznépi temetőben lévő rozettás sírokról

⁴⁵ HAMPEL 1907, 39–43; ZICHY 1917, 152–165.

⁴⁶ JÓSA 1900, 214–224.

⁴⁷ CS. SEBESTYÉN 1932, 206–220; LÁSZLÓ 1944, 342–344.

⁴⁸ Az általa leírt tegezforma alapja egy ovális alakú deszkalap, melynek bőrből, vagy nyírfakéregből készült, enyhén ívelt oldalát az aljától a tetejéig falécekkel, felső – és esetenként alsó – egyharmadát pedig vaspálcákkal merevítették. A tegezszáj általában négyszögletes kialakítású lehetett, melynek szegélyét vasból, illetve csontból készült lapokkal is díszíthették. Tetején szintén vaspálcával merevített gallér, és ferdén elhelyezkedő fedéldeszka található. A tegezbe a nyílveszőket oldalról tették be, benne a nyílcsúcsok hegyükkel felfelé helyezkedtek el (RÉVÉSZ 1985, 35–53).

⁴⁹ HAMPEL 1907, 69, 81.

⁵⁰ FETTICH 1931, 72–77.

⁵¹ LÁSZLÓ 1943, 28–32.

⁵² SZŐKE 1962, 11–19.

⁵³ RÉVÉSZ 2001.

úgy vélekedett, hogy itt a rangos személy elkülönült az őt körülvevő szolgálónéptől. Kutatásai alapján arra következtetett, hogy ezek a nők egy falu, esetleg egy nagyobb térség vezetőinek feleségei vagy lányai lehettek. Véleménye szerint tehát a rozettás lószerszám nem csak egy társadalmi réteget jelöl, hanem nemzetségtípi szállásterületet is.⁵⁴ Dienes István anyagukat tekintve időrendiséget vélt felfedezni az egyes veretek között, nézete szerint az aranyozott ezüsből készültek korábbiak, mint a bronzból készíttettek.⁵⁵ Ezt a feltevést éppen a Piliny–leshegyi temető cáfolja meg, mert itt egy temetőn belül mindkét anyagból készült változat jelen volt, kizárva azt a korábbi felvetést, hogy ezeket egy időben nem használták (6. kép).

Összegzés

Hangsúlyoznom kell, hogy a báró Nyáry Jenő által lebonyolított ásatás saját kora tudományos igényeinek messzemenően megfelelt, napjaink módszertani kíváncsiságait azonban érthető módon nem elégíti ki. A rendelkezésemre álló adatok sokszor bizonyultak kevésnek megalapozottabb következtetések levonásához.

A Leshegyen feltárt sírok leletanyaga, annak ellenére, hogy a temetkezések több mint fele (5-ből 3) bolygatott volt, nagyon színesnek és gazdagnak mondható. Az 1. sírban megtalálható aranylemezekkel díszített süveg, a csontos íj, a veretes öv (7. kép) mind a férfi gazdagságára illetve magas rangjára engednek következtetni. Ugyanez figyelhető meg a 2. sírban nyugvó nő aranyozott ezüst tárgyait: rozettás veretek és szíjvégek, szügyelődíszek (2. tábla 10/a–b), arany fülesgombjait, hólyagos fejű fejesgyűrűjét és görög feliratú csüngőjét (2. tábla 7/a–b) vizsgálva is. A 3. női temetkezésben kevesebb „előkelőbbnek” tartott tárgytípust találtak, bár ez betudható a bolygatásnak is. A 4. és 5. temetkezés esetében csupán olyan leletek kerültek elő, melyek arra utalnak, hogy a két sírban harcosok nyugodtak, bolygatottságuk azonban pontosabb megítélésüket ellehetetleníti. A temető érdekessége, hogy mindegyik sírjába temettek lovat, illetve, hogy az összes férfi sírnak meghatározott temetkezés rendelkezett fegyvermelléklettel.

Összességében elmondható, hogy a báró Nyáry Jenő által 1871-ben megtalált, rövid idő alatt létesült sírcsoport az Ipoly környékén letelepedő, 10. századi magyar előkelők korai képviselőit rejtette.⁵⁶ A Piliny–leshegyi temető publikálásában nem csupán a honfoglalás kori temetők szakszerű feltárásának kezdetét, hanem az egyes tárgytípusok részletesebb, tudományos igényű feldolgozásának kiindulópontját is üdvözölhetjük.

⁵⁴ MESTERHÁZY 1980, 95–131.

⁵⁵ DIENES 1956, 44–46.

⁵⁶ RÉVÉSZ 1996a, 130.

Irodalom

- BÁLINT 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése – Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/1 (1969) 107–114.
- BÁLINT 1970 = Bálint Cs.: A ló a pogány magyar hitvilágban – Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois *païens*. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1970/1 (1970) 31–43.
- BÁLINT 1971 = Bálint Cs.: A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971/1 (1970) 305.
- BÁLINT 1974 = Bálint Cs.: A honfoglaláskori lovastemetkezések – Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe–XIe siècles. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1974/2 (1974) 85–108.
- CS. SEBESTYÉN 1932 = Cs. Sebestyén K.: „Asagittis Hungarorum”. A magyarok íja és nyila. *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségstudományi Intézetéből* 8 (1932) 167–255.
- DIENES 1956 = Dienes I.: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1956 (1956) 36–54.
- DÖVÉNYI 2010 = Dövényi Z.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest 2010.
- FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *Archaeologiai Értesítő* 45 (1931) 48–112.
- GILLI 1999 = Gilli, E.: I Materiali archeologici della raccolta *Nyáry* del Museo Civico Correr di Venezia. [Collezioni e Musei Archeologici del Veneto 42.] Roma 1999.
- HAMPEL 1907= Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- JELKÉPTÁR 2010 = Hoppál M. – Jankovich M. – Nagy A. – Szemadám Gy.: *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó, 2010.
- JÓSA 1900 = Jósa A.: Emlékek a honfoglalás korából. *Archaeologiai Értesítő* 20 (1900) 214–224.
- KALICZ 1968 = Kalicz, N.: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn: Abriss der Geschichte des 19–16. Jahrhunderts v. u. Z.* [Archaeologiai Hungarica 45.] Budapest 1968.

- KULCSÁR ET AL. 2011 = Kulcsár V. – Lőrinczy G. – Makkay J. – Mráv Zs. – Szőnyi E. – Tóth E.: Temetőfeltárás. In: Müller R. (főszerk.): *Régészeti kézikönyv*. Budapest 2011, 129–151.
- LÁSZLÓ 1943 = László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge*. [Archaeologiai Hungarica 27.] Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1944 = László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- MESTERHÁZY 1980 = Mesterházy K.: *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest 1980.
- NAGY 1893a = Nagy G.: A magyarhoni lovas sírok. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893) 223–234.
- NAGY 1893b = Nagy G.: A hunn-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893) 313–323.
- NYÁRY 1873 = Nyáry J.: A pilini Leshegyen talált csontvázokról. *Archaeologiai Közlemények* 9 (1873) 16–25.
- NYÁRY 1902 = Nyáry A.: Temető királyságunk első századából. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 350–356.
- NYÁRY 1904 = Nyáry A.: A pilinyi Árpádkori temető. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 50–70.
- PATAY 1957 = Patay P.: Adatok a nógrádi dombvidék 10–11. századi településtörténetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 58–66.
- RÉVÉSZ 1985 = Révész L.: Adatok a honfoglalás kori tegez szerkezetéhez. *Acta Ant. et Arch. Suppl.* 5 (1985) 35–53.
- RÉVÉSZ 1996a = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez – Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Szerk.: Kovács L. – Révész L. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b = Révész L.: Piliny–Leshegy. In: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. (szerk.): *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 403, 404.
- RÉVÉSZ 2001 = Révész L.: *Aranyszántás Balotán. – Goldenes Ackerfeld in Balota*. Budapest–Kiskunhalas 2001.
- SOÓS 2015 = Soós R.: *Egy 19. században feltárt honfoglalás kori temető elemzése az új kutatási eredmények tükrében. Piliny–Leshegy*. (OTDK dolgozat) Szeged: SZTE BTK Régészeti Tanszék, 2015.

- STRAUB 1999 = Straub P.: A honfoglalás kori tegezcsontok időrendjéhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 409–422.
- SZÉLL 1941 = Széll M.: XI. századi temetők Szentes környékén. *Folia Archaeologica* III–IV (1941) 231–265.
- SZŐKE 1962 = Szőke B.: *A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- VÖRÖS 1991 = Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon 2. *Folia Archaeologica* XLII (1991) 179–196.
- VÖRÖS 2013 = Vörös I.: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. In: Révész L. – Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Szeged 2013, 321–336.
- ZICHY 1917 = Zichy I.: A honfoglalás kori tegez és keleti kapcsolatai. – *Der Pfeilköcher der ungarischen Landnahmezeit und dessen Zusammenhang mit dem Orient. Turán* 2 (1917) 152–165.

The analysis of the Hungarian Conquest period's first time excavated cemetery

RITA SOÓS

The area of Piliny village was an ideal place for settling in the Hungarian Conquest period in terms of the type of the soil, the amount of precipitation, vegetation and several other environmental endowments. Artifacts of various age found in this area prove that these conditions were given and suitable for settling, even in the previous periods and through the middle ages, respectively, and to the modern era.

In the publication of this burial place we can appreciate not only the first workmanlike excavation of the Hungarian Conquest period's cemeteries, but the opening of the archeological objects particular and erudite processing.

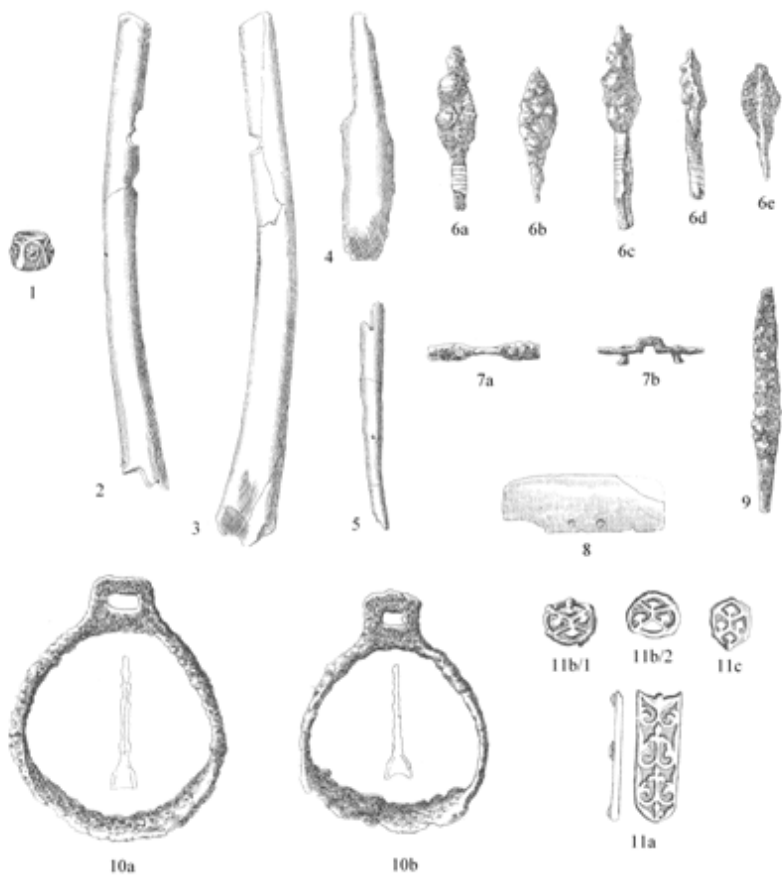
5. kép: Az első férfisír koponyájáról készült feltétel (GILLI 1991, 31)

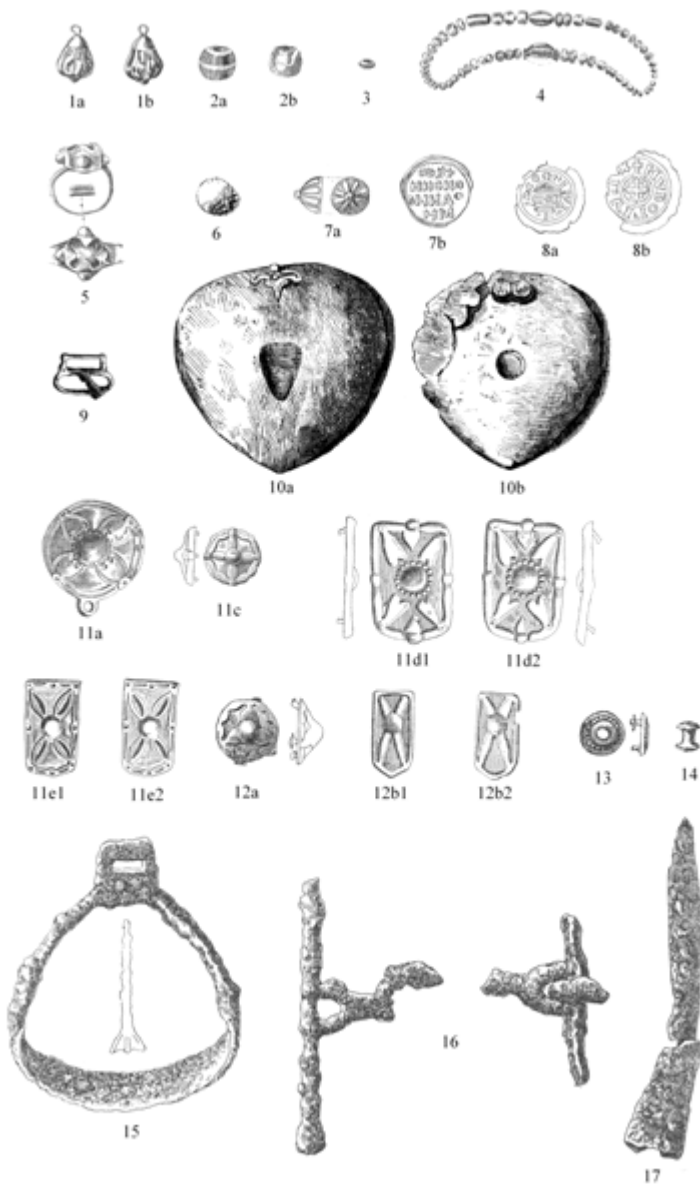
6. kép: A pilinyi rozettás lószerszámveretek (RÉVÉSZ 1996b, 404)

7. kép: Övgarnitúra (RÉVÉSZ 1996b, 403)

1. tábla: Piliny-Leshegy, 1. sír leletanyaga (HAMPEL 1900, Pilin I-IV. tábla)

2. tábla: Piliny-Leshgy, 2. sír leletanyaga
(HAMPEL 1900, Pilin I-II, IV. tábla; 522, 523. oldal; 6., 10/b.; NYÁRY 1873, 10, 18. ábra)

Újabb adatok a honfoglalás kori viselet rekonstrukciójához

ANDRÁSI RÉKA

Bevezetés

A Kárpát-medencében a 10–11. század során a viselet fontos és gyakori elemét képezték a fülesgombok. Ezen tárgytypus jellegzetes keleti eredetűnek tartható, s minden társadalmi rétegnél megfigyelhető.¹ Azonban ezen apró tárgyakra a szakirodalom igen csekély figyelmet szentelt, az elemzések során inkább a nemesfémből készült ruhadíszek, veretek kerültek előtérbe.²

Dolgozatomban Hajdú-Bihar megye³ és a Rétköz⁴ területén feltárt 10–11. századi temetők sírjaiból származó fülesgombokat mutatom be. Részletesen kitérek technikai kivitelükre és formai variánsaikra, illetve a fülesgombok díszítési módjaira. Továbbá értekezem a vizsgált tárgytypus egyes változatainak nem, életkor és társadalmi helyzet szerinti megoszlásáról. Végezetül, a fülesgombok viseletben betöltött szerepét mutatom be, mely során nem csak Hajdú-Bihar megye és a Rétköz temetőinek sírjait használtam fel, hanem a Kárpát-medence különböző területein előkerült 10. századi temetkezéseit is vizsgálat alá vontam.

A fülesgombok technikai kivitele, formai variánsai

A fülesgombok technikai kivitelük szerint két nagy csoportra oszthatóak: lehetnek két félből öntöttek, üregesek, melyek függőlegesen, ritkábban vízszintesen illeszkednek egymáshoz, a falaik vékony öntésűek.⁵ A sírokban sok esetben a gombok már külön váltak, esetleg már csak egy üreges félgomb került elő. Ez esetben a másik fél elkorrodálódott, vagy az ásatás során kis méretéből adódóan nem került napvilágra, de az is elképzelhető, hogy a sírba

¹ Itt szeretném tolmácsolni köszönetemet Dr. Révész Lászlónak (SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Dr. Langó Péternek (MTA BTK Régészeti Intézet), akik értékes tanácsaikkal és észrevételeikkel segítettek a munka megszületését. Továbbá köszönettel tartozom a Déri Múzeum Régészeti tárvezetőjének, Dr. Dani Jánosnak és gyűjteménykezelőjének, Faragóné Csutak Tündének, akik lehetővé tették, hogy felhasználhassam az általam vizsgált Hajdú-Bihar megyei temetők eredeti dokumentációit és sírjait.

² A bronzból öntött, tömör gombok a Kijevi Orszország területén is megtalálhatóak, főleg az ún. druzsina sírokban, Kijev és Csernyigov környékén. Az üregesen öntött fülesgombok eredetére a szakirodalom nem tér ki, így további kutatást igényel a téma (MESTERHÁZY 2000, 211).

³ Az ország keleti szélén 6212 km²-t foglal el, területén több középtáj található. Keleten, a Nyírség déli részének homokbuckái teszik változatossá a tájat. Délen, délkeleten a Sebes-Körös határolja, a Hortobágy és a Berettyó, s ezek mellékfolyói alakították a területet. A Nyírségtől nyugatra a megye közepén észak-déli irányban húzódik a Hajdúság, amelynek magasabban fekvő kistáját Hajdúhátnak nevezzük (M. NEPPER 1994, 152; M. NEPPER 2002, 17).

⁴ A Rétköz, a Felső-Tisza-vidék 560 km²-es kistája, a Zempléni-hegység és a Nyírség között megbúvó, egykor vizes, mocsaras láp. A Tisza ősi árterének bal parti része, a jobb partján – a Rétközhöz minden tekintetben hasonló – Bodroghöz fekszik (ISTVÁNOVITS 2003, 245).

⁵ SZÓKE 1962, 79; MESTERHÁZY 2000, 211.

már csak a gomb egyik fele került. A másik technikai megoldás, amikor egybeöntve készítik el a tömör fülesgombokat.⁶

A szakirodalom a fülesgombok formai variánsaira vonatkozó egységes nevezéktant még nem alakított ki. Olvashatunk gömb-, félgömb-, lencse-, gomba-, körte-, csepp, ovális és ritkán kúp alakú fülesgombokról. Ezeknek a formáknak a vizsgálata után – a Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén előkerült fülesgombok alapján⁷ – részletes tipologizálásra törekedtem.

A gömb alakú fülesgomboknál előfordul, hogy a szakirodalom megkülönböztet lapított gömb alakú gombot, de a legtöbb esetben az enyhén- és erősen lapított gömbformát is egységesen gömb alakúnak nevezi. Úgy véltem, hogy célszerű ezeket megkülönböztetni, hisz öntési technikájukban is különbözőek: a sima gömb alakúak általában üregesen, két félből öntöttek, míg az enyhén- és erősen lapított típusúak tömören öntöttek (*1. kép 1*).

Ismeretes a félgömb alakú változat is, azonban számbeli megjelenése semmiképp sem kötődik a gömb típusokhoz, ritkán gombolta őseink viseletét, s minden esetben tömören öntött (*1. kép 2*).

A legtöbb esetben a gomba és a lencse alakú fülesgomb kifejezés alatt ugyanazt a formát értik. Az általam kialakított rendszerben a gomba alakú kifejezést használok, melyen belül egy lapított típust is elkülönítettem. Ennek a típusnak a kialakítása minden esetben tömören öntött (*1. kép 3*).

A körte alakú fülesgomb (*2. kép 1*) megnevezés az, melyet nem túl következetesen használ a szakirodalom, többször a csepp- (*2. kép 2*) vagy az ovális formát⁸ (*2. kép 3*) is körte alakúnak határozzák meg. Azokat a formai variánsokat soroltam a körte alakú gombokhoz, melyek kis félgömbben végződők, esetleg melyek bikónikus formájúak s erősen hasasodóak. Ezek alapján három variációt különböztettem meg a körte formán belül. Technikai kivitelük szerint – a gömb típusokhoz hasonlóan – üreges és tömören öntött kialakításúak is lehetnek.

A kúp formájú fülesgomboknak két típusa képviseltette magát a vizsgált területen. Az egyik a „sima” kúp alakú, a másik az általam tagolt testűnek nevezett forma, s mindkét típus tömören öntött (*2. kép 4*).

Hajdú-Bihar megyében három nagy sírszámú, hitelesen feltárt temetőben került elő több olyan temetkezés, ahol az elhunytak ruháit fülesgombok kapcsolták. Ezek közül két temető (Hajdúszoboszló–Árkoshalom⁹ és Püspökladány–Eperjesvölgy¹⁰) a 10. század elejétől a 11. század végéig volt használatban, míg harmadik temetőt (Sárrétudvari–Hízófield¹¹), a 10. század első

⁶ SZÖKE 1962, 79.

⁷ A vizsgált terület fülesgombokkal kapcsolatos adatbázisa: ANDRÁSI 2015.

⁸ Az általam kialakított tipológiában két külön típust képviselnek. A csepp alakú „hasasodóbb” mint az ovális, utóbbi „tojásdás” formájú.

⁹ M. NEPPER 2002, 58–107.

¹⁰ M. NEPPER 2002, 128–358.

¹¹ M. NEPPER 2002, 296–358.

harmadában nyitották, s a 970-es évekig használták,¹² tehát 11. századi leletanyagról ebben az esetben nem beszélhetünk.

A Rétköz területén az egyetlen teljesen feltárt, nagy sírszámú temető Ibrány–Esbó-halom, ahová a 10–11. század folyamán temetkeztek¹³, hasonlóan a Püspökladány–eperjesvölgyi és a Hajdúszoboszló–árkoshalmi temetőhöz. Ibrányon több temetkezésben is előfordultak fülesgombok, azonban lényegesen kevesebb, mint a fentebb említett Hajdú-Bihar megyei temetőkben, s a gombok formái kialakítása is homogénebb képet mutatott.

Formai és technikai kiviteli szempontok alapján mind a négy temetőben az üreges, két félből öntött, gömb alakú fülesgombok fordultak elő a legnagyobb számban. A gomba és lapított gomba alakú fülesgombok a Hajdú-Bihar megyei nagy sírszámú temetőkben szintén gyakoriak,¹⁴ ellentétben Ibrány–Esbó-halommal, ahol a gomba alakú variáns nem fordult elő. Azonban a Rétköz több lelőhelyén is megjelent a gomba formájú fülesgomb, sőt, az egyik legtöbbet előforduló formai variánsnak számít ezen a területen.

A körte alakú gombok Hajdúszoboszló–Árkoshalmon, Püspökladány–Eperjesvölgyön és Sárretudvari–Hízóföldön ugyan kis számban, de előfordultak.¹⁵ A félgömbben végződő és az erősen hasasodó, illetve a bikónikus típus is megjelent a megyében. Utóbbi típus a Rétköz területén is képviseltette magát, azonban nem az ibrányi temetőben, hanem Demecser–Borzsovapuszta, Dinnyés-hegyen.¹⁶ Technikai kivitelük szerint – tömören és üregesen öntöttek – a vizsgált régióban fele-fele arányban oszlanak meg.

A körte formájúaknál is ritkábbak – még a nagy sírszámú temetőkben is csupán egy-két sírban voltak jelen – a félgömb-, csepp-, ovális- és kúp alakú fülesgombok. A félgömb- és az ovális típus csak Hajdú-Bihar megyében fordult elő, a Rétköz területén ezek a formai variánsok egyelőre ismeretlenek az általam vizsgált temetőkben. Azonban a csepp- és a kúp alakú változatok már a Rétközben is megjelentek.

A fülesgombok díszítésmódjai

Bár a legtöbb bronz fülesgomb sima felületű, néhány esetben valamiféle díszítéssel látták el ezeket. A díszítés szempontjából akadnak olyan visszatérő elemek, melyeket akár típusonként is elkülöníthetünk.¹⁷

¹² RÉVÉSZ – M. NEPPER 1996, 245.

¹³ ISTVÁNOVITS 2003, 365–384.

¹⁴ Az orosz szakirodalomban, a tömören öntött gömb- és gomba alakú típusok ismereteseek, mint kaftánt záró tárgyak, így ennek a két formai variánsnak, a keleti eredete bizonyos (MIKHAILOV 2005, 57, 2. ábra). A Kárpát-medencében a 10. század első harmadától vannak jelen, s a 11. századi sírokban is előfordulnak.

¹⁵ A sírokban egyesével, esetleg más típusú gombbal együtt kerültek elő.

¹⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 36.

¹⁷ A Hajdúszoboszló–árkoshalmi temető 24 db fülesgomb anyagából 3 db, a Püspökladány–eperjesvölgyi temető 44 db gombjából 8 db, Sárretudvari–Hízóföld 91 db példányából 7 db gombról mondható el, hogy valamilyen díszítéssel látták el a felületüket. Ibrány–Esbó-halom 14 db gombjából csupán 1 db ékeesebb.

A gombok dekorálása a legtöbb esetben a gömb és gomba alakúakon figyelhető meg, ami annak is köszönhető, hogy ezek a legelterjedtebb típusok.

A gömb alakúak egyik jellegzetes díszítési módja, amikor a gömbtest felénél, illetve attól kicsit lejjebb két párhuzamos, vízszintesen futó árok/sekély vonalszerű bemélyedés fut, s ez alatt sugarasan rovátkolt a felület (3. kép 1).

A gomba alakú fülesgombokon az általános díszítésmód, amikor sugarasan rovátkolt a „fejrészük”, tehát a fülesgomb alja (3. kép 2). A gomba variánst már valamivel több esetben ékesítik, mint a gömbtestűeket.

A Rétköz területén a gomba alakú gombok díszítése színesebb palettát mutat, mint Hajdú-Bihar megyében. A gomba formájú fülesgomboknál a Rétköz régióban nem csak az általánosabb, sugarasan bekarcolt rovátkák jelentek meg, hanem vannak igényesebb kivitelűek is. Tiszebercel–Mezőgazdasági Szakiskola 16. sírjában és Tiszebercel–Ráctemető 4. temetkezésében a gomba alakú fülesgombokon rozettaszerű díszítés figyelhető meg. Mindkét temetőben egy-egy példány látott napvilágot (3. kép 3).

A körte alakú fülesgombok felületét általában gerezdekkel, bordákkal látják el (3. kép 4). Ezen típusból a Hajdúszoboszló–árkoshalmi temető 240. sírját emelném ki, mely egy erősen hasasodó variáns, s a 11. századra datálható.¹⁸ Felületén mély gerezdek figyelhetőek meg, mely a keltezés szempontjából fontos jelenség. A mélyebb gerezdes díszítés az általam vizsgált területen a gömb, csepp és körte alakú példányoknál is megfigyelhető, ami igen fontos, mivel ezek a típusok is a 11. századi temetőrészekből kerültek elő, így az általam vizsgált területen korhatározó jelenség.¹⁹ A 10–11. század során használt nagy sírszámú temetők közül ez az állítás Püspökladány–Eperjesvölgy esetében figyelhető meg a legszebben. Az 542. és 582. temetkezésében a gömb alakú, üregesen öntött, füles félgombok mélyen gerezdelt kialakításúak, kisebb vájatokat képeztek a felületükön. Ez a díszítésmód egyik 10. századi temetőben, temetőrészben sem jelent meg Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén (3. kép 5). Szintén a püspökladányi temetőben, a 289. sírban ugyancsak mélyen gerezdelt testű fülesgomb látott napvilágot. Ez a típus csepp alakú,²⁰ s csak az alsó egyharmadában figyelhető meg ez a díszítési mód. Ez a formai variáns is a 11. századi temetőrészből látott napvilágot.

A fülesgombok előfordulása a férfi, női és gyermek temetkezésekben

A fülesgombok elsősorban a női viselet részét képezték az általam vizsgált temetőkben, kirívóan magas a női sírokban előforduló gombok száma a férfiakéhoz képest.²¹

¹⁸ M. NEPPER 2002, 97.

¹⁹ ANDRÁSI 2015, 19. táblázat.

²⁰ A többi csepp alakú, bronz fülesgomb a vizsgált régióban nem díszített, illetve az ovális típusúak sem kaptak díszítést.

²¹ A legtöbb fülesgomb Sárrétudvari–Hízóföldön fordult elő: 39 sírban jelentkezett, ebből 26 női temetkezéshez köthető, 7 esetben zárta férfi öltözkédét, illetve még 2 fiatal és 3 gyermek sírjában került elő fülesgomb. Püspökladány–Eperjesvölgyön a 29 fülesgombot tartalmazó sírból 15 köthető 198

A típusokat tekintve semmiféle szabályosságot nem lehet megállapítani, hisz nemtől és kortól függetlenül megjelentek; így fiatalabb és idősebb, női és férfi, illetve gyermek sírokból is kimutatható az összes formai variáns.

A 11. századi fülesgombok Hajdú-Bihar megyében női és gyermek sírok leleteit képezték, férfi sírból nem kerültek elő. A Rétköz egyetlen 11. századi fülesgombbal rendelkező sírja Tiszabercel–Újsor 27. temetkezéséhez köthető.²² A sírban fekvő nemét nem állapították meg, azonban a csüngős bronz ingnyakveretek arról árulkodnak, hogy nő sírja lehetett.²³

A férfi viseleten a fülesgombok ritka megjelenésére, s a 11. században a gombok megritkulására véleményem szerint két magyarázat kínálkozik: vagy szerves anyagból készült, ún. száragombokat – kötött gombokat –, esetleg szalagokat alkalmaztak a ruhák kapcsolására,²⁴ s így nem maradt meg a jövő számára. Vagy számolhatunk a hajdani, keleti eredetű viselet átalakulásával és fokozatos háttérbe szorulásával is.

A fülesgombok előfordulása a különböző társadalmi rétegeknél

A fülesgombok formai variánsain kívül igen fontos annak vizsgálata, hogy milyen anyagból készültek a gombok. A bronztól eltérő anyagú gombok száma rendkívül alacsony, s a leggazdagabb sírokból is ugyanolyan formájú, anyagú fülesgombok kerültek elő, mint azokban a temetkezésekben, ahol nagyon szegényes a leletanyag, vagy egyáltalán nincs más lelet az elhunyt sírjában a fülesgombokon kívül. Esetleg számbeli különbség figyelhető meg, tehát a nagyon szegényes sírokból 1, esetleg 2 db gomb lát napvilágot. Az általam vizsgált területen csupán 2 db aranyozott ezüst és 1 db aranyozott bronz példány került elő, előbbi Sárrétudvari–Hízóföld 136. sírjában,²⁵ utóbbi Ibrány–Esbó-halom 145. temetkezésében²⁶ gombolta az egykori öltözetet, s mindkettő női sírhoz köthető. Leletanyaguk gazdag: Sárrétudvarin félhold alakú, bizánci arany fülbevalópár került elő az aranyozott ezüst, csepp alakú fülesgomb

női temetkezéshez, 4 sírban férfi vázon került elő, illetve 1 fiatal, s 8 gyermek ruháját fogták össze egykor fülesgombok. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon és Ibrány–Esbó-halmon a fülesgombok száma jóval kevesebb, mint az előbb említett temetők esetében, bár a női temetkezésekben előforduló gombok aránya ezeknél a temetkezőhelyeknél is kimagasló. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon a 14 fülesgombot tartalmazó sírból 9 köthető női, 2 férfi temetkezéshez, illetve 1 fiatal, 1 gyermek- s 1 csecsemő sírhoz. Ibrányon 8 sírból került elő fülesgomb, ebből 3 nő, 2 leány, 1 pedig gyermek vázán látott napvilágot, s csupán 1 férfi viseletét kapcsolta fülesgomb; további egy sírban nem meghatározott az elhunyt neme.

²² ISTVÁNOVITS 2003, 202.

²³ A sír leletanyagába tartozik egy nyílhegy is – mely elveszett –, de elképzelhető, hogy ár vagy más vaseszköz volt, s mivel női sírokból a nyílhegy nem jellegzetes, esetleg bajelhárítóként funkcionálhatott.

²⁴ A Kaukázus hegyeiben, Közép-Ázsiában jól konzerválódott 13–14. századi mongol viseleten megfigyelhető, hogy nem fém, hanem szerves anyagból készült rögzítő gombokat, s szalagokat alkalmaztak. Időben a honfoglalás korától távol állnak, így párhuzamot nem vonnánk, azonban a szerves anyaggal való ruha rögzítésére kitűnő példa (ROSSI – ROSSI 2004, 44, 49).

²⁵ M. NEPPER 2002, 323.

²⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 89.

mellett, míg Ibrányon kéttagú csüngős bronz ingnyakveretek díszítették a leány aranyozott bronz fülesgombbal ellátott egykori viseletét. Azonban akadtak gazdagabb temetkezések Hajdú–Bihar és a Rétköz területén is – mint a poroshalmi 1. sír,²⁷ vagy a rétközberencsi 2. temetkezés,²⁸ ahol lovukkal eltemetett harcosok feküdtek, teljes övgarnitúrájukkal felszerelve –, de pusztán bronzból készült gombok ékesítették öltözetüket.

Összefoglalva elmondható, hogy a fülesgombok minden társadalmi réteg temetkezésében előfordulnak,²⁹ s nem egyértelműen jelzik viselőjük társadalmi vagy anyagi helyzetét.³⁰

A fülesgombok viseletben betöltött szerepe

A fülesgombok sok esetben nem eredeti viseleti helyzetükben látnak napvilágot a sírokban. Kis méretükből adódóan, illetve a bolygatások következtében gyakran elmozdulnak, így a ruhák gombolódásának kérdése nem minden esetben tisztázható. A gombok rögzítése a következő módon történt: a gombok fülét átdugták az anyagon és a fonák oldalon, a fülekbe húzott bőrszíjjal vagy szövetből varrott szalaggal, esetleg zsinórral rögzítették (*4. kép 1*).³¹

A szakirodalom sem foglal állást abban a kérdésben, hogy felső vagy alsóruházatot, esetleg mindkettőt gomboltak-e ezen tárgyakkal. Véleményem szerint inget is kapcsolhattak, hisz kis méretükből adódóan (átlagos méretük 1,2 cm) nem minden esetben voltak alkalmasak kaftán gombolására. Ugyanakkor a tömören öntött, nagyobb példányok minden bizonnyal kaftánt rögzítettek. Ennek szemléltetésére két sír gombanyagát hasonlítottam össze: a püspökladányi 207., valamint a sárrétudvari 53. sír fülesgombjait; a gombok mindkét temetkezésben női öltözőkhez tartoztak. Ezen sírok gombjai szélsőséges adatokkal rendelkeznek, így általános megállapításként kezelni azt, miszerint a kisebb gombok csak inget gombolhattak, nem biztos, hogy célravezető, azonban a méretbeli különbségek elgondolkodtatóak. A püspökladányi sír tömören öntött, gömb alakú fülesgombokat is tartalmazott, melyek közül az ép példány 1,75 cm, súlya 6 gramm. A sárrétudvari temetkezés, két félből öntött darabjai a 2 grammot sem érték el – az eredeti állapotát megőrzött példány sem –, magasságuk pedig 1,2–1,5 cm körüli. Tehát ami igazán szembeötlő, az az öntési technika közötti különbség, melyből a nagy súlykülönbség is adódik.³²

Az általam vizsgált területen változatos képet mutatnak a fülesgombok abban a tekintetben, hogy hol helyezkedtek el a ruházaton. A sírokban sok esetben 1–2 fülesgomb fordult elő a vázon, azonban ezeket változatos módon

²⁷ M. NEPPER 2002, 394–395.

²⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 176–178.

²⁹ RÉVÉSZ 1996, 98.

³⁰ Ez a jelenség a hajkarikák esetében is megfigyelhető (RÉVÉSZ 1996, 79).

³¹ KÖHEGYI–KNOTIK 1982, 198; SIPOS É. N., 12.

³² Csutak Tünde szíves szóbeli közlése alapján.

varrták fel az öltözékre. Az alsó-, felsőruhán kívül a viselet más elemeihez is használhattak eleink fülesgombokat, mint az öv- és a süveg esetében. A nők gyakran viseltek textil övet, ezeknek az anyaga lehetett selyem vagy valamilyen szőtt szalag.³³

Mind a négy hitelesen feltárt, nagy sírszámú temetőben, illetve a kisebb temetőtöredékeknél is megfigyelhető jelenség, amikor 1 db gömb vagy gomba alakú³⁴ fülesgomb tartozott az elhunyt egykori öltözékéhez. Ezek a legtöbb esetben úgy voltak felvarrva a ruhára – nemtől, kortól függetlenül –, hogy a jobb vagy bal oldalon, főképpen a kulcscsontok fölött, a váll környékén helyezkedtek el, s minden bizonnyal a kaftán gallérját/szárnyát gombolhatták.³⁵

A kulcscsont mindkét oldalán vagy annak környékén Sárretudvari–Hízóföldön 6 sírban (31., 127., 134., 167., 225., 248. sír) jelent meg fülesgomb,³⁶ s csupán női temetkezésekhez köthetőek. Továbbá, Hajdúszoboszló–Árkoshalmon a 226. sírban került elő egy fülesgomb hasonló módon, s szintén női vázról. Ennek a viseleti módnak az egyik megoldása lehetett, amikor a kaftán mindkét vállára, mellkas környékére lehajtott gallért gombolta, vagy esetleg az egyik gomb belül gombolta a viseletet,³⁷ míg a másik kívül. A harmadik elképzelést a Kaukázus északnyugati részén elhelyezkedő Moščevoja Balka egyik lelete reprezentálja.³⁸ A temető különlegessége, hogy a temetkezésekben a szerves anyagok kitűnően konzerválódtak és időben nem állnak messze a honfoglalás korától sem, mivel a 8–10. századra keltezhetőek. Az egyik temetkezésben egy kisleány ruhájának maradványán, valamivel a gallér alatt 2 db gömb alakú, tömören öntött fülesgombot varrtak fel. Szerepük különlegessége, hogy nyaklánc függesztésére szolgáltak, melyek üveggyöngyökből és különböző bajelhárító funkcióval bíró amulettekből (pl. medvekaromból) álltak.³⁹ Ez a kaukázusi sír egy olyan felhasználási lehetőségre hívja fel a figyelmet, amely korábban nem merült fel a magyar szakirodalomban, pedig elképzelhető, hogy hazánkban is viselték így a nyakláncot. Erre a viseleti módra utalhat Hajdúszoboszló–Árkoshalom 226. temetkezése, melyben a bal kulcscsontnál és a jobb állkapocs környékén egy-egy gömb alakú fülesgomb került elő, míg a nyaktájékon különböző gyöngyöket és átlukasztott rókafogát tartak fel a füzér részeként (4. kép 2).⁴⁰

Az egyik érdekes jelenség, amikor a koponya környékén, a fül tájékán – a legtöbb esetben a jobb oldalán – jelent meg egy vagy kettő bronzgomb, továbbá

³³ SEILER-BALDINGER 1981, 57–58.

³⁴ Előfordultak az egyszerű gömb és gomba alakúakon kívül a lapított változataik is.

³⁵ A sírok eredeti dokumentációját a Déri Múzeum adattárából bocsájtották rendelkezésemre.

³⁶ A kulcscsontok környékén üregesen öntött gömb és gomba alakú típusok fordultak elő.

³⁷ A kaftán egyik oldalát belülré, míg a másikat kívülré – tehát keresztben – hajtották, így működhetett ez a megoldás. Az orosz nyelvű szakirodalomban a „szogd kaftánként” ismert viseletnél jellemző, hogy a legfelső gomb belül helyezkedik el, maga a ruha pedig térd alá ér és végig nyitott (KÜRTI 1978–79, 34–35; E. NAGY et al. 2010, 19).

³⁸ IERUSALIMSKAJA – BORKOPP 1996, 9, 12.

³⁹ IERUSALIMSKAJA – BORKOPP 1996, 46–47.

⁴⁰ M. NEPPER 2002, 94.

több esetben a koponya alatt is előfordultak fülesgombok. Ezekben az esetekben lehet, hogy valamilyen szervesanyagból készült süveg, fejfedőre varrták fel a fülesgombokat, melyek használatuk során valamilyen fül- vagy tarkóvédő anyagot gombolhattak fel, mikor nem kellett a hideg ellen védekezni, esetleg fátyolt is rögzíthettek. Ennek a viseleti módnak a bemutatására Moščevoj Balka ismét felhasználható: egy bőrből készült fejfedő is napvilágot látott a temetőben, amelynek a bal oldalára egy gombot varrtak fel.⁴¹ Ez esetben a fejfedő egyik oldalára egy szalag lehetett valamilyen módon – valószínűleg varrással – rögzítve, melyet az áll alatt vezethettek el, s a túlsó oldalon elhelyezkedő gomb szolgálhatott a szalag másik felének kapcsolására. Ezzel biztosíthatták, hogy a fejen maradjon a fejfedő, illetve, hogy a zord időkben a fülvédő jobban rásimuljon a fülre, esetleg fel is köthették a fül- és tarkóvédőt (4. kép 3). Hajdú-Bihar megye több temetőjében is előfordult a fej környékén gomb, ebben a helyzetben a tömören és üregesen öntött gömb típusok. A Rétköz területén csupán Ibrányon, egy esetben látott napvilágot a koponyánál fülesgomb, mely az előbbiektől eltérően csepp alakú volt. A fejfedő/süveg fülesgombokkal történő kapcsolása a nőknél és a gyermekeknél volt megfigyelhető, a férfiaknál nem volt jellemző az általam vizsgált területen. Ezen jelenségből következtetve elképzelhető, hogy fátylat is rögzíthetett, mely a por ellen védhette a nőket, gyermekeket, de ez csupán egy feltételezés.

A kéz környékén is több alkalommal fordultak elő fülesgombok bolygatatlan sírokban. Elképzelhető, hogy ezekben az esetekben valamiféle mandzsettászerű ruhaujj gombolására szolgálhattak.⁴² A püspökladányi temető 278. sírjában 2 db gömb alakú bronzgomb került elő egy nő kisujja és a jobb alkarjának két csontja között.⁴³ A Rétköz területén a tiszabezdédi 10. temetkezésben, egy férfi bal alkarcsontja mellett találtak 3 db üreges gömb alakú bronzgombot, a 14. sírban pedig egy nő jobb és a bal alkarcsontjának közepénél egyet-egyet: az egyik gomb tagolt kúp alakú, a másik üregesen öntött, gömb alakú volt. A Sárretudvari temető 128. temetkezése igen különleges, hisz 7 db két félből öntött, gömb alakú fülesgomb jelentkezett egy férfi jobb csuklója körül, s alatta keskeny bőrpánt maradványai is megfigyelhetőek voltak, mely bőrcsíkra minden bizonnyal a gombokat varrták fel.⁴⁴ Ez igen csak egyedi megjelenése a gomboknak, mivel meglepő lenne 7 db fülesgomb mandzsettaként történő rögzítése, így elképzelhető, hogy ezek karperecszerű díszítésként funkcionáltak.

⁴¹ IERUSALIMSKAJA – BORKOPP 1996, 38–39.

⁴² PROHÁSZKA – RÉVÉSZ 2004, 166.

⁴³ M. NEPPER 2002, 173.

⁴⁴ M. NEPPER 2002, 321.

A több gombbal záródó viseletek

A honfoglalás korában a több gombbal záródó viseletek is igen színes palettát mutatnak. Az öltözék záródhatott középen, jobb vagy bal oldalon, ferdén vagy duplasorosan.⁴⁵

A középen záródó viselet a Bosod-Abaúj-Zemplén megyei Karos–Eperjesszög II. temetőben szépen kimutatható.⁴⁶ A 20. temetkezésben egy idősebb férfi öltözkékét 3 db, a 35. sírban egy fiatal fiú egykori viseletét 4 db fülesgomb kapcsolta (5. kép 1).⁴⁷ Az 56. temetkezés egy adultus korú hölgyhöz köthető, akinek öltözkékét 4 db filigránt utánzó díszítésű, csepp alakú gomb rögzítette középen, így elképzelhető, hogy ünnepi viseletben temették el.

A Rétköz területén jól megfigyelhető a jobb oldalon záródó öltözék: a Gáva–vásártéri 28. sírban, a gerincoszlop alsó egyharmadánál, függőlegesen egy sorban 4 db fülesgomb került elő, amelyek egykor női kaftánt gombolhattak (5. kép 2).⁴⁸

Szintén jól dokumentált a Rétköz területén a bal oldalon kapcsolódó viselet. Tiszabездé–Harangláb-dűlő 10. temetkezésében egy harcos férfi feküdt, akinek sírjáról Jóna András készített vázlatrajzot, amelyen pontosan ábrázolta a 10 db fülesgomb bal oldali elhelyezkedését (6. kép 1).⁴⁹

A Pest megyei Dabas–Felsőbesnyő 50. temetkezésében 5 db bronzból öntött, gomba alakú fülesgomb rögzítette egykor egy nő öltözkékét.⁵⁰ Ebben az esetben a mellkas környéke bolygatott volt, így a gombok sírbeli helyzete nem biztos, hogy a valós állapotot tükrözték, így a bal oldali kapcsolódás mellett a középen záródás is számba vehető. A gombok számbeli megjelenésének kronológiai kérdésében azonban fontos tényező ez a sír, hiszen a temető használatra a 10. század második felére, a 10–11. század fordulójára tehető.

A honfoglaló magyarok viselete záródhatott ferdén is,⁵¹ ahogy ezt az Ibrány–Esbó-halom 197/a leány temetkezése is jól példázza. Ebben a sírban a bal válltól a jobb csípőig sorakozó 5 db üregesen öntött fülesgomb egyértelműen a ferdén záródó öltözetre utal.⁵² Karos II. temető 36. sírjában is 5 db fülesgomb került elő, s az egykori ruházat feltehetően ugyanolyan módon záródott, mint az ibrányi lány viselete. Azonban az ibrányi sír gombjaival

⁴⁵ Ebben az esetben, nem csak Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén előkerült fülesgombot tartalmazó sírokat vettem alapul, hanem a Kárpát-medence különböző területén előkerült temetőket is bevontam az elemzésbe. A sírrajzok alapján készült rekonstrukciós rajzokat András Melinda készítette.

⁴⁶ A karosi temetők a 10. század első felére keltezhetőek és a leggazdagabb, teljesen feltárt, honfoglalás kori temetkezési helyek (RÉVÉSZ 1996).

⁴⁷ RÉVÉSZ 1996, 20.

⁴⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 57–61.

⁴⁹ PROHÁSZKA – RÉVÉSZ 2004, 152.

⁵⁰ A temetővel kapcsolatos adatok felhasználásáért Füredi Ágnesnek tartozom köszönettel.

⁵¹ ISTVÁNOVITS 2003, 299.

⁵² ISTVÁNOVITS 2003, 97–101.

ellentétben ezek tömören öntöttek voltak és egy harcos kaftánját kapcsolták a 10. század elején (6. kép 2).⁵³

Jósa András egy másik vázlata nem csak a bal oldalon záródó viseletet őrizte meg számunkra, hanem a duplasoros gombolódású öltözetet is.⁵⁴ Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 15. sírjában – melybe egy nőt temettek el lovával együtt – egy oldalon helyezkedett el egymással párhuzamosan két, 4–4 fülesgomb alkotta gombsor.⁵⁵ A vázlat másik jelentősége, hogy feltüntette a díszített gombok elhelyezkedését, melyek a két gombsor záró darabjai voltak (7. kép).

A fülesgombok kronológiája

Kronológiai változás a gombok számbeli megjelenésében észlelhető. A 10. század első felében Karos II. temetőjében mutatható ki több gombbal záródó viselet. A 10. század közepén használatukra bizonyíték Ibrány–Esbó-halom 197/a sírja, s a 10. század második harmadában, második felében, Tiszabezdéd sírjai. A 10. század utolsó harmadában/végén Dabas–Felsőbesnyő temető 50. sírja mutatja, hogy eleink még viseltek olyan öltözetet, amit több gombbal kapcsoltak össze. Azonban a 11. századi temetőrészekben már csak egy-egy fülesgomb rögzítette a ruházatot, s ezek is csak női és gyermek sírokban fordultak elő. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon sajnos a bolygatottság miatt nem állapítható meg a viseleti helyzete a 11. századi fülesgomboknak, azonban Püspökladányon a fejnél (295. és 459. sír),⁵⁶ illetve a jobb és bal kulcscsonton (299. és 542. sír)⁵⁷ kerültek még elő fülesgombok a 11. századi temetkezésekben. A Rétköz területén Tiszabercel–Újsor 11. századra keltezhető 27. sírjában a váll egyik oldalán kapcsolta fülesgomb a ruhát.

Ezek alapján megállapítható, hogy a fülesgombok 11. századi megritkulása, esetleg a viseletben való használatuk megszűnése, további bizonyíték a keleti típusú viselet lassú eltűnésére a 11. században.

Irodalom

ANDRÁSI 2015 = Andrási R.: *A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez.* (OTDK dolgozat) Szeged: SZTE BTK Régészeti Tanszék, 2015.

⁵³ RÉVÉSZ 1996, 22.

⁵⁴ PROHÁSZKA – RÉVÉSZ 2004, 160.

⁵⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 214.

⁵⁶ M. NEPPER 2002, 176, 194.

⁵⁷ M. NEPPER 2002, 177, 203.

- E. NAGY et alii. 2010 = E. Nagy K. – Bíró Á. – Bollók Á. – Költő L. – Langó P. – Türk A.: Bizánci selyemruha töredéke egy fonyódi 10. századi sírból. Újabb adatok a Kárpát-medence 10. századi viselettörténetéhez. In: Szegzárdy-Csengery K. – Szilágyi A. – E. Nagy K. (szerk.): *Studia et Experientia Docent. Tanulmányok László Emőke tiszteletére*. Budapest 2010, 11–27.
- IERUSALIMSKAJA – BORKOPP 1996 = Ierusalimskaja, A. – Borkopp, B.: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg*. München 1996.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékenyaga*. Nyíregyháza, 2003.
- KÖHEGYI – KNOTIK 1982 = Köhegyi M. – Knotik M.: A madarasi honfoglaláskori temető textiltárgyjainak vizsgálata. *Cumania* 7. *Archaeologia* (1982) 191–312.
- KÜRTI 1978–79 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn (Előzetes beszámoló). A *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978/79 (1980), 34–35.
- M. NEPPER – RÉVÉSZ 1990 = M. Nepper I. – Révész L.: Rangosak és közrendűek leletei négy újonnan feltárt X. századi temetőben. In: M. Nepper I. – Révész L. (a kiáll. rend., kat. szöveg): *Etelközből a Kárpát-medencébe. A honfoglalók legújabb leletei*. Kiállítási Katalógus. Debrecen 1990, 19–28.
- M. NEPPER 1994 = M. Nepper I.: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest 1994, 151–160.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II*. Debrecen 2002.
- MESTERHÁZY 2000 = Mesterházy K.: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 211–214.
- МИХАЙЛОВ 2005 = Михайлов, К. А.: Древнерусские кафтаны «Восточного» типа (мода, происхождение, хронология). – The ancient Russian caftans of the “east” type (a fashion, an origin, chronology). *Вестник Молодых Учёных. Серия Исторические Науки* 2005/1, 56–65.
- PROHÁSZKA – RÉVÉSZ 2004 = Prohászka P – Révész L.: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósza András vázlatának tükrében. A *nyíregyházi Jósza Andrási Múzeum Évkönyve* 46 (2004) 137–167.
- RÉVÉSZ – M. NEPPER 1996 = Révész L. – M. Nepper I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: Fodor I. (szerk.): *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 37–56.

- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- ROSSI – ROSSI 2004 = Rossi, A. M. – Rossi, F.: *Style From the Steppes Silk Costumes and Textiles from the Liao and Yuan Periods 10th to 13th Century.* Exhibition catalog. London 2004.
- SEILER-BALDINGER 1981 = Seiler-Baldinger, A.: „*Systematik der Textilien Techniken*” [Ethnologisches Seminar der Universität und Museum für Völkerkunde 14.] Nachdruck. Basel 1981.
- SIPOS (é.n.) = Sipos Enikő: Divatlap 895. [kézirat] Budapest (é.n.)
- SZÖKE 1962 = Szőke B.: *A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* [Régészeti Tanulmányok I.] Budapest 1962.

New datas for the reconstruction of the wearings from the age of Conquest Period

RÉKA ANDRÁSI

The ball buttons were an important part of the attire during the 10th and 11th centuries of the Kárpát-Basin which were represented in every social level and it was originated from the East presumably. The literature didn't pay much attention to these little objects, since the dress fittings and mounds made of precious metals have taken the fore in the previous reseraches.

In the first part of my research, I will present the buttons excavated and documented by new methods from the 10th–11th cemeteries of Hajdú–Bihar county and the Rétköz (Hajdúszoboszló–Árkoshalom, Püspökladány–Eperjesvölgy and Sárrétudvari–Hízóföld in Hajdú-Bihar county, and Ibrány–Esbó-halom from the area of the Rétköz).

I present the ornameting methods of the ball buttons in a separate chapter, and I divided them by the variance of forms. During my research, I've succeeded to discover one method in the examined areas which is typical solely in the 11th century. Above all, I've investigated the correlation between the occurence of the examined objects' different types and the gender, age of the excavated skeletons. Regarding the analised areas most of the buttons were found in female graves, but some of them can be found in the male graves in the 10th century as well. In the 11th century only children and female graves have there remains of these objects.

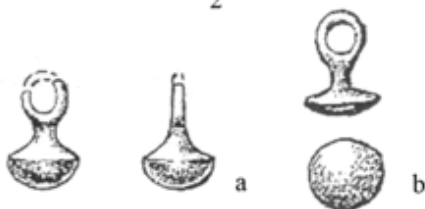
In the other part of my work, I present the role of the ball buttons in the attire. In this case I used not only the cemeteries of Hajdú–Bihar county and the Rétköz but the well-documented gravings from the different areas of Kárpát-Basin too, where the ball-buttons were found. It can be established as a conclusion that the clothing by closing with more buttons was existed till the end of the 10th century, but in the 11th century only one, possibly two buttons were used for this function. Overall, these facts are signs of the slow disappearance of the eastern type clothing from Hungary in the 11th century.

1

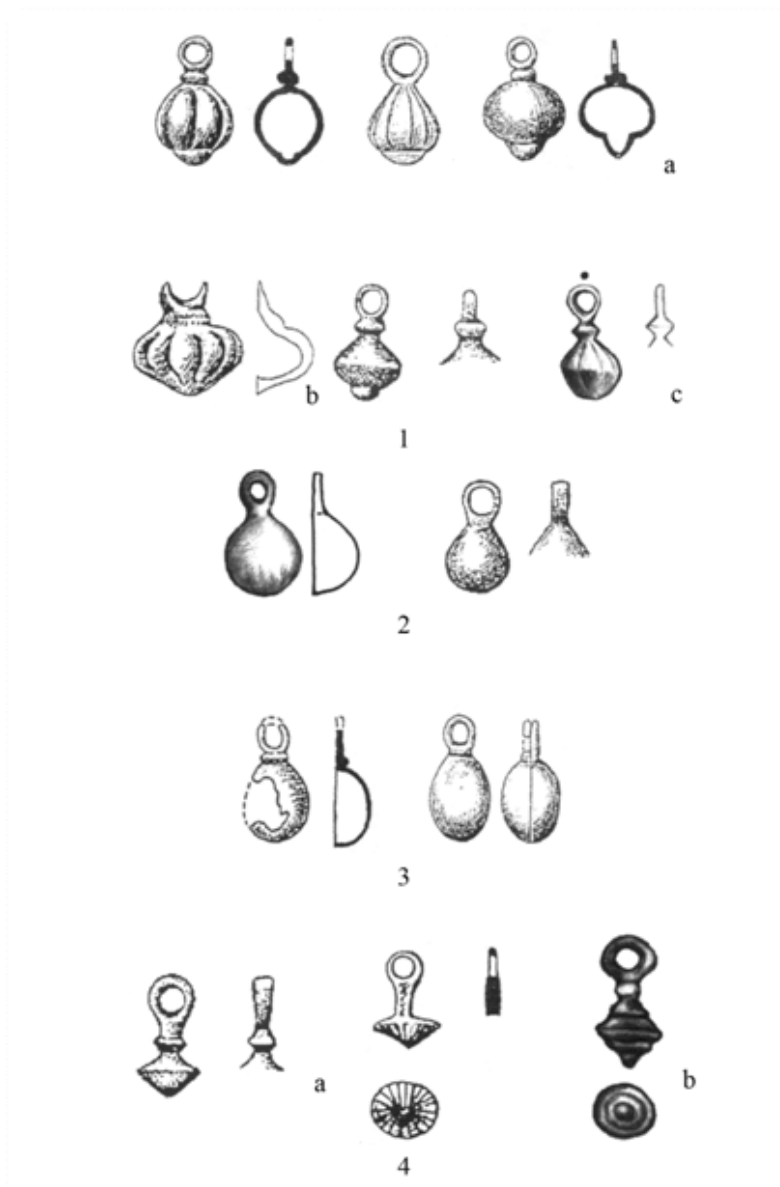

2

3

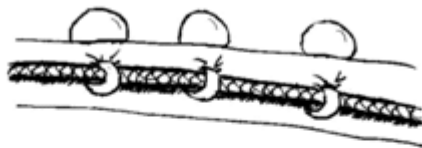
1. kép: 1.: Gömb alakú fülesgombok formai variánsai: a. üreges, két félből öntött, függőlegesen összeillesztett; b. üreges, két félből öntött, vízszintesen összeillesztett; c. tömör, öntött; d. tömör, öntött, enyhén lapított; e. tömör, öntött, erősen lapított; 2. Félgömb alakú fülesgombok; 3. Gomba alakú fülesgombok formai variánsai: a. „sima”gomba alakú; b. lapított gomba alakú

2. kép: 1. Körté alakú fülesgombok formai variánsai: a. félgömbben végződő; b. erősen hasasodó; c. bikónikus; 2.: Csepp alakú fülesgombok; 3.: Ovális alakú fülesgombok; 4.: Kúp alakú fülesgombok formai variánsai: a. „sima” kúp alakú; b. tagolt testű kúp alakú

3. kép: 1.: Gömb alakú fülesgombok díztésmódja – párhuzamos vonalakkal tagolt, sugaras díztésű; 2.: Gomba alakú fülesgombok díztésmódja – sugaras díztésű Hajdú–Bihar megye területén; 3.: Gomba alakú fülesgombok díztésmódja – rozettás díztésű Rétköz területén; 4.: Körte alakú fülesgombok díztésmódja: a. félgömbben végződő körte alakú, bikónikus körte alakú – sekély gerezdes díztésű; b. erősen hasasodó körte alakú – mély gerezdes díztésű; c. félgömbben végződő körte alakú – bordázott díztésű; 5.: A 11. századra jellemző díztésmód – mély gerezdekkel ellátott fülesgombok

1

a

b

2

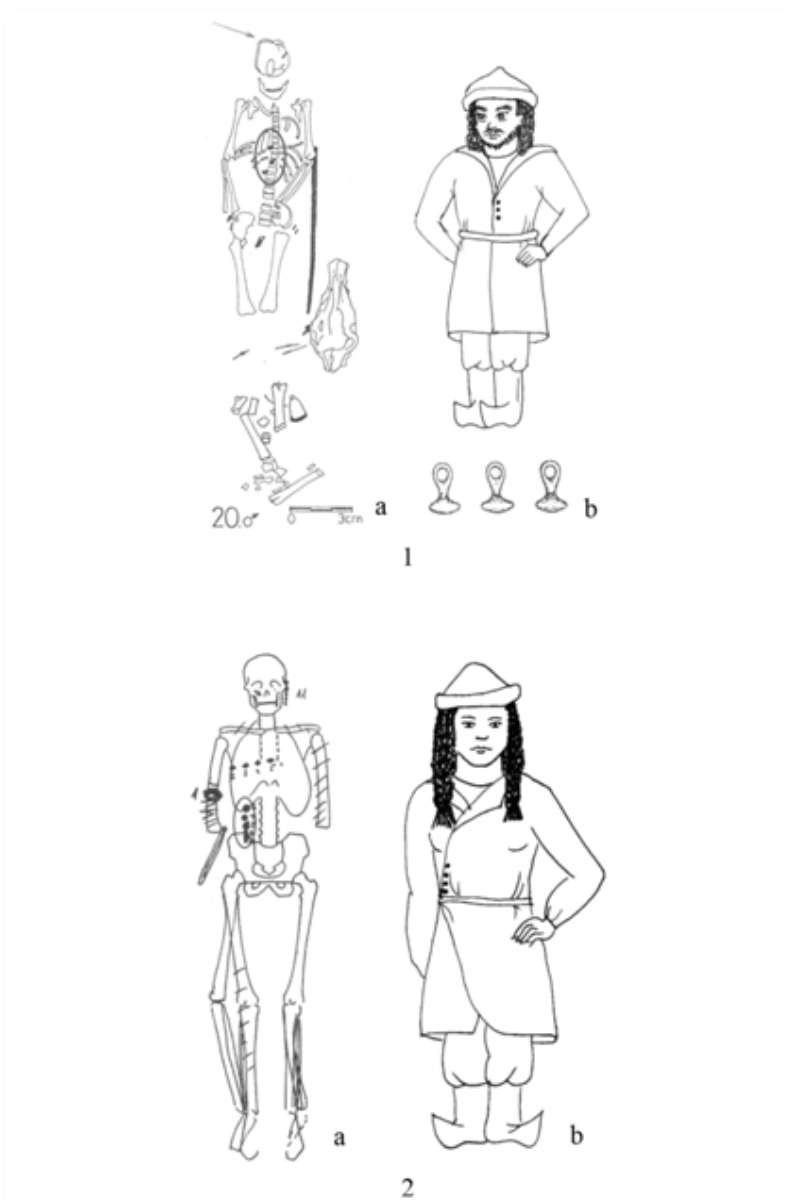
a

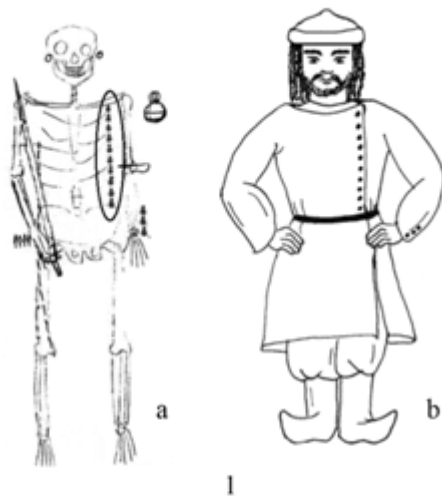
b

3

4. kép: 1.: A fülesgombok felerősítési módja; 2. a: Moščevaja Balka – fülesgombbal rögzített nyaklánc, b: Hajdúszoboszló-Árkoshalom 226. sír – rekonstrukciós rajz; 3. a: Moščevaja Balka – süveg, b: Fátylat rögzítő fülesgomb – rekonstrukciós rajz

5. kép: 1. a: Karos–Eperjesszög II. temető 20. sír – középén, 3 db fülesgombbal záródó férfi viselet; b: Rekonstrukciós rajz; 2. a: Gáva–Vásártér 28. sír – jobb oldalon, 4 db fülesgombbal záródó női viselet; b: Rekonstrukciós rajz

1

2

6. kép: 1. a: Tiszabездéd–Harangláb-dűlő 10. sír – bal oldalon, 10 db fülesgombbal záródó férfi viselet; b: Rekonstrukciós rajz; 2. a: Karos–Eperjesszög II. temető 36. sír – ferdén záródó férfi viselet, 5 db fülesgombbal; b: Rekonstrukciós rajz

7. kép: a: Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 15. sír – dupla gombsorral záródó női viselet, 8 db fülesgombbal; b: Rekonstrukciós rajz

Képek forrása

1. kép: 1. a: Ibrány-Esbó-halom 168. sír – m. = 1,7 cm, átm. = 1,31 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 85. tábla); b: Tiszabezded–Harangláb-dűlő 15. sír – m., átm. = közöletlen (ISTVÁNOVITS 2003, 213. tábla); c: Püspökladány–Eperjesvölgy 564. sír – m. = 1, 6 cm (M. NEPPER 2002, 217. tábla); d: Püspökladány–Eperjesvölgy 24. sír – m. = 1,4 cm (M. NEPPER 2002, 137. tábla); Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m. = 1,1 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla); e: Püspökladány–Eperjesvölgy 24. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 137. tábla); Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m. = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla); 2.: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 187. sír – m. = 1,2 cm, átm. = 0,75 cm (M. NEPPER 2002, 361. tábla); Sárrétudvari–Poroshalom 9. sír – m. = 1,6 cm, átm. = 0,9 cm (M. NEPPER 2002, 361. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 260. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 189. tábla); 3. a: Püspökladány–Eperjesvölgy 556. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 216. tábla); b: Sárrétudvar–Hízó föld 221. sír – m. = 1,25 cm, átm. = 0,7 cm (M. NEPPER 2002, 319. tábla)

2. kép: 1. a: Sárrétudvari–Hízó föld 53. sír – m. = 1, 45 cm (M. NEPPER 2002, 240. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 299. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 196. tábla); Sárrétudvari–Hízó föld 63. sír – m. = 1,7 cm (M. NEPPER 2002, 241. tábla); b: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); c: Sárrétudvari–Hízó föld 202. sír – m. = 1,5 cm, átm. = 0,9 cm (M. NEPPER 2002, 310. tábla); Demecser–Borzovapuszta, Dinnyés-hegy – m. = 1,8 cm, átm. = 0,9 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 27. tábla); 2.: Ibrány-Esbó-halom 193. sír – m. = 1,6 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 91. tábla); Sárrétudvari–Hízó föld 221. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 319. tábla); 3.: Püspökladány–Eperjesvölgy 207. sír – átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 184. tábla); Sárrétudvari–Hízó föld 211. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,05 cm (M. NEPPER 2002, 313. tábla); 4. a: Sárrétudvari–Hízó föld 133. sír – m. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 280. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 526. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 212. tábla); b: Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m. = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla)

3. kép: 1.: Sárrétudvari–Hízó föld 188. sír – m. = 1,7 cm, átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 304. tábla); Sárrétudvari–Poroshalom 1. sír – m. = 1,8 cm (M. NEPPER 2002, 345. tábla); Ibrány-Esbó-halom 188. sír – m. = 1,7 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 89. tábla); 2.: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 187. sír – m. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 76. tábla); Sárrétudvari–Hízó föld 104. sír – m. = 1,4 cm, átm. = 1 cm (M. NEPPER 2002, 263. tábla); 3.: Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola 16. sír – m. = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 176. tábla); Tiszabercel–Ráctemető 4. sír – m. = 1,5 cm, átm. = 1 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 178. tábla); 4. a: Püspökladány–Eperjesvölgy 299. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 196. tábla); Demecser–Borzovapuszta, Dinnyés-hegy – m. = 1,8 cm, átm. = 0,9 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 27. tábla); b: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); c: Sárrétudvari–Hízó föld 53. sír – m. = 1, 45 cm (M. NEPPER 2002, 240. tábla); 5.: Püspökladány–Eperjesvölgy 542. sír – m. = 1,5 cm (M. NEPPER 2002, 215. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 582. sír – m. = 2,55 cm (M. NEPPER 2002, 219. tábla); Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 289. sír – m. = 2,6 cm, átm. = 1,4 cm (M. NEPPER 2002, 194. tábla)

4. kép: 1.: Készítette: András Melinda; 2. a: IERUSALIMSKAJA – BORKOPP 1996, 46; b: Készítette: András Melinda; 3. a: IERUSALIMSKAJA – BORKOPP 1996, 38; b: Készítette: András Melinda

5. kép: 1. a: RÉVÉSZ 1996, 256, 34. tábla; b: Készítette: András Melinda; 2. a: ISTVÁNOVITS 2003, 60. 29. kép; b: Készítette: András Melinda

6. kép: 1. a: PROHÁSZKA – RÉVÉSZ 2004, 152; b: Készítette: András Melinda; 2. a: RÉVÉSZ 1996, 272, 50. tábla; b: Készítette: András Melinda

7. kép: a: PROHÁSZKA – RÉVÉSZ 2004, 160; b: Készítette: András Melinda

Adatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 10–11. századi késeihez

FEHÉR PÉTER

A kések a mindenkori ember alapvető eszközkészletének részét képezik. A legkezdetlesebb vágóéllal rendelkező köeszközöktől kezdve a mai modern technológiával előállított késekig végigkísérik az emberiség történetét és tevékenyen részt vesznek benne, mind a munkavégzés, mind a táplálkozás, mind a hadászati vagy védelmi tevékenységek során. Mégis meglepő, hogy ezen mindennapi eszközökről a Honfoglalás korának több, mint másfél évszázados kutatása alatt nem készült még olyan összefoglaló mű, amely, mind a kések, mind a tágabb értelemben vett – de ugyanolyan fontossággal bíró – más pásztorkésztségek vagy készségek pontosabb értékelését adta volna meg. Ugyanakkor ennek oka minden bizonnyal a leletek mindennapiságában, egyszerűségében és (nyersanyagukból fakadó) értéktelenségében keresendő. Jelen munka a korszakban nagy jelentőséggel bíró Felső-Tisza-vidékhez tartozó Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mai közigazgatási határain belül elhelyezkedő honfoglaláskori lelőhelyeken talált késekkel, illetve azok sírba helyezési módjaival foglalkozik.

Kések típusai

A honfoglalás korában a késkészítés alapvető nyersanyaga a vas volt. Eleink késeiről általánosságban elmondható, hogy kisméretű, egyszerű kialakítású, de masszív darabok voltak, melyek az egyéni ízlés és igények szerint számos formát ölthettek. Átlagos pengeméretük 8–12 cm között változott. Ebből adódhat az, hogy a területen talált kések formavariánsokban rendkívül gazdagok, így pontos tipologizálásuk nehéz.¹ További problémát jelent, hogy a századelőn általánosan elterjedt, egyszerű vaseszközök iránti kutatói érdektelenség miatt a tárgyak egy része elveszett, más része a restaurálatlanság miatt mára már meghatározhatatlan formájúvá vált. Az általam megalkotott tipológiai tábla tehát nem tartalmazhatja a korszakban fellelhető összes típusvariáns, ez csak a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében eddig fellelt és dokumentált késtípusok összesítő táblája (*1. kép; 1. diagram*).

Az egyes típusok elkülönítéséhez a penge kialakítását, illetve annak késgerinchez való viszonyát vettem alapul. A főcsoportokon belüli alcsoportokat a nyéltüske kialakításának módja szerint állapítottam meg. Külön főcsoportba soroltam a kis számban előforduló nyállapos késeket és a bicskákat/borotvákat:

¹ A vizsgálat során a területről előkerült 143 kés 20 típusát sikerült elkülönítenem. Bizonyos darabok mára már elvesztek, leírásuknál a korábbi feljegyzéseket vettem alapul. A késekről készült rajzokat és összesítő táblákat a szakdolgozatomban közöltem (FEHÉR 2014, 49–77).

- I csoport – ívelt gerincű, egyenes élű kések / birkalábú kések
- II csoport – ívelt élű, egyenes gerincű kések / skandináv- vagy vadászkések
- III csoport – ívelt élű és gerincű kések / tör- vagy törszerű kések
- IV csoport – nyállapos kések
- V csoport – bicskák
- VI csoport – réznyelű kések
- VII csoport – trepanálókések

A főcsoportokon belüli felosztás a nyél állásától függően:

- A – felső nyélállású
- B – középső nyélállású
- C – alsó nyélállású

Penge²

Bár a különböző pengeformák más és más munkák ellátására voltak alkalmasak, önmagukban sajnos nem nyújtanak elegendő támpontot tulajdonosuk életében betöltött szerepének meghatározásához.

A korszak és eleink igényeinek megfelelően mégsem meglepő, hogy a leggyakrabban előforduló típus és annak variánsai a legtöbb munka elvégzésére alkalmas ún. skandináv pengéjű kések (vagy „konyhakések”, vadászkések) körébe tartoznak (IIA1–IIC1 típusok). Az egyenes hát és a felívelő penge szúrásra, nyúzásra teszi őket leginkább alkalmassá, de bármely mindennapi tevékenység elvégzéséhez jól használhatóak.

Az előző alaptípushoz viszonyítva némileg alulmarad az ún. birkalábú kések (IA1–IC1 típusok) száma. Az élbe futó, lekerekített, éleztelen gerinc miatt szúrásra ugyan alkalmatlanok, azonban lényegesen merevebb pengével és hegygel bírnak, mint a skandináv kések. Formájukból adódóan faragáshoz, véséshez és zsigereléshez használják őket leggyakrabban.

Nagyon ritkák a két-, vagy egyélű, mindkét oldalán lefutó, a penge középvonalában hegyben végződő kések, a tör- vagy törszerű kések (IIIA1–IIIC1 típusok). Ezek mérete a többi típusnál lényegesen nagyobb, anyaguk vastagabb. Valós szerepük a szúrásban nyilvánul meg. A kialakítás, a méret és a masszivitás felveti a kérdést, hogy bizonyos darabjaik szerepet játszhattak-e a hadászatban.³

Különleges darabnak tekinthető a Tiszaeszlár–Bashalom-Fenyvespart I. temetőjének 'd' sírjában talált, az ásató régész által trepanálókésként

² A pengeformák meghatározásánál a modern, A. E. Hartink által is használt terminológiát vettem alapul (HARTINK 2001, 13–21).

³ Beszterec–Gyalaptanya 1-es sírjában normann típusú karddal együtt találtak hasonló, töredékes állapotában 20 cm-nél hosszabb pengét, mely valószínűleg a germánus harcmodor részét képező *sax* (harci kés) lehetett (ISTVÁNOVITS 2003, 26–27).

meghatározott eszköz.⁴ A sírban fekvő idős nő gazdag mellékletei és a kés különös elhelyezési módja természetesen elgondolkodtathat minket az illető társadalomban betöltött kiemelt szerepével kapcsolatban. Az eszköz kialakítása és fejének kiképzése – relatíve vastag fémfej, homorúan kimetszett éllel – hasonlít az íjas fűrőkéhez. Ezzel a tárggyal Anda Tibor is külön foglalkozott, aki rámutatott, hogy az eszköz alkalmas lehetett a koponya megfűrására, trepanálására.⁵ A nagyobb felületű sebészi beavatkozásokra azonban más eszközt használhattak. A trepanálás bizonyos fajtáit, a levéséseket és bekarcolásokat akár egy egyszerű konyhakéssel is elvégezheték.⁶

Nyel

A megyében talált késleletek esetében három nyélrögzítési forma figyelhető meg, amelyek alapján két késtípus megkülönböztetésére nyílik lehetőség. A *rögzített pengéjű kések* esetében a nyélrész kovácsolása során kialakíthattak nyéltüskét vagy nyéllapot. Ez lényegesen biztosabb tartást adott a pengének a különböző munkák elvégzése során, ellentétben a nyélből *kihajtható pengéjű bicskákkal*.

Mivel a munkához szükséges erőt a markolattal vagy nyéllal visszük át a pengére, így fontos, hogy a penge és nyél kapcsolata a lehető legszilárdabb legyen. A legoptimálisabb kialakítási forma tehát a nyéllap, amikor a nyélhez szánt anyag a pengével megegyező szélességű és a markolat teljes hosszában végignyúlik. A nyéllapot minden esetben szegecsekkel erősítették a két oldalról illesztett markolathoz. A nyéllapos kések azonban csak kis számban képviseltetik magukat Szabolcs-Szatmár-Bereg megye honfoglaláskori leletanyagában. Az Ibrány-esbóhalmi temető 1. és 3. sírjaiban,⁷ illetve az Újfehértó–Kutyabagos pusztán talált két szórványleleten⁸ kívül – melyek egyikének nyélkialakítása a töredék kis mérete miatt egyébként is kérdéses – nem ismerünk több példányt a területről.

Lényegesen elterjedtebbek a különböző nyélállású, nyéltüskés (markolattüskés) kések.⁹ A területen épen megmaradt nyéltüskés honfoglaláskori kések esetében megfigyelhető, hogy a nyélbe illeszkedő tüskét a lehető leghosszabbra – lehetőség szerint a markolat teljes hosszával megegyező méretűre – alakították. A nem mérhető, mára már elkorrodált daraboknál egyértelműen nem megállapítható, de feltételezhető, hogy a nyéltüskének legalább a markolat hosszának feléig be kellett nyúlnia,

⁴ TÓTH 2009, 33.

⁵ ANDA 1951, 251–324.

⁶ NEMESKÉRI 1960, 17–20.

⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 71.

⁸ JAM Ltsz. 63.643.1; 63.644.1.

⁹ A 143 késből 94 biztosan rendelkezik nyéltüskével. A pontos szám sajnos a leletek töredékessége miatt ismeretlen. Összevetve a biztosan nyéllapos kések számával (3 db) azonban jól látszik, hogy lényegesen kedvezőbb rögzítési módnak számított.

máskülönben a nyéltüske hamar kikopik a nyélből és a penge veszít stabilitásából.

A markolattüske nyélállásának kialakítása egyéni igényeknek megfelelően történhetett. Fontossága a penge súlypontjának elhelyezkedésében rejlik. Leggyakoribbak a középső nyélállású kések.¹⁰

Egyedinek tekinthetők az ismeretlen lelőhelyű IA2 típusú nyéltüskés-, és Újfehértó–Kutyabagos pusztai IVA2 típusú (valószínűleg) nyéllapos kés, amelyek pengéje és nyele közt a kés anyaga megvastagodik, kerek átmetszetű ujtátmaszt formáz. (*1. tábla 1–2*).

A nyélbe nem fixen rögzített pengéjű honfoglalaskori bicskákból két darabot ismerünk a megyében. A Kék-Telek-dűlőről és Orosról szórványként előkerült IB2/1 és IB2/2 típusú bicskák esetében a pengét a pengetükrön elhelyezett szegeccsel rögzítették a nyél felső részéhez, úgy, hogy a penge kihajtható legyen.¹¹ A szegecs alatt a penge anyaga elvékonyodik, nyéltüskeszerűen megnyúlik, ám rögzítő funkciója nincs. Ez a fajta megoldás a penge egyszerűbb kihajtását segíti (*1. tábla 3–4*).

A talajviszonyok viszontagságai miatt sajnos csak ritkán van lehetőségünk a nyél anyagának megfigyelésére. A vashoz korrodált famaradványok alapján a fa lehetett az elsődlegesen felhasznált nyersanyag.¹² Ennek egyéb borításáról (kéreg, bőr) és díszítésének módjairól nem rendelkezünk érdemi információval. Nagyon ritkák, de előfordulnak csontnyelű kések is. Ilyeneket ismerünk a már említett Ibrány–Esbóhalom 1. és 3. sírjaiból (*1. tábla 5–6*), és Újfehértó–Kovács-tanyáról, ahol az előző nyéllapos késekkel ellentétben nyéltüskés penge kapott csontnyelet. Ennek markolattüskéjét egy lecsiszolt állati eredetű bordába szorították bele (*1. tábla 7*).

A Tuzsér–Boszorkány-hegyi temető 6. sírjában egy részben csont-, részben fanyelű kést említ az ásató Jósa András, azonban ez az eszköz mára már annyira sérült, hogy meghatározásakor csak Jósa feljegyzéseiben bízhatunk.

Unikális darabnak minősül az a Tiszarád–Újszőlőn szórványként előkerült kisméretű késnyél, melynek középső nyélállású pengérésze letörött. A lekerekített téglalap átmetszetű és a vége felé elvékonyodó markolat rézből vagy bronzból készülhetett, két oldalán két-két trapéz alakú gyöngyházberakással díszítve. Bár analógiák nélkül kérdésessé válik korszakhoz tartozása, a leltárkönyvben 10. századiként szerepel (*1. tábla 8*).

¹⁰ Középső nyélállású: 51 db, felső nyélállású: 28 db, alsó nyélállású: 15 db.

¹¹ A pengetükr a markolat kezdete és az él kezdete közt elhelyezkedő rész (HARTINK 2001, 11).

¹² Falenyomatos kések kerültek elő többek között: Nagyhalász–Kiszomborhegy 13. sírjából (ISTVÁNOVITS 2003, 148); Ibrány–Esbóhalom 145. sírjából (ISTVÁNOVITS 2003, 89); Tszaeszár–Bashalom–Fenyvespart I. 24. sírjából (TÓTH 2009, 29).

Késtk

A késtk vizsgálatokor ugyanazzal a problémával találkozunk, mint a késelek esetében. Amennyiben megfigyelhetó valamilyen késpengéhez korrodált famaradvány, fatok meglétére gyanakodhatunk, azonban általában még ennek lenyomata sincs a késeken. Ez utalhat börtök meglétére is, ami párhuzamba hozható a kunsági és hortobágyi pásztrok eszközkészletével kapcsolatban tett néprajzi megfigyelésekkel.¹³ Bizonyos esetekben a kések a tarsolyban kaptak helyet, más egyéb készségekkel együtt.¹⁴ Bár textillenymatot is ismerünk késen, ám valószínűtlen, hogy az valamiféle hüvely maradványa lenne, inkább a ruhanemű lenyomata az elkorrodált vason. A késhüvelyek díszítéséről kevés adattal rendelkezünk, bár feltételezhető, hogy általános szokás lehetett. Ezt Herman Ottó is megerősíti 1909-es *A magyarok nagy ősfoglalkozása* c. művében, melyben így ír a készségekről: „Az erszénynek nevezett teljes készség a pásztorembernél az, ami az úriembernél a 'necessaire'; minthogy azonban a pásztor a magáték derekáról függve viseli, neki ékessége is, amelyre rápazarolja szépérzetének minden alkalmas alakzatát.”¹⁵ A különböző nyersanyagú tokok díszítési módjai közül (domborított bőr, vésett fa, stb.) csak egyet ismerünk biztosan. Tiszaeszlár–Újtelep temetőjének 2.¹⁶ és Ibrány–Esbóhalom temetőjének 137.¹⁷ sírjában találtak fémllemezsel (rosszezüsttel) borított késtkokat (1. tábla 9–10). Ebben a két esetben a tok alapjául szolgáló, fémhez korrodált fa is majdnem tökéletes állapotában megmaradt.

Kések sírba kerülésének módjai (2. diagram)

A mellékletként adott tárgyak szerepe nem merült ki pusztán a halott különféle személyes tulajdonságainak megjelölésében. A mellékletadás célja többes, a tárgyak használati módjának – profán és mitikus – öröklétbe való átvitelét is magában foglalja. Ez alapján, azonos tárgyak a különböző sírokban különböző funkciókat tölthettek be a halott személyétől és túlvilági szükségleteitől függően. Hogy egy adott késes sírban éppen melyik esetről áll fenn – babonás/hitvilági vagy használati eszköz – arra a tárgyak síron belüli elhelyezkedéséből és a többi tárggyal való kapcsolatából tudunk következtetni. A kések esetében nem merül fel a rangjelző szerep lehetősége, mivel azokat nemtől és kortól függetlenül bárki megkaphatta mellékletként. A területen előkerült 129 sírhoz kapcsolódó kés közül 35-öt nőknél, 8-at gyermekeknél és 65-öt férfiaknál találtak.

¹³ A Magyar Néprajzi Lexikon a 'pásztorkészségek/készségek' címszó többek között arról is értekezik, hogy a késtkhoz általánosan felhasznált nyersanyag a bőr (MNL IV. 208).

¹⁴ Tuzsér–Boszorkány-hegy 6. sírjában a kés félig kilógott a tarsolyból, mellette helyezkedett el a tűzkő és a csiholóvas is (ISTVÁNOVITS 2003, 235–239).

¹⁵ HERMAN 1898, 62–64.

¹⁶ TÓTH 2009, 58.

¹⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 88.

Használati eszközként való eltemetés

A kések használati eszközként való eltemetése azon sírok esetében merülhet fel, amelyekben azok *viseleti, használati* vagy „*leltár*” *helyzetben* kerültek a halott mellé.

Viseleti elhelyezkedésnek tekintjük azokat az eseteket, amikor a kések hegygel lefelé, a végtagok környékén vagy a medence és derék tájékán kerülnek elő. Néprajzi forrásokból értesülünk arról, hogy a korábbi időkben a készségeket szalagra akasztva a szűr ujjába csúsztatták.¹⁸ Azok az esetek tehát, mikor az alkar és felkar mellett találjuk a kés, erre a szokásra enged következtetni.¹⁹ Az a lehetőség is felmerülhet, hogy egy, a ruházatra kívülről felvarrt zseb vagy tok szolgált az eszköz helyeként. Az elhelyezkedés szempontjából mégis a deréktájék a legjellemzőbb, amikor is az övre akasztva, tarsolyba téve kerülhettek a sírba a tárgyak.²⁰

Konkrét használati helyzetnek tekinthetjük azt a néhány példát, mikor a kések a kéz ujjai közé szorítva kerültek a halottal a sírba. Ezekben az esetekben a sírokban talált csontos ételmellékletek²¹ is hozzásegítenek minket az interpretáláshoz. A használati helyzet és (csontos) ételmelléklet együttes meglétével egy olyan hitvilági elképzelésre következtethetünk, melyben a halott a túlvilágba vezető úton az étel elfogyasztásához használhatta kését.²²

A „leltár” helyzet alatt értjük azokat az eseteket, mikor a tárgyak nem konkrétan a fent említett két módon kerültek a sírba, hanem a halott mellé sorakoztatva egyéb más leleteikkel együtt, mintegy leltárba véve azokat. Ez a helyzet is használati eszközként való eltemetésre enged következtetni.

Kések a boka mellett

A boka mellett talált kések esetében felmerülhet a kérdés, hogy azok viseleti helyzetben kerültek-e a sírba. Gáva–Vásártér 32. sírjában 28–32 év körüli férfi bal bokája mellett, hegygel felfelé találták annak kését.²³ Ugyanezen az oldalán, a kés felé helyezték nyíltegezét is, melybe két deltoid nyílhegy – feltételezhetően két nyílvesző – is bekerült. Leletei mind a bal oldalán

¹⁸ MNL IV. 208.

¹⁹ A megfelelően dokumentált sírok közül 37 esetben került a kés valamely felső végtag mellé. Többek között: Ibrány–Esbóhalom 44; 244; 261. sírok (ISTVÁNOVITS 2003, 79; 108; 111); Nyíregyháza–Felsősima 304; 339. sírok (JAKAB 2009, 94; 96); Nyíregyháza–Oros, Mega üzleti park 4027; 4114; 4136; 4152. sírok (JAKAB 2010).

²⁰ 38 esetben értesülünk derék környékén vagy comb mellett talált késekről. Pl.: Szabolcsveresmart–Szelérd-domb 4. sír (ITVÁNOVITS 2003, 181–182); Tiszabercel–Ráctemető 1; 3; 6. sírok (ISTVÁNOVITS 2003, 191; 193).

²¹ A csontnélküli ételáldozatok meglétére sajnos nincs adatunk, de edénymelléklet esetén feltételezhetjük, hogy volt ilyen.

²² A megyében három ilyen sírt ismerünk: Ibrány–Esbóhalom 190. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 96); Tiszaeszlár–Bashalom-Fenyvespart I. 'K' sír (TÓTH 2014, 27); Tiszavasvári–Aranykerti tábla 4. sír (RÉVÉSZ 2005, 166).

²³ ISTVÁNOVITS 2003, 61.

helyezkedtek el, felsőruházatát díszítő pitykéjét és a combjai közt lelt „véső” töredékeit kivéve. Úgy tűnik tehát, hogy eszközei a fent említett „leltár” helyzetben kerültek mellé, kését pedig nem csizmaszárába bújtatva viselhette.

Az Ibrány-esbóhalmi temető 145. sírjában 9–10 éves leányka bal bokája mellett talált kés bizonyos babonás szokások meglétét veti fel.²⁴ Népünk mindennapi életének a legarchaikusabb részét képező hitvilággal kapcsolatos szokásokat a kereszténység felvétele sem tudta teljesen eltörölni, így a hegyes vastárgyaknak tulajdonított bajelhárító szerepet sem. A lányka mellé tehát bajűzőként kerülhetett a hegyes vastárgy. Minden bizonnyal ugyanezen szokásból fakadóan került – egy amúgy a honfoglalóktól idegen eredetű – köpüs, szakállas nyílhegy az eperjeskei temető 8. sírjában fekvő halott bokájához.²⁵ A század elején végzett ásatásokon még nem számított bevett szokásnak az antropológiai vizsgálatok elvégzése és a csontok kiemelése, így sajnos rejtély, hogy nő feküdt-e a sírban. Érdekes azonban – és talán ez megadhatja a választ –, hogy mellkasán egy másik hegyes vastárgy (esetleg vasár, de inkább kés) feküdt.²⁶

Kések a mellkason

A megyében eddig előkerült honfoglalás kori temetőkben a mellkasra helyezett kés egyáltalán nem számított általános szokásnak, sőt az összes sír közül csak hét esetben rendelkezünk róla információval. Ezek közül egyet kivéve mind női sír. A kések a kulcsonton és a bordákon is helyet kaphattak. Érdekes az Ibrány-esbóhalmi 171. sír, amelyben az idősebb nő mellkasára tett kése mellett egy nyílhegyet is elhelyeztek bal könyöke testfelőli oldalánál.²⁷ A nyílhegyek funkciója a női sírokban mindig kérdéses, azonban mivel a nyílhegyek csak egy-egy darabbal képviseltetik magukat ezen sírokban, a hitvilággal kapcsolatos szokás meglétére következtethetünk, hasonlóan a már említett eperjeskei temető 8. sírjához.

Kések a fej mellett

A fej mellett, alatt vagy annak környékén elhelyezett kések funkciójának meghatározására az ismert néprajzi analógiák alapján nyílik lehetőség. Kálmány Lajos korai néprajzkutató dél-alföldi, a néphiedelmekkel kapcsolatos gyűjtései során szerzett olyan információkat, melyek útbaigazíthatnak minket a kérdés megválaszolásában.²⁸ A fej mellé tett hegyes vas az újszülöttek és a

²⁴ A gyerekek mellé került kések babonás vonatkozásaira Tomka Péter is felfigyelt a kislétföldi késes avar sírok vizsgálatakor (TOMKA 1972, 71–72).

²⁵ KISS 1920, 53–55.

²⁶ Mivel a babonás szerepű tárgyak inkább nők és gyerekek sírjaiban találtak, így az eperjeskei 8. sírban fekvő halott is nő lehetett.

²⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 94.

²⁸ KÁLMÁNY 1885, 13–25.

fiatalasszonyok védelmét szolgáló eszköz volt, amely távol tartotta tőlük a boszorkányokat, rosszakarókat és szemmelverőket. A néprajzi példákban a hegyes vastárgyat az ágy vagy a párna alá kellett helyezni. Ha elfogadjuk azt az elképzelést, miszerint a sír megfeleltethető a halott ágyának, a fej alátámasztását szolgáló mára már elkorhadt anyag pedig a párnának,²⁹ akkor a fejkörnyékére tett késekben egy a 19. századig továbbélő korai hitvilággal kapcsolatos szokást fedezhetünk fel, mely a gyermekek és nők védelmét szolgálta a rosszakarókkal szemben. Ez abból a szempontból érdekes megfigyelés, hogy a vizsgált sírok esetében csak egy alkalommal került férfi fejének környékére kés, amelynek insitu elhelyezkedése kérdéses a sír korábbi bolygatása miatt.³⁰

Ezen a ponton érdemes visszatérni a már taglalt, a Tiszaeszlár–Bashalom-Fenyvespart I-es temető 'd' sírjában fekvő idős nő kérdéséhez. Az ő eszközének elhelyezkedése nem feltétlenül babonás szokásra utal, hanem az eszköz kiemelt helye azt az értéket és tudást jelezheti, amelyet a személy életében és rangjában képviselt.

A fej környékén lelt kések kérdésénél felvetül még annak a szokásnak a lehetősége is, miszerint azokat csont nélküli ételmelléklet mellé helyezték, tehát az étel elfogyasztásához szolgálhattak segítségül, csakúgy, mint a marokba tett kések.³¹

Összegzés

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 10–11. temetőinek 1189 sírjából 129-ben (10,85%) találtak kést. Számarányukat tekintve a gyakori lelet típusok közé tartoznak. Elemzésük a fent említett problémák mellett azért is nehéz, mert nemtől, kortól és rangtól függetlenül bárki sírjában előfordulhatnak. Nem-, kor- és ranghatározónak tehát nem tekinthető ez az eszköz, azonban elhelyezkedési módja támpontot adhat bizonyos kérdések megválaszolásában. Amennyiben megfigyelhető valamilyen hitvilággal kapcsolatos elhelyezési szokás – a mellkasra és fejhez tett kések – sokkal valószínűbb, hogy nő vagy gyermek fekszik a sírban, ezek az elhelyezési módok ugyanis szinte csak és kizárólag az ő sírjaikban jelennek meg. Ennek oka, hogy a hegyes vastárgy feltehetően bajelhárító szerepet töltött be. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nőknél ne lenne jelen a kés viseleti helyzetben. Ezen eredmények összeegyeztethetők a korábban készített temetőfeldolgozások és összesítő munkák vonatkozó fejzeleteivel.

²⁹ A sírokban a koponyák dőlése, illetve az azok alatt lelt szerves anyag lenyomatok halotti párna meglétére engednek következtetni. Erre Tettamanti Sarolta is felfigyelt a 10–11. századi magyar temetkezési szokásainak vizsgálatakor (TETTAMANTI 1975, 90).

³⁰ Ibrány–Esbóhalom 20. sír. A kés a fej felett néhány cm-rel került elő, a váz bizonyos részei hiányoztak (ISTVÁNOVITS 2003, 73).

³¹ GÁLL 2013, 758.

A kések típusaival kapcsolatban tett megfigyelések bár csak e megye leletanyagát tartalmazzák, de segítséget nyújthatnak más területek késtípusainak meghatározásához, azok értelmezéséhez és összehasonlító vizsgálat elvégzéséhez.

Irodalom

ANDA 1951 = Anda T.: Recherches archeologiques sur la pratique medicale de Hongrois a l'epoque de la conquête du pays. *Acta Archeol. Hung.* 1 (1951) 251–316.

FEHÉR 2014 = Fehér P.: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 10–11. századi pásztorkészségei.* (Szakdolgozat) Szeged: SZTE BTK Régészeti Tanszék, 2014.

GÁLL 2013 = Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szeged 2013.

HARTINK 2001 = Hartink, A. E.: *Kések enciklopédiája.* Budapest: Gabo Kiadó, 2001.

HERMAN 1898 = Herman O.: *Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet.* Budapest 1898.

ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga.* Nyíregyháza 2003.

JAKAB 2009 = Jakab A.: X–XI. századi temető Nyíregyháza–Felsősimahatárából. *Jósa András Múzeum Évkönyve* LI (2009) 79–150.

JAKAB 2010 = Jakab A.: *Nyíregyháza-Oros, Mega üzleti park – megelőző feltárás – előzetes jelentése* 2010.

KÁLMÁNY 1885 = Kálmány L.: *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya.* Budapest 1885.

KISS 1920 = Kiss L.: Eperjeskei honfoglaláskori temető. *Archeologiai Értesítő* 39 (1920) 42–55.

MNL IV. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. Digitális változat: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/4-1.html> (Letöltés: 2015.06.07.)

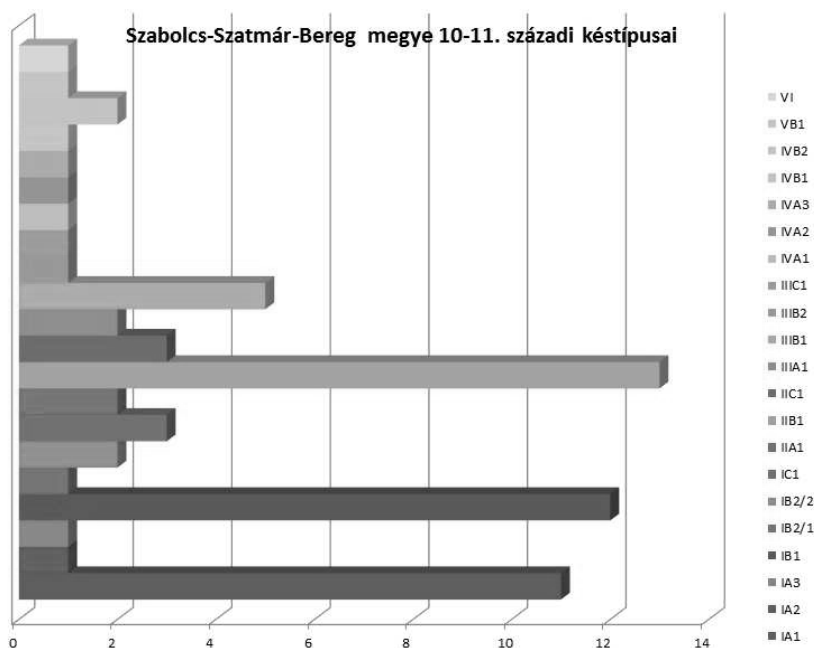
NEMESKÉRI 1960 = Nemeskéri J. – K. Éry K. – Kralovánszky A.: A magyarországi jelképes trepanáció. *Anthropologiai Közlemények* IV (1960) 3–32.

- RÉVÉSZ 2005 = Révész L.: Honfoglaláskori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. *Jósa András Múzeum Évkönyve* XLVII (2005) 161–214.
- TETTAMANTI 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatus* 3 (1975) 79–123.
- TOMKA 1972 = Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. *Kés a sírban. Arrabona* 14 (1972) 27–76.
- TÓTH 2009 = Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. Szeged 2014.

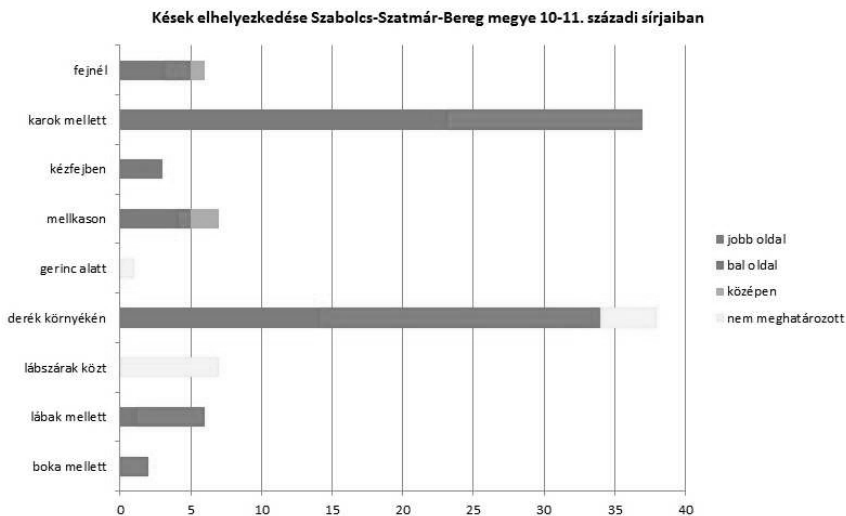
Data to 10–11th century knives from Szabolcs-Szatmár-Bereg county

PÉTER FEHÉR

The 10–11th century knives of Szabolcs-Szatmár-Bereg county appear in various forms in the graves of settlers. Presumably, the reason is that everyone tried to choose the most appropriate knife for their own needs and tastes. Even though their typologization is therefore difficult, yet it can be said that they preferred multipurpose, small knives. The knives' placement within the grave gives a firm basis to decide what custom is the reason behind their entombment. This could have happened in a profane – so the knife was considered an item for everyday use-, and in a superstitious manner – the apotropaic role attributed to the sharp iron object-, depending on which manner was expedient for the deceased in his afterlife. The superstitious manner – placing the knife to the region of the head, chest or in some cases of the ankle – can be observed in women's and children's graves. In the case of these knives, buried in this special way we can suspect whether they can be acknowledged as the antecedent of the custom, which lived on until the 19th century and considered the sharp iron object as means of protection against ill-wisher (witches and evil eye) for mothers and children.

1. diagram: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 10-11. századi késtípusai

2. diagram: Kések elhelyezkedése Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 10-11. századi sírjaiban

Megjegyzés a Tūlās, lūg.r és M.rdāt, n.nd.r népnév párok kapcsolatához, a kaukázusi magyarság határvidékéhez

K. TÓTH GÁBOR

Ezen dolgozat, régi és sokat vitatott téma boncolgatására hivatott íróni, nevezetten al-Bakrī és Gardīzī, a magyarságról írt fejezeteinek azon passzusairól, melyek kapcsolatba hozhatóak Ibn Rusta, al-Bakrī által leírt és a Hudūd al-‘Ālam-ban található kazár fejezetekkel. Gardīzī idevonatkozó sorai, sokak szerint a Kárpát-medencei magyarokról szólnak, al-Bakrī híradása pedig átvétel a kazár fejezetből, így a bennük szereplő népnév párok között nem lehet kapcsolat.¹ Más kutatók szerint viszont a népnevek egyeztethetőek és a földrajzi leírások egy korai magyar, kelet-európai szállásterületre vonatkoztak.² A mai tudományos állásfoglalás szerint a Gardīzī által említett *M.rdāt*-ok a morvákkal, a *n.nd.r*-ok pedig a dunai bolgárokkal lennének azonosak,³ s nincs köziük a *Tūlās* és a *lūg.r* népnevekhez, melyek a többi szerzőnél szerepelnek. Az alábbiakban szeretném bebizonyítani, hogy a muszlim íróknál előforduló, a kazárokról és a magyarokról szóló fejezetekben szereplő népnevek *Tūlās* és *lūg.r* – és ezek változatai – azonosak Gardīzī által, a magyar fejezetben leírt *M.rdāt* és *n.nd.r* népnevekkel.

Források

A téma tárgyalásához nélkülözhetetlen a források rövid ismertetése, így az alábbiakban a kérdéshez kapcsolódó részleteket idézek az említett történetírók munkáiból.

Kazár fejezet

Ibn Rusta: „A kazárok országa széles ország. Egyik oldalával **egy nagy hegység szomszédos**, amely legszélén, *Ās és Lūgar* felé száll le. Ez a hegység *Tiflisz* vidékéig terjed.”⁴

Al-Bakrī: „Ez széles ország, ezzel egyik oldala felől, **nagy hegység szomszédos**, amely *Tiflisz* vidékéig [terjed].”⁵

¹ Kmoskó 1927, 166–167; Minorsky 1937, 321, 441; Ceglédy 1943, 112; Kristó 1996, 80.

² Marquart, 1903, 30–32; Németh 1930, 151; Halasi 1943, 71–72; Benefy 1945, 178–188; Deér 1945, 14.. Öshazaként lásd: Munkácsi 1905, 80. Levéldiai szállásterületként lásd: Gombocz 1925, 373.

³ Melich János mutatott rá a Nándorfehérvár, *n.nd.r* összefüggésre (Melich 1909, 165, 367, 432). Kmoskó Mihály továbbvitte ezt a gondolatmenetet, és a dunai bolgárokkal azonosította a *n.nd.r*-okat. A *M.rwāt*-ok, szerinte a horvátok voltak (Kmoskó 1927, 166–167). *M.rwāt*-morva azonosításra lásd még: Minorsky 1937, 441; Ceglédy 1943, 112.

⁴ Kmoskó I/1, 203.

⁵ Kmoskó I/2, 253.

Hudūd al-^c Ālam: „**Ṭūlās és Lūgar** két vidék neve a kazárok országában. Népe harcias és sok fegyverük van.”⁶

Magyar fejezet

Al-Bakrī: „Országuk egyik határa, rūm országához csatlakozik, másik, a sivataggal **szomszédos határukon hegység van**, amelyben **A.īn (Abīn)** nevű nép száll meg. Nekik lovaik, lábasjószágaik, és szántóföldjeik vannak. Ennek a hegységnek az alsó részén, a tenger partján **Ugūna** nevű nép lakik; [K.T.G. az alánok] **ők keresztények** és az iszlámnak **Tiflisz** vidékéhez csatlakozó országaival határosak; ez Armenia első határa. Ez a hegység addig terjed, míg al-Bāb wa-l-Abwāb földjéhez nem ér, s a kazárok országához csatlakozik.”⁷

Gardīzī: „E két Ġayhūn közül az egyiket Āt.l-nak, a másikat Dūbā-nak hívják. Amikor a magyarok a folyó partján vannak, ezeket a **n.nd.r-okat** látják.

11. A **n.nd.r-ok** fölött a folyó partján **egy nagy hegység van**, és a folyó ennek a hegységnek az oldala mentén jön. A hegység mögött **van egy nép a keresztények közül**. Őket **M.rwāt-nak** hívják. Közöttük és a **n.nd.r-ok** között tíz napi járóföld van. Ők nagy lélekszámú nép. Ruházatuk emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll. Szántóföldjeik és szőlők vannak, mert vizeik a föld színén folynak. Föld alatti csatornáik nincsenek.”⁸

Mindegyik szövegrészletben két népnév szerepel, más-más alakban. Szó van egy nagy hegységről is, mely Tiflisz említése révén csak a Kaukázus lehet. A hegy lábánál lakik az *ugūna/n.ndr.* nép. A hegyen vagy a mögött lakik az *ās/a.īn/Ṭūlās*, azaz a *M.rwāt* nép, amely keresztény vallású.⁹

Joseph Marquart vetette fel, hogy az *ās/a.īn/Ṭūlās* népnév alatt az alánok (ász) egyik törzsét kell érteni, az *lūgar/ugūna* név mögött pedig az abkházok rejtőzködnek.¹⁰ További megállapítása volt, hogy az *ász* (alán) és *avghaz-t*

⁶ БАРТОЛЬД 1930, 32; MINORSKY 1937, 162; ZIMONYI 2005, 266.

⁷ KMSKÓ I/2, 256.

⁸ ZIMONYI 2005, 37.

⁹ Ezek a közös elemek, amelyek félkövér betűkkel kerültek kiemelésre.

¹⁰ Alán. Al-Bakrī: **اين** *a.īn*; Ibn Rusta; ‘Aufī; Sukru’llāh b. Sihāb: *Ṭūlās* (MARQUART 1903, 495; MINORSKY 1937, 456). Ās de Goeje-nél is *Ṭūlās* alakban szerepel (KMSKÓ I/1, 203. 798. j.). A *Ṭūl-ās* név második tagja, az *ās/ās/áz*, az alánok másik neve, régi orosz források yas néven szerepelnek. Juwaynī-nál **آس**, ami nagyban hasonlít Al-Bakrī névalakjához **اين** amennyiben a diakritikus pontokat elhagyjuk. Első része – de teljességében is – az Ibn Rusta-nál szereplő, nemesi, királyi törzsnévvel a **دخساس** *d.ḥs-ās* névvel hozható összefüggésbe (KMSKÓ I/1, 216; MARQUART 1903, 164–165; MINORSKY 1937, 456).

Abkház. A Hudūd al-^c Ālam-ban: **لور** *luḡ.r.*, és al-Bakrī-nál **لوغوت** *luḡun.h/luḡunīya* alakban szereplő népnévet, Marquart ötletesen az „l” betűből „a” betűt, az „r” betűből pedig „z” betűt hozva ki, **اوغز** *avgāz/avgāzih*-ként, azaz abházként rekonstruálta (MARQUART, 1903, 173–176,

(abház) népnevek azonosak, a Gardīzī-nél szereplő *M.rdāt* és *n.nd.r* nevekkal.¹¹ Ezt később a kutatók, más-más módon értelmezték. Németh Gyula feltételezhetőnek tartotta, hogy a Gardīzī-nél előforduló *n.nd.r* és *m.rdāt* népnevek, az al-Bakrī-nál szereplő ász és abház népnevekkel állíthatóak párba, pont fordítva, mint ahogy azt Marquart gondolta.¹² Vladimir Minorsky elvetette a néppárok azonosságát. Az ász és abház népek szerint a kazár fejezetből kerültek a magyar fejezetbe, a *n.nd.r* és *m.rdāt* népnevek alatt pedig a dunai-bolgárokat és a morvákat értette.¹³ Al-Bakrī tudósításának Marquart általi magyarozatát Czeglédý Károly is elfogadta,¹⁴ és általánossá vált az a nézet, hogy nincs kapcsolat Gardīzī és al-Bakrī népnevei között.

Az *ās/a.īn/Tūlās* népnevet, mint már említettem Marquart kapcsolta először az alánokhoz.¹⁵ A *Tūlās*, az Ibn Rusta-nál szereplő **دخسلس** *d.ħsās*-sal, az alán vezértörzzsel hozható összefüggésbe, mely valószínűleg az alán Gyula törzsnévvel azonosítható, ahogy azt Minorsky is gondolta.¹⁶ Véleményem szerint a *d.ħsās* szókép összefüggésben áll a Gardīzī szereplő *M.rdāt* **مردات** és a

495–496; MINORSKY 1937, 456). *Lūgar* (*lūgura*) Kmoskó szerint elírás lehet, valószínűleg az Al-Bakrī-nál szereplő ugúna népnév rontott alakja (KMOSKÓ I/1, 203. 798. j.). ‘Aufi-nél *luġ.r* helyett **كوغر** *kūġ.r*, Sukru’llāh b. Sihāb-nál: **كرغره** *k.rġ.ra* név szerepel (MARQUART 1903, 173; MINORSKY 1937, 456).

¹¹ MARQUART 1903, 31. **ندندر** *n.nd.r*. MARQUART szerint a földrajzi leírásban szereplő népnevek sorrendjét tekintve az alánokkal egyeznének meg, nevük azonban az abkházokkal hozható kapcsolatba. **ندندر** *n.nd.r*, a **لڭڭر** Labgaz-ból jön = **لڭڭر** Lauyaz. **مروات** *M.rwāt* népnév pedig romlott alakja a **تولاس** = **تولاس** *Tuwal-ās*-nak. Gardīzī felcserélhette a két népnevet (MARQUART 1903, 173, 495–496).

¹² NÉMETH 1930, 164, 172, 1.j.

¹³ MINORSKY 1937, 458–459. Zimonyi István szerint is az átvétel miatt nem képez történeti értéket al-Bakrī magyar fejezetének kaukázusi vonatkozása (ZIMONYI 2005, 266).

¹⁴ CZEGLÉDÝ 1943, 111–112, 114. A *n.nd.r* azonos a József kagán levelében szereplő *vnnt* néppel, azaz az onogurokkal, akiket a kazárok űztek el a Don vidékéről az Al-Duna vidékére (КОКОБИЦОВ 1932, 92). A *mrdāt* népnév alatt Czeglédý szerint a morvákat kell érteni. Tehát szerint Gardīzī a Kárpát-medencei viszonyokat írta le. A magyar fejezetben szereplő két folyónév kapcsán pedig a *Dūbā*-t a Dunával, *Āl.l*-t pedig a Donnal azonosította (korábbi szállásterületek folyói). A forrást, József kagán levelét lásd: КОКОБИЦОВ 1932, 92; SHLOMO – KOMORÓCZY 2003, 96. *Dūbā*-t a Kubánnal, *Āl.l*-t pedig a Donnal azonosította Marquart és Melich is (MARQUART 1903, 30–32, 162; MELICH 1926, 346–348; MELICH 1928, 85).

¹⁵ MARQUART 1903, 164, 496.

¹⁶ MINORSKY 1937, 456. „Az *allān(ok)* négy törzsből állnak. A nemesek *s* a király *d.ħsās* [K.T.G. *értsd* Gyulas/Gyula,] nevű törzshöz tartoznak.” (KMOSKÓ I/1, 216). A *dħs* mássalhangzók között nincs magánhangzó, Ibn Rusta így próbálta visszaadni a „gy” hangot, ami az arab betűkészletből hiányzik. Ezt követően van egy magánhangzó és a Minorsky által „ā”-nak tartott jel „l” betű lesz, ezt követi megint egy magánhangzó és végül az „s” betű zárja a szót, mely lehet „t” betű is. A záró mássalhangzót tekintve vö.: a Hudūd al-Ālam magyar fejezetében szereplő *h.l* **خات** = Gyula (ZIMONYI 2005, 43, 91, 94) és a DAI-ban szereplő *γwāč* = Yıla/Gyila = Gyula (DAI, 178–179) név végződéseit. Távoli párhuzamként, Δούλας alakban, szarmata tulajdonnévként fordul elő (GYÖRFFY 1993, 14).

Hudūd al-^cĀlam található *M.rwāt* مردات¹⁷ népnévvel is. *M.rdās* مردات > *M.rwās* مرواث > *Dzul.s* ضولات¹⁸. Ez utóbbi írásképe, a *M.rdāt*/*M.rwāt* népnév eredetije, hangtanilag nagyban hasonlít a *d.hsās*, helyesen *dhs.l.s* névhez. Tehát az Ibn Rusta-nál szereplő név és a Gardīzī-nél található *M.rdāt* név közé egyenlőségjelet lehet tenni.¹⁹

Földrajzi elhelyezkedésük alapján sem tehető ez a nép (*M.rwāt*/ *Dzul.s*) Közép-Európába. A Hudūd al-^cĀlam *M.rwāt* fejezete is ez ellen szól: „Tőle keletre néhány hegy és a kazár-besenyők egy része van, tőle délre a kazár-besenyők egy része és Gurz-tenger van; tőle nyugatra a Gurz-tenger egy része és Belső-Bulgār van; tőle északra Belső-Bulgār egy része és W.n.nd.r hegység van. Keresztények és két nyelven beszélnek: arabul(?) és rümül. Ruházatuk emlékeztet az arabok ruházatára.”²⁰

A földrajzi leírás főbb visszasságai – amennyiben ezeket a morvákra akarjuk vonatkoztatni – a következők: 1. A Gurz-tenger (Fekete-tenger) a morvától nem délre és nyugatra van, hanem keletre található. 2. A dunai-bolgárok a morvától nem északra és nyugatra helyezkedtek el, hanem keletre. 3. A morvák valószínűleg nem beszéltek arabul és nem öltözködtek arab viseletbe. Ha a *M.rwāt* népet azonosnak vesszük a kaukázusi alánokkal, akkor sokkal tisztább lesz a kép. Az alánoktól nyugatra és délre található a Fekete-tenger, Gurz-tenger. Nyugatra és északra találhatóak tőlük Magna-Bulgária onogurjai, ebből eredhet a W.n.nd.r hegység neve is.

A *lūgar* népnévet Marquart az abkházokkal hozta kapcsolatba, akik a Kaukázus dél-nyugati lábánál éltek. Ő úgy gondolta, hogy az Ibn Rusta-nál és a Hudūd al-^cĀlam-ban szereplő népnév sorrendjét Gardīzī felcserélte, ezért a *n.nd.r* nevet az abházból, a *M.rwāt* népnévet pedig a *Tuwal-Ās*-ból vezette le.²¹ Az abház megközelítés a *lūgar*-okra és a *n.nd.r*-okra vonatkozóan azonban téves, bármennyire is tetszetős. Igaz ugyan, hogy a *n.nd.r*-ok, a *lūgar*-okkal azonosak, viszont nem abházok, hanem onogurok. Ibn Rusta لوغر *luḡur*²² népnéve előtt van egy és (wa) kötőszó²³ mely eredetileg szerves része volt a szónak. Egybe olvasva ولوغر *u.luḡ.r* népnévet kapjuk melynek eredeti alakja

¹⁷ MARQUART 1903, 172, 495.

¹⁸ A szó eleji „d” betű hasonló az „m” betűre, a „z” betű pedig csak egy diakritikus ponttal különbözik a *M.rwās* név „r” betűjétől, a többi betű azonos, eltekintve egy diakritikus ponttól mely miatt a szó végén álló „t” betűből „s” lesz.

¹⁹ MARQUART írásképileg a *Tuwal-Ās* névből eredeztette a *M.rwāt* népnévet, bár ez egy kicsit erőltetett, de jól sejtette, hogy a két név egy népet jelöl (MARQUART 1903, 496). Sokkal „elegánsabb” a *d.hsās* alakból levezetni.

²⁰ БАРТОЛЬД 1930, 31; ZIMONYI 2005, 43.

²¹ MARQUART 1903, 496.

²² Hudūd al-^cĀlam-ban szintén a لوغر szóképe szerepel, míg Al-Bakrī-nál egy romlott alak látható, اوغرنه alakban (MARQUART 1903, 173, 176, 495).

²³ KMOŠKÓ I/1 203, 798. j.

ونغر *unuḡ.r=onogur* volt.²⁴ Jó demonstrálható ez az onogundur népnév szóképeivel is: الغندر *Ulughundur*²⁵ > انغندر = onogundur. Mindkét eredeti alak teljesen összeegyeztethető a bizánci forrásokban található Οὐννυγούροι és Ονογουνδούπους népnévvel.²⁶

Gardizī fejezete a fentiek értelmében világossá válik. „*E két Ġayhūn közül az egyiket Āt.l-nak (Don), a másikat Dūbā-nak (Kubánnak) hívják.*²⁷ Amikor a magyarok a folyó partján vannak, ezeket a *n.nd.r*-okat (**Magna-Bulgária onogurjait**) látják. A *n.nd.r*-ok (**onogurok**) fölött a folyó partján (**Kubán**) egy nagy hegység van (**Kaukázus**), és a folyó ennek a hegységnek az oldala mentén jön. A hegység mögött van egy nép a keresztények közül. Őket *M.rwāt-nak (Dzul.s-nak/Gyulá(s)nak)* hívják. Közöttük és a *n.nd.r*-ok (**onogurok**) között tíz napi járóföld van. Ők nagy lélekszámú nép. Ruházatuk emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll. Szántóföldjeik és szőlők vannak, mert vizeik a föld színén folynak. Föld alatti csatornáik nincsenek.”²⁸

A földrajzi leírás ellenőrzéséhez csak a térképre kell nézni. A Magna-Bulgáriában maradt onogurok vidékén folyik többek között a Kubán is (kubáni-bolgárok),²⁹ a Kaukázus észak-nyugati lejtőin lefelé. Ettől délre, a hegyekben éltek az alánok. Erről a földrajzi területről kiindulva az arab népek viszonylagos közelsége révén, az alánok átvehették azok öltözködési szokásait. Gardizī Barthold-féle kiadásában még arról is szó van, hogy a *M.rwāt* nép kereskedik az arabokkal.³⁰ Ez az adat is csak megerősíti, hogy nem a Kárpát-medencei magyaroktól délre lakó morvákról szól ez a leírás, hanem egy kaukázusi népről, az alánokról.³¹

A muszlim források által ábrázolt földrajzi viszonyok tükörkép szilánkjai, tőlük teljesen különálló forráscsoportban, krónikáinkban is megtalálhatóak. Kézai Simon: „*Letelepedvén tehát a maeotisi ingoványok közé, ki sem mozdultak onnan öt évig. A hatodik évben kikalandoztak, s egy pusztá helyen*

²⁴ Ennél a szóképnél az „n” betűnek a diakritikus pontja elfolyt és „l” betűvé válva szövegromlást idézett elő. ‘Aufi és Sukru’llāh b. Sihāb كوغر *kūḡ.r*, és كغرہ *k.r.ḡ.ra*, alakban őrizték meg لوغر *luḡ.r* népvét. Ez lehet egy elírt névalak is amennyiben az „l” betű „k” mássalhangzóvá vált. Alternatív esetben a Don vidéki bolgárokat is takarhatja, jelesen a karaogur, fekete ogur népnév muszlim átírásaként. A fekete ogurok lakhelye szintén az Azovi-tenger és a Kubán folyó környékén, Magna-Bulgáriában keresendő. Magna Bulgáriával kapcsolatban vö.: MORAVCSIK 1930, 30; RÓNA-TAS 2001, 67–87. A DAI idevonatkozó forrásait lásd: DAI, 64–65, 186–187.

²⁵ MINORSKY 1937, 466.

²⁶ MORAVCSIK 1930, 12, 21.

²⁷ *Āt.l*, *Dūbā* folyónevek azonosításának összefoglalóját lásd: BENDEFY 1945, 181–182. *Dūbā* azonosítása a Kubán folyóval: MARQUART 1903, 30–32.

²⁸ ZIMONYI 2005, 37.

²⁹ PAULIK 2001, 45; 56, 42. j.

³⁰ БАРТОЛЬД 1930, 31, 2. j.

³¹ Bármennyire is frappáns elmélet a *Dūbā*-t a Dunával azonosítani, a *n.nd.r*-okat pedig a Kárpát-medencei magyaroktól délre lakó dunai-bolgárokkal, – akiket a magyarok látnak a folyó túloldalán – a fentiek tükrében ez nem tartható fent tovább. A *n.nd.r*-ok alatt nem a dunai-bolgárokat, hanem a Kubán vidékén maradt onogur-bolgárokat kell érteni. A *n.nd.r*-ok dunai-bolgárokkal való azonosítására lásd: KMOŠKÓ 1927, 165–167.

véletlenül Belár fiainak férjeik nélkül otthon maradt feleségeire s gyermekeire bukkantak. Kiket is vagyonestul sebesen vágatva elragadtak a maeotisi ingoványok közé. Történetesen az alánok fejedelmének, Dulának két leányát is elfogták a gyermekek között; ezek egyikét Hunor, másikat Magyar vette feleségül.”³²

A maeotisi ingoványok alatt a Don-Kubán közti szállásterület emléke maradt fenn. Belár név mögött a bolgárok rejtőznek, a Dula név azonosítása a Gyulával szintén egyértelmű.³³ Az, hogy a két különálló forráscsoport, ugyanazon képet tárja elénk, bizonyíték ezen leírások valóságtartalmára.

Ezek tükrében tehát összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg. Az *ās/a.īn/Ṭīlās* (Ibn Rusta, al-Bakrī, Hudūd al-ʿĀlam) népnevek, Gardīzī *M.rdwāt*-jaival azonosak, ahogy ezt már – legalább is a névalak alapján – Marquart is feltételezte. Ez utóbbi népnév, pontosítva törzsnév a *Dzul.s*, *Gyula(s)*, alán vezető törzset rejtí magában. *Lūgar/lūg.r/uḡūna/k.r.ḡ.r.*, nevek pedig a *n.nd.r*-okkal, az onogurokkal azonosak és nem az abházokkal. Marquart javára írandó, hogy észrevette a nevek felcserélődését Gardīzī-nél, de mellékvágányra futatta a kutatást, a *lūgar*-ok, abházokkal való azonosításával.

A magyar őstörténeti kutatásokat érintve, elmondható, hogy igenis van történeti alapja, al-Bakrī magyar fejezetének, hiszen mint láttuk, a *M.rdwāt*-ok nem lehetnek azonosak a morvákcal, csak az alánok vezető törzisével, akik a Kaukázusban, annak is a nyugati felén éltek. A *n.nd.r*-ok pedig csak a hegy lábánál, a Kubán folyó mentén élő bolgárok lehetnek, és a Kubán volt az a folyó, ahonnet a magyarok a szemközti oldalon látták ezeket a bolgárokat.³⁴

A népnevek és a földrajzi leírások tisztázását követően, még mindig fennáll az a lehetőség, hogy e két muszlim szerző a kazár fejezetből másolta át a leírást (ez Kézai híradását figyelembe véve nehezen elfogadható), ahogy ezt Minorsky gondolta.³⁵ Ebben az esetben azonban meg kellene magyarázni, hogy a magyar fejezetekben található, kiegészítő adatok a kazárokról vonatkozólag miért nem szerepelnek egyik szerzőnél sem. Értem ezalatt a két folyónevet, a magyarokat és a *n.nd.r*-okat elválasztó folyó leírását, a keresztény, *M.rdwāt* alánok említését, akik arab ruházatot viselnek, illetve ezek távolságát a *n.nd.r*-októl. Ez mind olyan adat, mely a kazárokról szóló leírások egyikében sem szerepel. A kazár fejezetből legfeljebb a két népnevet és a nagy hegységet, a Kaukázust ültethették át a magyar fejezetbe a muszlim szerzők. A többi elemet nem a kazár fejezetből emelték át, hanem ezek eredetileg is benne voltak a magyar fejezetben, tehát hitelesnek kell azt tartanunk.

³² MEH, 172; Belar/Dulae: SRH I. 145; Bereka/Dule: SRH I. 251; Wereta/Dule: SRH II.15.

³³ NÉMETH 1991, 214, 230.

³⁴ BENEFY 1945, 181–188; DEÉR 1945, 14.

³⁵ MINORSKY 1937, 456.

Irodalom

- БАРТОЛЬД 1930 = Бартольд, В.: *Худуд ал-Алем, Рукопись Туманского с введением и указателем*. Ленинград 1930. (BARTOL'D 1930 = Bartol'd, V.: *Hudud al-Alem, Rukopis' Tumanskogo s vvedeniem i ukazatelem*. Leningrad 1930.)
- BENDEFY 1945 = Bendefy L.: *A magyarság és a középkelet*. Budapest 1945.
- BOROS 1980 = Boros J.: *A kaukázus – a népek hegye*. Budapest 1980.
- CZEGLÉDY 1943 = Czeglédy K.: A magyarság déloroszországban. In: Ligeti L. (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest 1943, 100–122.
- DEÉR 1945 = Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* LXXIX–LXXX (1945) 3–20.
- FODOR 1975 = Fodor I.: *Verecke híres útján...* Budapest 1975.
- GOMBOCZ 1925 = Gombocz Z.: Életföldrajz és a magyar őshaza. *Természettudományi Közöny* 57 (1925) 369–374.
- GYÖRFFY 1993 = Györffy Gy.: *Kronikáink és a magyar őstörténet*. Budapest 1993.
- HALASI 1943 = Halasi K. T.: A magyarság kaukázusi története. In.: Ligeti L. (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest 1943, 71–99.
- KMOSKÓ 1927 = Kmoskó M.: Gardîzî a törökökről. *Századok* LXI (1927) 149–171.
- КОКОВЦОВ 1932 = Коковцов П. К.: *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Ленинград 1932. (КОКОВЦОВ 1932 = Kokovcov P. K.: *Evrejsko-hazarskaja perepiska v X. veke*. Leningrad 1932.)
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- LIGETI 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- MARQUART 1903 = Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903.
- MELICH 1926 = Melich J.: , Etél. *Magyar Nyelv* XXII (1926) 346–348.
- MELICH 1928 = Melich J.: Duba = Duna? *Magyar Nyelv* XXIV (1928) 84–88.
- MINORSKY 1937 = Minorsky, V.: *Hudūd al-ʿĀlam The Regions of the World. A Persian geography* 372 A. H. 982 A. D. Translated and explained by V. Minorsky. GMS XI. London 1937.

- MINORSKY 1958 = Minorsky, V.: *A History of Sharvān and Darband in the 10th–11th centuries*. Cambridge 1958.
- MORAVCSIK 1930 = Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26 (1930) 4–18; 89–109.
- MUNKÁCSI 1905 = Munkácsi B.: A magyar őshaza kérdése. *Ethnographia* XVI (1905) 65–87.
- NÉMETH 1930 (1991) = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930 (1991).
- PAULIK 2001 = Paulik Á.: „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény földrajz a steppe népeiről. In: Róna-Tas A. (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest 2001, 28–68.
- RÓNA-TAS 2001 = Róna-Tas A.: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In.: Felföldi Sz. (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.] Budapest 2001, 67–87.
- SHLOMO – KOMORÓCZY 2003 = Shlomo S. J. – Komoróczy G.: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest 2003.
- VÁSÁRY 2003 = Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.] Budapest 2003.
- ZIMONYI 2005 = Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.] Budapest 2005.

Rövidítések jegyzéke

- DAI = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: Moravcsik Gyula. Budapest 1950.
- KMOSKÓ I/1 = Kmoskó M. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.] Budapest 1997.
- KMOSKÓ I/2 = Kmoskó M. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.] Budapest 2000.
- KMOSKÓ I/3 = Kmoskó M. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 23.] Budapest 2007.
- MEH = Györffy Gy. (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest 2002.

SRH I = Emericus Szentpétery (Ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I. Budapest 1937.

SRH II = Emericus Szentpétery (Ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* II. Budapest 1938.

Обратите внимание на Тулас, дуг.р. и М.рдат, н.нд.р популярное имя в связи с пары, венгерские приграничных регионов Кавказа

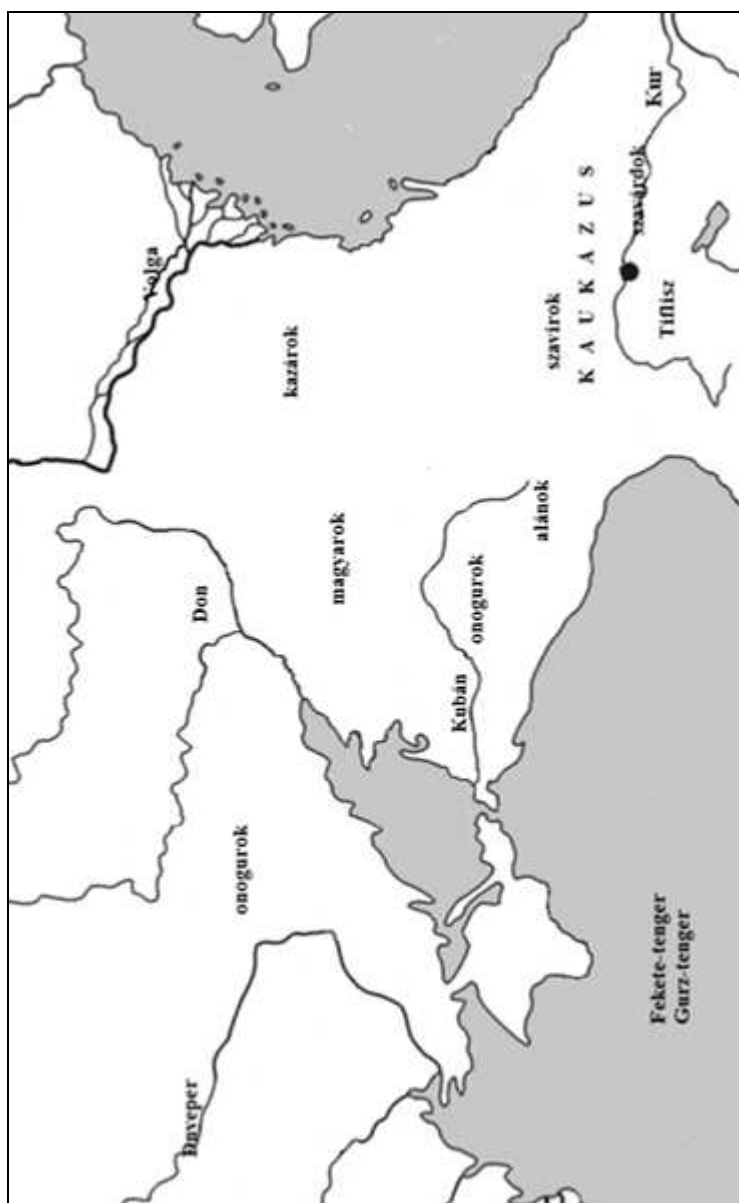
ГАБОР К. ТОТХ

В этой статье, старый и наиболее обсуждаемой темой анализа предназначена для записи, *nevezetten* аль-Бакр и Гардизи, в венгерской нации пишет главы, какие главы Хазар описанные в контакт помещен был найден Ибн Руста аль-Бакри и Худуд ал-Алам. Гардизи соответствующие строки Карпатского бассейна, по мнению многих венгров говорят, аль-Бакри отчетности присоединения не может быть среди хазарских разделах, так что люди в своих контактных пар имя (K. Czeglédy, M. Kmoskó, V. Minorsky, I. Zimonyi). С другой стороны, исследователи сказал, что люди, несовместимые имена и географические описания ранней венгерском, Европейский расположение Восточная обеспокоен. (J. Marquart, L. Bendefy). Основываясь на современных научных разрешение, *М.рдат*-ы же, как моравский, *н.нд.р*-ы, что они были так же, как болгарский Дунай, которые не связаны с *Туласи* и *дуг.р*-ы популярных имен, которые другие авторы включенных. В диссертации я доказать, что в мусульманских писателей, происходящих главы по хазар и венгров и имена людей *Туласи* и *дуг.р*-ы – и эти изменения – по той же Гардизи и *М.рдат*, *н.нд.р* имена, описанные в разделе Венгрии.

Ас/а.ин/Тулас (Ибн Руста, аль-Бакри, Худуд ал-Алам) имена людей, Гардизи *М.рдат*-ский основы, так же, как это было – Marquart также рассматривает – по крайней мере, на основании формы имени. Последнее название популярен, указав имя *Дзул.с* племени, *Дьюла(с)*, алан скрыть ведущую напряжение. *Лугар/дуг.р/угуна/к.р..г.р*, имена и *н.нд.р*, с оногуры идентифицировать и не абхазы, а Марквартом думал.

Несмотря на венгерской доисторического исследования, мы можем сказать, что да, есть историческая основа, аль-Бакри Венгерский Глава. Причина не *М.рват*- с моравский может быть такой же, только ведущий штамм алан, жившего на Кавказе, в западной части. *Н.нд.р*-ы, только нога горы, проживающих вдоль реки Кубань болгар были и в реке Кубань, откуда венгры видели их на противоположной стороне болгар.

Разделы хазарские до двух человек во имя великих гор Кавказа можно сделать в Венгрии главе мусульманских авторов. Другие элементы не будут приняты по разделам хазар, но они были первоначально включены в Венгрии главе, так что вы должны держать доверия.

1. kép: A Kaukázustól északra élő népek a IX. század első felében

Skandináv eredetű katonai segédnépek a Kárpát-medencében a 9–11. században

KISS MÁTÉ

A középkori Magyar Királyság katonai erejének fontos részét képezték a magyarokhoz csatlakozó, vagy az országba később beköltöző népek által kiállított fegyveres csapatok. Szent István király intelmeiben felhívja Imre herceg figyelmét a katonai erő megbecsülésének fontosságára: „*Ők ugyanis a királyság védőbástyái, a gyengék védelmezői, a határtartományok erősségei...*”¹ Nem sokkal később pedig az idegenek hasznára: „*Mert a vendégek, minthogy különféle tájakról és országokból jönnek, ennek megfelelően különféle nyelveket, különféle ismereteket és fegyveres erőt hoznak magukkal, s mindezek dísére válnak a királyságnak, emelik az udvar tekintélyét, és elriasztják a külföldiek pökhendiségét.*”² Ilyen segédnépek voltak többek között a kabarok, a besenyők, a kunok stb. E segédnépek közé tartoztak a ruszok, a varégek és a kölpények is. Jelen tanulmány célja a skandináv eredetű katonai segédnépek Kárpát-medencei megjelenésének és 9–11. századi történetének felvázolása.

Népnevek és etimológiájuk

A varég szó etimológiájával kapcsolatban a „normannisták” Gunnar Jacobsson és Gottfried Schramm koncepcióját fogadják el. Ennek megfelelően mindketten a *vár* (tbsz.: *várar*), magyarul „hűség”, „fogadalom”, „eskü”, „kezesség” jelentésű főnevet sejtik a szótóban, azonban a vélemények a további levezetésben eltérnek egymástól. Jacobsson szerint az óészaki **wārangR* (tbsz.: **wārangar*) szóalak olyan normann zsoldost jelentett, aki esküvel megerősített szerződés alapján szolgált. Ebben a jelentésben ismerték meg a keleti szlávok és az arabok. A *Régmúlt idők krónikájában* (a továbbiakban *PVL*) a varjakok kifejezés először, mint a normann népek gyűjtőneve tűnik föl, majd a krónika előbb azonosítja a ruszokat a varjakokkal, aztán pedig egyre következetesebben megkülönbözteti őket. Fontos különbség, hogy a *PVL* szerint a novgorodiak és finnugorok azokhoz a varjakokhoz fordultak segítségért, akiket ruszoknak hívnak és Rurik a vezetőjük, és nem azokhoz a varjakokhoz, akiket korábban elűztek. Tehát itt két varjag csoportról van szó. Rusznak az a varjag minősült, aki a novgorodi vagy kijevi fejedelem kíséretének/seregének a tagja volt. A 10. század közepétől egyre erősödik a ruszok és varégek közötti különbségtétel. A 944-ben érkező varjag zsoldosokat már megkülönbözteti a *PVL* a fejedelem fegyveres kíséretének etnikailag vegyes ruszaitól, bár előfordul még a varjag–rusz azonosítás. A varjag általában skandináv harcosokat jelölt, de jelenthetett

¹ HKÍF, 133.

² HKÍF, 135–136.

Ruszban élő kereskedőket vagy kézműveseket is. A skandináv forrásokban a *væringi* fogalmat a 980-as évek végétől kezdődő időszakra vonatkoztatták és azt a privilegizált személyt jelölték vele, aki a császár gárdistája (*hirðsmaðr*), testőre (*varðmaðr*), férfiúja (*maðr*) volt, vagy a bizánci hadsereg később megszervezett elit alakulatában, a Varég gárdában szolgált. A *væringi* fogalom felbukkanása tehát összefügg a császári testőrségen belüli változással, amikor is az örmény testőröket skandinávokkal cserélték fel. A bizánci források *Βάργγοι* megnevezése a császár testőrségére és a hadsereghez tartozó különleges alakulatra vonatkozott.³

Adolph Stender-Petersen szerint a *væringi* jelentése egy olyan társ lehetett, aki kereskedők és harcosok közösségébe lépett be, azoknak hűséget fogadott, védelmet adott, illetve elfogadta felelősségét társai iránt és társai is ugyanezt tették az ő irányába. A *kylfingar* a *kolfr* szóból eredően, hasonlóan a *væringi*hez, egyfajta szövetséget jelenthetett, olyan normann kereskedőket, akik a Rusz területén tevékenykedtek. Ez a fogalom sosem vált olyan elterjedtté, mint a varég.⁴ Rúnaköveken előfordul a *KylfingR* név, amely kapcsolatba hozható a *kylfingar* népnévvel, melynek lehetséges értelme „olyan északi származású emberek, akik Gårdariké-ben szolgálnak”, de ez a levezetés bizonytalan. A név a következő alakokban fordul elő: ku[fi]nkR Sö 318, kulfinkr U419, [kylfikR] U320, kylfinkr U445.⁵ *Gårdarike* a skandináv forrásokban Oroszország elnevezése. A Nikulás Bergsson által a 12. század közepén írt *Landafrædi*⁶ megemlíti *Kylfingalandot*, melyet *Gårdarikinek* hívnak.⁷ Középkori orosz törvényekben a varégek és kölpiények (*kolbiag*) együtt jelennek meg.⁸ A bizánci chrysobullákból ismertek a Bizánci Birodalom szolgálatában álló segédnépek. Az 1049-ben készült összeírásban még csak oroszok szerepelnek, de 1073-tól kezdve az orosz, varang és kölpiény elemek már egymás mellett állnak. Annak Komnene 1148-ban befejezett műve szerint a Thule szigetéről származó varangok csatabárdot, jobb vállukon pedig kardot hordanak.⁹

³ SZVÁK 2009, 294–298.

⁴ BLÖNDAL 2007, 4–6.

⁵ PETERSON 2001, 65.

⁶ SZÁNTÓ 2001, 175.

⁷ RAFN 1852, 401.

⁸ „ARTICLE 10. If a man pulls a man toward himself or pushes him, 3 grivna, but [the offended man] has to bring two eyewitnesses; [however] in case he is a Varangian, or a Kolbiag, an oath is to be taken. ARTICLE 11. If a slave runs away from a Varangian or a Kolbiag and [the man who conceals that slave] does not declare him for three days, and [the owner] discovers him on the third day, he [the owner] receives his slave back and 3 grivna for the offense.” (VERNADSKY 1947, 27–28). A bevett eljárás alóli mentesség azzal magyarázható, hogy a varég, illetve a kölpiény elnevezések idegen etnikumra utalnak, akiknek nem volt közeli kapcsolata a helyi lakossággal, így a szemtanúkat is nehéz lett volna előteremteniük. Vernadsky szerint a következő cikkelyben, a varég és a kölpiény személy nem a szolgálja ura, hanem annak védelmezője, tehát aki rejtegeti őt.

⁹ GYÖRFFY 1959, 87–88.

A Botond-monda és a kölpenyek kapcsolata

A kölpenyek Kárpát-medencei jelenlétének érdekes adatát nyújthatja a *Botond-monda*. Botond alakja a magyar hagyományban két formában maradt meg. Anonymusnál a honfoglalás és a nyugat-európai harcok hőseként jelenik meg, de a konstantinápolyi kaland történetét illetően a szerző szkeptikus: „*Vannak, akik úgy tudják, hogy a magyarok egészen Konstantinápolyig eljutottak és Botond bárdjával a konstantinápolyi aranykaput is beszakította. Én azonban ezt e művembe nem akartam bevenni, mivel a történetírók egyetlen könyvében sem bukkantam nyomára, csakis a parasztok csalfa történeteiben hallottam róla.*”¹⁰

Ezzel szemben sem Kézai, sem a *Képes Krónika* nem ismeri az Anonymusnál megőrzött híradást, miszerint Botond apja Kölpeny (*Culpun*), Tas vezér nagybátyja földet kapott Árpád fejedelemtől a bodrogi részekben és a Vajas vízéhez közel. Az anonymusi hagyományban Botond aktívan részt vett a honfoglalás harcaiban, valamint a nyugatra vezetett hadjáratokban. Ő volt az, aki mintegy bosszút állt az augsburgi vereségért, majd: „*amikor Botond és Örkény jókedvűen megtért Pannónia földjére, az elhúzódo háborúba belefáradt Botondot váratlanul betegség gyűrte le, eltávozott e világból és a Verőce vize közelében temették el.*”¹¹

Anonymus verziójával szemben Botond a krónikákban csak egy egyszerű vitéz, mint maga is mondja: „*minimus Hungarorum*”. A Kézainál megőrzött monda szerint a magyarok egészen Konstantinápolyig hatoltak, amelynek falainál lefaltáboroztak. Ekkor egy hatalmas termetű görögöt küldtek ki, aki egyszerre két magyarral akart megverekedni, és azzal kérkedett, hogy ha nem tudja őket legyőzni, akkor a bizánci császár legyen a magyarok adófizetője. A magyarok közül egy Botond nevű vitéz állt ki a göröggel. Botond a birkózás előtt bárdját belevágta a város érckapujába, majd a görögöt is leverte úgy, hogy az belehalt. A császár ennek ellenére nem volt hajlandó adót fizetni, így a magyarok a Bizánci Birodalmat és Bulgáriát végigpusztították. Ezek a hadjáratok pedig Géza fejedelem idejéig tartottak.¹²

A Botond-mondával igen alaposan foglalkozott Tóth Zoltán. Véleménye szerint Botond alakja mindkét verzióban besenyő eredetre vezethető vissza és a Kölpeny név a besenyő Külpej törzsnévvel azonos.¹³ Mivel pedig Anonymus

¹⁰ ANONYMUS, 37.

¹¹ ANONYMUS, 48.

¹² KÉZAI, 107. Kézai történetétől csak bizonyos részletekben mutatkozik eltérés a *Képes Krónika*-ban. Itt Botond, amikor odalép a göröghöz, azt mondja: „*En Botond vagyok, igazi magyar, a legapróbb termetű a magyarok között. Végy magad mellé két görögöt, hogy az egyik az eltávozó lelket szolgálja, a másik meg eltemesse holttestedet, mert egészen biztos, hogy a görög császárt adófizetőjévé teszem a népemnek.*” E verzió szerint a magyar sereg vezére Apor volt, aki megparancsolta Botondnak, hogy mutassa meg erejét a város kapuján. „*Az pedig odamenve a kapuhoz, a hagyomány szerint akkorát sújtott rá, és akkora rést nyitott a kapun, hogy egy öt éves gyerek azon a nyíláson át kényelmesen ki-be járhatott.*” További különbség, hogy a *Képes Krónika* szerint a magyarok Taksony fejedelem idejéig vezettek hadjáratokat (KÉPES KRÓNIKA, 39–40).

¹³ TÓTH 1988, 468–469.

azt írja, hogy Tas és Kölpeny egymás mellett kaptak birtokot, így Tóth azt feltételezi, hogy a Külpej törzs valamikor a besenyő betelepülések idején Tas leszármazottjainak szomszédságában kapott lakóhelyet, így kialakulhatott bizonyos vérségi kapcsolat a besenyő Botond-nem és Tas ivadécai között. Anonymus pedig ennek a kapcsolatnak az emlékét vetítette vissza a honfoglalás korába. Botond neve – Tóth szerint – a török *butan*, vagyis „ütni” igével áll összefüggésben. Ugyanis a buzogány megnevezése törökül *but*, *buta*, *bud*, *buda*, és ezt vette át a magyarság „bot” formában. Ez nem honfoglalás kori fejlemény, mivel a kor magyar harcosa legjobb tudomásunk szerint ilyen fegyvert nem hordott, viszont a kaputörés esetében, a sérülésre használt szó alapján, csakis buzogányra gondolhatunk.¹⁴ Ezzel szemben a magyar *bot* szó „harci bot” jelentéséből következően már a honfoglalók is használhattak ilyen fegyvert, bár ez a régészeti leletekben nem jelenik meg.¹⁵

Anonymus szerint a Botond-monda forrásai a parasztok csalfa meséi voltak. Péri Benedek rámutatott az azeri *Köroğlu desztán* és a *Szent László legenda* birkózásmotívumának párhuzamaira.¹⁶ Lehet, hogy Botond birkózása is ide

¹⁴ TÓTH 1988, 470–471. Bár Kézainál hasadékról (*fissura*) olvashatunk, ami származhat bárdtól vagy kardtól is, addig a *Képes Krónikában* már rést (*foramen*), amit csakis buzogány okozhatott. Annak ellenére, hogy minden szövegváltozatban bárd (*dolabrum*) szerepel. Véleményem szerint a kapun ejtett sérülés jellegére használt szó nem alkalmas a használt fegyver fajtájának pontos meghatározására. Egyrészt azért, mert kétféle szót is használnak erre a források, és önkényesen nem lehet azt állítani, hogy melyik szó állhatott eredetileg az elbeszélésben. Másrészt krónikásaink számára teljesen mindegy lehetett, hogy éppen hasadékról vagy résről írnak, mivel nem ez volt a lényeg, hanem Botond elképesztő erejének szemléltetése. Erre pedig mindkét szó tökéletesen alkalmas volt. Ezt szolgálta a Kézainál olvasható megjegyzés is, miszerint még egy öt éves gyermek is átfért rajta. A csomak, a csomasz és a csokmány szavunk besenyő eredetű. Eredetileg fegyverként használt harci bot-jelentéssel bírtak. A szó jelentése szempontjából fontos megjegyezni, hogy míg a törökségben fegyvert jelentenek, addig a magyarban szerszámot (TATÁR 2004, 168, 172).

¹⁵ TATÁR 2004, 172. A helyzet nagyon hasonló a honfoglalás kori lándzsák problémájához. Habár ennek a fegyvernek a különböző változatait viszonylag gyakran említik a források, mégis igen ritkának számítanak a temetkezésekben. Ezt Kovács azzal magyarázza, hogy az elhunyt harcos sírját jelölhették a zászlós lándzsájával. A hajítódárdának (*pilum*) pedig eddig nem találták régészeti nyomát, annak ellenére, hogy Ekkehard megemlíti krónikájában (KOVÁCS 1996, 97–98). Hidán Csaba László szerint az avarok és magyarok azért nem használtak buzogányt, mivel a 6–10. század között a steppei népek leginkább pikkelyes páncélt hordtak, ami ellen a buzogány kevésbé hatékony. Ez ellen egy olyan fegyver hatásos, ami üt és szúr is egyszerre és az ütő erejét kis helyen összpontosítja. Erre pedig a fokos igen alkalmas. Az avar és magyar sírokban nagy számban találunk különböző típusú ütő-vágófegyvereket, amelyek egyik felén vágóél, a másikon pedig megnyúlt hegyesedő és gömbölyded fok van (HIDÁN 2004, 3).

¹⁶ PÉRI 2008, 296–302. A birkózás motívum kapcsolatot mutat a Szent László legendával. Itt László herceg nem lovagi módon vív, hanem birkózik a kunnal. Korábban azt hitték azért, mert a két hős sebezhetetlen. Péri Benedek az azeri *Köroğlu desztán* alapján rámutatott, a két hőst csak addig nem fogja a fegyver, ameddig a birkózásban alul nem marad. László is csak azután tudja lefejezni a kunt, miután a földre kerül. A birkózás nem az ellenség megölését szolgálja, az csak akkor történik meg, ha a főhősnek egy nem hétköznapi küldetés teljesítéséhez kell legyőznie ellenfelét. Csak akkor kerül sor a birkózásra a magyar népmesékben és a *Köroğlu desztánban*, ha nem egyszerűen az ellenfél elpusztítása a tét, hanem valami magasabb rendű cél elérése, amely az ellenfél legyőzésén keresztül lehetséges (PÉRI 2008, 296–302). Mit is mond Botond a görögnek? „Véggy

vezethető vissza. A kapudöngetésnek viszont valós történelmi alapja lehet Marczali Henrik szerint.¹⁷

Tóth Anonymus Botondjának eredetét nyugati hatásban keresi. Már Marczali Henrik is felvetette, hogy P. mester Potho comesről mintázhatta Botond alakját, akit a források hozzá hasonló hősként mutatnak be és Potho neve összecseng a Botonddal. Ezt a hagyományt a Pothótól származó Győr-nemzetség tarthatta fenn, amely besenyő kapcsolatokkal is bírt. Ennek tudatában Anonymus lehetett az, aki a Győr-nemzetség hagyományát összekapcsolta a népi emlékezet Botondjával.¹⁸ Ezt cáfolta meg Simon V. Péter, aki bebizonyította, hogy a német forrásokban előforduló Pothónak semmi köze sincs a Győr nemzetséghez.¹⁹

Úgy vélem, hogy Anonymus nyugati hadjáratokban vitézkedő hőse nem azonos a krónikák „görögverő” Botondjával. A honfoglalás és a nyugati hadjáratok Botondja esetleg skandináv eredetű harcos elem emléke lehet. Közlebbi meghatározása nem lehetséges, de Anonymus valamelyik forrásában léteznie kellett, ugyanis a gesztából világosan kiolvasható, hogy eredetileg neki a történetírók könyveiből Kölpény fia Botondról volt tudomása, a konstantinápolyi kalandot és annak Botondját pedig csak hallomásból ismerte. A konstantinápolyi kalandban szereplő vitéz eredete az analógiák alapján egyértelműen keletre, Szibéria és Belső Ázsia felé mutat. Ez a Botond azonban korántsem biztos, hogy besenyő eredetű. Nézetem szerint a krónikák Botondjának alakja táplálkozhat magyar hagyományból, visszatükrözhet egy korabeli magyar (steppei) hős ideált, akit azonban nem feltétlenül hívtak Botondnak. Ahogy Marczali megfogalmazta: „*Symbolum Botond is, noha öntudatlanul tette azzá a nép lelke. A hadratermett, bajtól, veszélytől vissza nem riadó, a nemzet dicsőségét, becsületét bárki ellen fenntartó, nagy tetteiért elismerést nem nyerő, de nem is váró magyar nép megtestesítése: a legkisebb magyar.*”²⁰

magad mellé két görögöt, hogy az egyik az eltávozó lelkedet szolgálja, a másik meg eltemesse holttestedet, mert egészen biztos, hogy a görög császárt adófizetőjévé teszem a népemnek.” (KÉPES KRÓNIKA, 39).

¹⁷ MARZALI 1916, 92–95. Valóban volt Konstantinápolynak Aranykapuja. Kardamos bolgár fejedelem 791-ben azt üzenté VI. Konstantin császárnak, hogy „*vagy megfizeted mire szerződöttél, vagy elmegyek az Aranykapuig*”. Krum bolgár kán 813-ban körülfárta a várost és felszólította a császárt, hogy a lándzsáját beszúrassa az Aranykapuba. Kijev Aranykapuját 1018-ban Boleszláv lengyel fejedelem hasított át kardjával, miután nem kapta meg Jaroszláv kijevi nagyfejedelem lányának a kezét (MARZALI 1916, 92–95). További adalékul szolgálhat a PVL beszámolója Oleg kijevi nagyfejedelemről, aki miután békét kötött a császárral: „... ráakasztotta pajzsát a [város]kapura, hogy jelezze a győzelmét, és elvonult Cárgrád alól.” (SZVÁK 2009, 225).

¹⁸ TÓTH 1988, 473–476.

¹⁹ SIMON 1978, 285–286.

²⁰ MARZALI 1916, 100.

A skandináv eredetű katonai segédnépek megjelenése

A skandináv eredetű katonai elemek Kárpát-medencei megjelenését térben és időben nehéz elhelyezni, de az írott források mellett a régészet és az antropológia eredményeit bevonva kísérletet tehetünk rá. A magyarok a honfoglalás előtt a Kárpátoktól keletre, a délorosz steppén kerültek először kapcsolatba a skandináv eredetű harcos-kereskedő ruszokkal, akik jelentős szerepet töltek be a Skandináviát Kelet-Európán keresztül a Közel-Kelettel összekötő kereskedelemben. A kereskedelmi kapcsolat mellett a 9. század második felétől az egyre erőteljesebb déli irányú rusz terjeszkedés is lehetőséget kínált a magyarokkal való érintkezésre. Nagyjából a század végére Kijev is a ruszok kezére került.²¹ A PVL beszámol a magyarok vonulásáról Kijev mellett,²² Anonymus gesztájában pedig a magyarok Kijevnél a ruszokkal (*rutheni*) csapnak össze, majd megemlékezik részvételükről a honfoglalásban: „Az oroszok közül is sokan Álmos fejedelemhez csatlakoztak és vele jöttek Pannóniába. Utódaik a mai napig itt laknak szerte az országban.”²³

Segédnépi mivoltukból kiindulva logikus, ha elsősorban az ország határterületein keressük őket. A határok őrzésére alkalmazhatták a többi csatlakozott nép mellett a ruszokat is. Mint ahogy erre enged következtetni Anonymus, amikor az ország nyugati határainak kijelölése kapcsán megjegyzi, hogy Zolta fejedelem: „ezen a vidéken bízta meg a nagyapja, Álmos fejedelem idején Pannóniába bevándorolt oroszokat, hogy várat építsenek.”²⁴ Ez a vár Oroszvárral (ma Rusovce, Szlovákia) lehet azonos, amit megerősít az a tény, hogy Oroszvár környékén jelentős számú szláv eredetű helynév van. A határ a Göncöl hídjánál (Bruck an der Leitha, Ausztria) húzódtott a geszta szerint. Az Anonymus művének megbízhatósága körül kialakult évszázados vita miatt nem lehetünk biztosak abban, hogy ez a telepítés már Zolta fejedelem alatt végbement.

Telepítésük idejének meghatározásához jó támpontot nyújthat a skandináv fegyverek megjelenése Bizáncban, aminek hadseregében a ruszok már a 10. század elejétől szolgáltak. A híres Varég Gárda születési idejének a 988. évet tartják. Bardas Phokas 987-ben fellázadt II. Basileios (976–1025) császár ellen, aki Vlagyimir kijevi nagyfejedelemtől (980–1015) kért segítséget. Vlagyimirnak jól jött a kérés, mivel harcosai már egy ideje elégedetlenek voltak fizetségük elmaradása miatt, így elengedte őket a görögökhöz. Ez a 6000

²¹ A korai skandináv–magyar kapcsolatok legfontosabb forrásai a Dzsahjáni-hagyomány és az *Annales Bertiniani*. Későbbi keletkezésűek, de mégis értékes források a magyar Anonymus gesztája és a PVL. A korai kapcsolatokra lásd: FONT 2005, 119–125; FONT 2007, 35–46; BOLLÓK 2004, 349–380; BOBA 2005, 9–28.

²² HKÍF, 172, 174.

²³ ANONYMUS, 14–17.

²⁴ ANONYMUS, 48.

harcos lett a Varég Gárda alapja, amely segítette II. Basileios császárnak úrrá lenni a lázadáson.²⁵

A *Nibelung-ének* kutatói feltételezik, hogy a mű szerzője felhasznált kalandozások és Géza kori történeti elemeket is.²⁶ A hősköltemény 22. kalandjában megjelennek az Attila (Taksony vagy Géza?) uralma alá tartozó népek: „*Orosz s görög levente egy a mást sarkalá; / Vágtatva jön nyomukban a lengyel és oláh; / Zömök serény lovon sok iramlík és üget, / Hordozva mind sajátos fegyver- s öltönyjüket. / Kiew tájékiról jött bozontos raj lovag; / A szilaj besenyők. Hej, hogy megiramlanak...*”²⁷ Középfelnémet nyelven: „*Von Riuzen unt von Kriechen reit dâ vil manic man; / Pôlangen unde Vlâchen, den sach man ebene gân / ir pferit unt ros diu guoten, dâ si mit kreftin riten: / swaz si der site habeten, der wart vil wênic iht vermiten. / Von dem lande ûz Kyewen reit ouch dâ manic man, / unt die wilden Pescenære. dâ wart des vil getân, / mit den bogen schiezen zen vogelen, die wende zugen.*”²⁸ Amennyiben alkalmazhatók ezek az adatok Géza fejedelem korára (971/972–997) nézve, akkor a ruszok abban az időszakban mutathatók ki a Kárpát-medencében, amikor Bizáncban létrejött a Varég Gárda, esetleg korábbi időszakban, Taksony fejedelem idejében is. A Névtelen írja Taksony fejedelemről: „*Kegyessége hallatán sok vendég sereglett hozzá a legkülönfélébb népekből.*”²⁹

Az északi fegyveresek útja a Kárpát-medencébe

A Bizánci Birodalomba három útvonalon érkezhettek normannok. Egyrészt a Kijevi Rusz területéről, másrészt Lengyelországból, illetve Dániából kiindulva dél felé a Balkánon keresztül, harmadrészt az európai kontinenst megkerülve juthattak el Konstantinápolyba.³⁰ Az első két útvonal lehetővé tette, hogy a Kárpát-medencei skandináv származású harcosok a Rusz területéről, de akár Skandináviából is utánpótlást kaphassanak. Kijev és Bizánc között a legbiztonságosabb út a magyarok által uralt Kárpát-medencén keresztül vezetett, így Géza fejedelemnek módjában állhatott zsoldjába fogadni egy részüket.³¹ Az óészaki sagákban az *Austrvegr/Austrriki/Austrlond* fogalma nagyjából Kelet-Európát fedte le. Ezeken a neveken hívták azt a területet, melyen keresztül a *víðforull*, vagyis a „nagy utazó” nevet viselő hősök utaztak. A későbbi Magyar Királyságot néhány óészaki történetben *Austrriki* részének tekintették.³² Érdekeség, hogy a mondai sagák (*fornaldarsögur*) közé tartozó *Qrvar-Odds saga* legkorábbi S redakciójában a hős Qrvar-Oddr, aki elnyerte a *víðforull* ragadványnevet, miután elutazott a Szentföldre, királyi szolgálatba

²⁵ D'AMATO 2010, 6.

²⁶ SIMON 1978, 308; HÓMAN 1923, 65–69.

²⁷ Szász Károly fordítása (NIBELUNG-ÉNEK 2008, 192).

²⁸ HOLTZMANN 1857, 180.

²⁹ ANONYMUS, 48.

³⁰ CIGGAAR 1996, 103.

³¹ GYÖRFFY 1959, 92.

³² JAKOBSSON 2006, 935–942.

lépett magyarföldön (*Ungaraland*).³³ Oddr a történetben egy itteni trónharcban vesz részt, amiben két testvér, Vilhjálmr és Knútr küzd egymással.³⁴

A magyarok és a Kijevi Rusz között a 9. század végén létrejött béke valószínűleg a kölcsönös katonai támogatást is magába foglalta. A források alapján arra következtethetünk, hogy az esetek többségében a 10. század folyamán egészen 970-ig a magyarság és a Kijevi Rusz együttesen indított támadásokat Bizánc és Bulgária ellen. A rusz–magyar katonai együttműködésnek a 970-es arkadiopolisi vereség vetett véget.³⁵ A magyarok és ruszok általánosan jó viszonyát a 10. században a kereskedelem még tovább erősíthette. A *PVL* a 969. évnél azt írja, hogy a magyarok földjéről ezüst és lovak érkeznek Perejeszlavecbe.³⁶ A Szvjatoszláv szervezte koalíció a 970-es arkadiopolisi vereség következtében felbomlott. A kapcsolatok viszont nem szakadtak meg a Kijevi Russzal, mivel a Kárpátok keleti lejtőin régészetiileg kimutatható magyar népesség segítségével az összeköttetés fennmaradt. Vlagyimir nagyfejedelem felkarolta a kereszténység ügyét és 988-ban beszüntette a támadásokat Bizánc ellen, uralkodása második felében pedig nem vezetett nagyobb szabású hadjáratot,³⁷ hanem békében élt szomszédjaival, köztük Istvánnal is.³⁸ Az Árpádok Vazul ágának lehetett kijevi kapcsolata, mivel Szár László oroszthonból szerzett feleséget, de az egyes rusz trónkövetelők Kárpát-medencébe menekülésének hátterében is házasság lehetett. Közép- és Kelet-Európa népességének nagyfokú mobilitására utalhat annak a három magyar fivérnek a története, akik az ezredforduló táján kerülhettek a Rusz területére Borisz fejedelem kíséretébe, akik közül György a fejedelem legbelsőbb bizalmi körébe került. Fivére, Mózes a kijevi Barlangkolostor első lakói közé tartozott.³⁹ A skandináv eredetű katonai elemek Kárpát-medencei jelenléte is jó példa erre a mobilitásra. Magyar és skandináv harcosok külföldön is szolgáltak együtt, bizonyíték erre az *Annales Barenses* 1027. évi bejegyzése, amely a II. Basileios császár halálát megelőző események elbeszélése. Az évkönyv szerint a Dél-Itáliába küldött bizánci seregben többek között ruszok (*Russorum*), normannok (*Guandalorum*) és magyarok (*Turcorum*) szolgáltak.⁴⁰

³³ ARNOLD 2010, 85, 87, 90.

³⁴ BOER 1892, 65–67.

³⁵ SZAHAROV 1986, 111–122.

³⁶ ÁKÍF, 345–346.

³⁷ FONT 2005, 122–123, 126.

³⁸ ÁKÍF, 346.

³⁹ FONT 2005, 127–129.

⁴⁰ OLAJOS 2012, 189.

Régészeti és antropológiai adatok a skandináv eredetű harcosok kérdéséhez

Ahogy Szent István megemlíti intelmeiben, a vendégek nemcsak magukat, hanem különféle nyelveket, ismereteket és fegyveres erőt, ebből következően pedig fegyvert és felszerelést is hoztak magukkal. Ez alapot adhat annak a feltételezésnek, hogy ezek az új jelenségek régészetileg és antropológiailag is kimutathatóak. A katonai kíséretbe alapvetően minden fegyveres sírban nyugvó férfit beleértettek. Kifejezetten azonban a Felső-Tisza-vidéki és a bodrogi temetők jelentős részét tartották a fejedelmi kíséret temetkezéseinek. Ezek azonban csak két generációig követhetők nyomon, utána régészetileg eltűnnek. Mesterházy ezt a jelenséget a temetkezési szokások megváltozásával, a Felső-Tisza-vidéki és bodrogi népesség 10. század közepi áttelepítésével és új katonai elemek megjelenésével köti össze. Az utóbbiak sajátos kísérői a kétélű kardok. Ezek Mesterházy szerint északi importból kerültek a későbbi Magyar Királyság területére, amik a Székesfehérvár és Budapest környéki, valamint a Felső-Tisza-vidéki fejedelmi kíséret modernizálását jelzik.⁴¹ A kétélű kardok utalhatnak az idegen etikumok elterjedésére, de fontos szem előtt tartani, hogy önmagában a kétélű kard még nem jelenti azt, hogy az adott sírban normann ember nyugszik, mint ahogy az sem elképzelhetetlen, hogy a beköltözők fegyverzetet cseréljenek. A korábbi kutatás egyetértett abban, hogy ezek a fegyverek idegen hatásra (német, normann) jelentek meg hazánkban, de nem kell feltétlenül etnikumjelzőként kezelnünk azokat. Kovács László a kétélű kardok megjelenését és elterjedését a 955/970 és az 1010/1020 közötti időszakra teszi. Tehát régészeti érvek alapján már Taksony fejedelem idején adott a lehetőség, hogy ilyen fegyverzettel felszerelt harcosok legyenek a Kárpát-medencében. A 10. század második felében a külpolitikai helyzet is kedvezett beszerzésüknek német, cseh és kijeji földről.⁴² A ruszok és a radaníták által a 9–10. században Kelet-Európába szállított kardok nagy része frank eredetű volt. Közöttük jelentős számban találtak ULFBERHT feliratú pengéket. A források szerint ruszok is készítettek kardokat, de nem tudjuk biztosan, hogy a pengéket csak szereléssel látták-e el, vagy azokat is maguk kovácsolták.⁴³ A normann katonai elem egyik képviselője nyugodhatott az 1923-ban feltárt Székesfehérvár–bikaszligeti/rádiótelepi A. sírban, ami a halott mellett talált kétélű kard alapján a 10. század második felére keltezhető. A mellékletek között talált nyéltámaszos balta sem megszokott honfoglalás kori magyar lelet, hanem elsősorban a ruszok hagyatékából ismeretes.⁴⁴ Bartucz Lajos 1926-os tanulmánya szerint a honfoglalás kori magyarok között kimutatható a „nordicus elem”, dolgozatához pedig felhasznált többek között 68 db Székesfehérvárról való, azon belül pedig 48 db rádiótelepi lelőhelyről

⁴¹ MESTERHÁZY 1995, 1039, 1044–1046.

⁴² KOVÁCS 1990, 42–47.

⁴³ POLGÁR 2004, 93–95.

⁴⁴ KOVÁCS 1995, 294, 300–301.

származó koponyát.⁴⁵ Rajna-vidéki kardkészítő műhelyben készült az ULFBERHT feliratú pengével rendelkező, Szent Istvánnak tulajdonított ún. prágai kard, melyet valamelyik észak-európai viking műhelyben láthattak el szereléssel. A fegyver J. Petersen osztályozása szerint a T-típusú kardok közé tartozik és a 10. század második felében készülhetett, magyar területre pedig a század utolsó harmadában kerülhetett. A kard ellenzőjén látható minta a viking művészet ún. Mammen-stílusába tartozik. A fegyver kopottsága alapján valószínűleg használatban volt és nem csupán hatalmi jelvényként funkcionált. Prágába nagy valószínűséggel 1270-ben került. A Szent Vid-székesegyház 1355-ös leltárában szerepel először, mint Szent István kardja.⁴⁶

A skandináv eredetű katonákhoz köthető forrásadatok és helynevek

A *Hildesheimi Évkönyv* Szent Imre herceget az oroszok vezérének (*dux Ruizorum*) nevezi. Imre herceg 1031-ben halt meg, így a ruszok egy nagyobb csoportjának 1031 előtt mindenképpen a Magyar Királyságban kellett lennie. A herceg valószínűleg az ország nyugati határára, egy tömbben letelepített ruszok felett parancsnokolt, akiről Anonymus is megemlékezik. A nyugati határvédelem megerősítésére 1024, vagyis II. Henrik császár halála után volt szükség.⁴⁷ Valójában korábban, már a 10. század második felében fellépett kényszerítő erő a nyugati végek védelmére. A 955-ben elszenvedett augsburgi vereség és a megalakuló Német-Római Birodalom bizonytalanná tette a nyugati hadjáratok sikerességét. Géza fejedelem nemhogy nem indított támadóháborút, de védekezésre kényszerült a nyugati szomszédokkal szemben. A keleti német határgrófságokból kiinduló német telepések fokozatosan nyomultak be a magyar szállásterület nyugati, Enns vidéki részeibe. Ez természetesen határ menti összecsapásokhoz vezetett. 979-ben a németek kezén volt már az Erlauf folyó vidéke és Melk vára. Géza fejedelem 983 körül ellencsapást intézett és visszafoglalta Melket. Ez az akció alighanem a magyar szállásterület védelmének érdekében történt. Később azonban, 985-ben elveszett Melk vára, 991-ben pedig már a Bécsi-medence is.⁴⁸ Mindebből világos, hogy Géza fejedelem barátságos külpolitikájának ellenére, a magyar szállásterület a 10. század második felében nyugati irányból folyamatos veszélynek volt kitéve.

A magyarföldön megforduló ruszokra vonatkozó forrás a *Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis* adata. Ebben a Magyar Királyságba érkező salzburgi követ a magyar királyt a *marchia Ruthenorumban*, azaz a „rutének földjén”, a „rutének határvidékén” találta. A forrásban datálás nincs, de fogódzót nyújt az, hogy megemlíti Felícián esztergomi érseket (1127–1129). Az esemény 1127-re tehető, amikor lezárult az osztrák–magyar ellenségeskedés. Nem kevés fejtörést okoz a *marchia Ruthenorum* földrajzi

⁴⁵ BARTUCZ 1926, 6, 22–23.

⁴⁶ FODOR 2000, 23–26.

⁴⁷ FONT 2005, 93.

⁴⁸ MAKK 1996, 39–40.

fekvésének meghatározása.⁴⁹ A lehetséges helyek között felmerült az osztrák–magyar határvidék, Halics, illetve a Duna–Száva köze.⁵⁰ Legvalószínűbbnek tűnik a Kijevi Rusz határához közel eső, Magyar Királysághoz tartozó területre gondolni. Annál is inkább, mert a krakkói Jan Długosz az 1127. évnél arról tudósít, hogy Vlagyimirko Volodarevics és testvére, Rosztjiszlav között viszály dúlt. A testvérek támogatókat kerestek és Vlagyimirko a magyarokhoz fordult. Így II. István magyar király esetleg a Vlagyimirkonak ígért segítség miatt várakozhatott a keleti határon.⁵¹

Györffy György szerint a varégokhoz és kölpenyekhez kapcsolható helyneveink a 10. századi törzsnév-típusú helynevek közé tartoznak. A két elnevezés minden bizonnyal honfoglalás előtti török jövevényszó. Lehetséges, hogy az anonymusi Kölpeny esetében népnévvel van dolgunk, mert az eredethagyományokban jellemző, hogy az először feltűnő történeti alak neve népnévből ered.⁵² Benkő Loránd az anonymusi Kölpeny név vizsgálata kapcsán alapvetően elfogadja Györffy nézetét és lehetségesnek tartja, hogy a korai helynévben megőrzött elnevezés egy királyi szolgálatban álló katonai segédnépre vonatkozik. Ugyanis a magyarból megfejtteni nem tudjuk, de beilleszkedik a magyar helynévtípusoknak abba a csoportjába, amely nem személynévi előzményű, viszont nép- és törzsnévként viselkedik (mint például a Berény, Ladány, Tárkány, Várkony, Varsány stb.).⁵³ A következő településnevekben jelenik meg a két csoport: Mezőkölpeny (Maros megye), Kupinovo (Szerém megye), illetve *Culpen silva*, ami egy 1193-as oklevélben bukkan fel, a Vajas vize mellett feküdt, ott, ahol Anonymus szerint Kölpeny birtokot kapott Árpádtól.⁵⁴ A varégok nevét a Balatontól délre Varang és Várong települések elnevezése,⁵⁵ valamint talán az Abaúj vármegyei Vereng⁵⁶ őrizte meg. Emellett szerte a középkori Magyar Királyság területén megtalálhatóak az „orosz” nevű települések, egyik legfontosabb köztük a fentebb már említett Oroszvár. A helynevek datáló erejét bizonytalanság övezi annak ellenére, hogy már tanulmányozták az egyes helynévtípusok kronológiai jellemzőit.⁵⁷ Kristó Gyula felhívta a figyelmet arra, hogy a helynévadás motivációi között a lakosok etnikuma csak egy a sok közül, tehát ha egy település neve orosz, az nem jelenti azt, hogy ott oroszok élnek, és fordítva. Taszáron besenyők éltek, a Valkó megyei Šid községen pedig oroszok, de ezek az etnikumok a településnevekből mégsem derülnek ki.⁵⁸ Mindez azt jelenti, hogy a helynevek forrásként való használata, illetve a települések keletkezési

⁴⁹ FONT 2005, 153.

⁵⁰ MAKK 1991, 12.

⁵¹ FONT 2005, 152–154.

⁵² GYÖRFFY 1959, 89–90.

⁵³ BENKŐ 1999, 40.

⁵⁴ BENKŐ 1999, 27–40.

⁵⁵ ACTA 1973, 14.

⁵⁶ GYÖRFFY 1987, 155.

⁵⁷ ACTA 1973, 3.

⁵⁸ KRISTÓ 1983, 193–194.

idejének, s az adott időben ott élő etnikum(ok)nak a meghatározása nagy óvatosságot igényel.

A Magyar Királyságban alkalmazott skandináv fejedelmi, majd királyi kíséret 1031-ig biztosan, de valószínűleg Péter király idejéig töretlenül megvolt. A skandináv harcosok Bizáncba áramlásának mértéke a 11. század második felében erősen lecsökkent, az északon talált bizánci pénzek nagy része ugyanis 1025 előtről való,⁵⁹ ez pedig a Kárpát-medencei utánpótlást is érinthette. Péter uralkodása alatt már német és itáliai elemek is megjelennek a hadseregben. A hazai orosz etnikum bizonyíthatóan továbbra is betöltött katonai funkciókat, méghozzá a király közvetlen közelében. Nagy- és Kisoroszi lakói azt tartották magukról egy 1326-os oklevél alapján, hogy Kálmán király ajtónállói voltak. Későbbi századokból származó oklevelek hasonló szerepkörökről számolnak be.⁶⁰

Összefoglalás

Összefoglalásként megállapítható, hogy a ruszok, varégek és kölpények kötelékein belül jelentős számú skandináv származású harcos érkezhetett a honfoglaló magyarok által megszerzett Kárpát-medencébe, majd a későbbi Magyar Királyság területére. Emléküket írott források és tárgyi leletek is őrzik. Megjelenésük már a 10. század közepétől, Taksony fejedelem idejétől fogva lehetséges az ország nyugati és északkeleti határvidékén, de az ország belsőbb területein is találhatók hozzájuk kapcsolható települések. A magyarok körében való feltűnésük erősen összefügghet bizánci alkalmazásukkal, valamint a Skandináviát a Ruszon és részben a Kárpát-medencén keresztül Konstantinápolyval összekötő *Austrvegr*, azaz a „keleti úton” megfigyelhető népmozgásokkal. A magyar területek nyugati határvidékén való letelepítésüket indokolta a megalakuló Német-Római Birodalom jelentette fenyegetés. A határvédelem mellett a fejedelem/király fegyveres testőrségét is ők adhatták. A skandinávok Bizáncba áramlása a 11. század második felében erősen lecsökkent, ez pedig a Magyar Királyságot érintő utánpótlásukra is kihathatott. Jelentőségük visszaszorulása ellenére még a további századokban is betöltöttek katonai pozíciókat. Eme északi harcosokkal a magyarok egy olyan katonai erőre tettek szert, amelynek hadrafoghatóságát és hozzáértését Európa szerte elismerték és félték.

⁵⁹ CIGGAAR 1996, 110.

⁶⁰ GYÖRFFY 1959, 91, 86–87.

Irodalom

- ACTA 1973 = Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László (szerk.): Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. *Acta Historica* 44 (1973)
- ANONYMUS = Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. (ford.: Veszprémy László) Budapest 2004.
- ARNOLD 2010 = Arnold, Martin: Við þik sættumsk ek aldri. *Qrvar-Odds saga and the Meanings of Qgmundr Eyþjófsbani*. In: Arnold, Martin– Finlay, Alison (ed.): *Making History: Essays on the Fornaldarsögur*. London: Viking Society for Northern Research – University College London, 2010, 85–104.
- BARTUCZ 1926 = Bartucz Lajos: *Honfoglaláskori magyar koponyák*. [A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei V.] Budapest 1926.
- BENKŐ 1999 = Benkő Loránd: Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *Magyar Nyelv* 95 (1999) 25–40.
- BLÖNDAL 2007 = Blöndal, Sigfús: *The Varangians of Byzantium: An aspect of Byzantine military history translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benedikz*. Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 2007.
- BOBA 2005 = Boba Imre: Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században. In: Petrovics István (szerk.): *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest 2005, 9–28.
- BOER 1892 = Boer, Richard Constant (ed.): *Qrvar-Odds saga*. [Altnordische Saga-Bibliothek 2.] Halle 1892.
- BOLLÓK 2004 = Bollók Ádám: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138 (2004) 349–380.
- CIGGAAR 1996 = Ciggaar, Krijnie N.: *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962–1204: Cultural and Political Relations*. Leiden – New York – Köln 1996.
- D’AMATO 2010 = D’Amato, Raffaele: *The Varangian Guard 988–1453*. Oxford 2010.
- FODOR 2000 = Fodor István: *A bécsi szablya és a prágai kard*. Szeged 2000.
- FONT 2005 = Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.] Szeged 2005.
- FONT 2007 = Font Márta: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In: Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Budapest 2007, 35–46.

- GYÖRFFY 1959 = Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről: A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest 1959.
- GYÖRFFY 1987 = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest 1987.
- HOLTZMANN 1857 = Holtzmann, Adolf (szerk.): *Das Nibelungenlied in der Ältesten Gestalt*. Stuttgart 1857.
- HÓMAN 1923 = Hóman Bálint: X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekekben. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 47 (1923) 44–78.
- JAKOBSSON 2006 = Jakobsson, Sverrir: On the Road to Paradise: 'Austvegr' in the Icelandic Imagination. In: McKinnel, John S. – Ashurst, David – Kick, Donata (ed.): *The fantastic in Old Norse/Icelandic literature. Sagas and the British Isles: Preprints of the 13th International Saga Conference, Durham and York, 6th-12th August, 2006*. Durham 2006, 935–943.
- KÉZAI = Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. (ford.: Bollók János) Budapest 2004.
- KOVÁCS 1995 = Kovács László: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged 1995, 291–308.
- KRISTÓ 1983 = Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest 1983, 191–207.
- MAKK 1991 = Makk Ferenc: Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához. *Acta Historica* 92 (1991) 3–15.
- MAKK 1996 = Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.] Szeged 1996.
- MARCZALI 1916 = Marczali Henrik: A Botond-monda történeti kapcsolatai. *Akadémiai Értesítő* 27 (1916) 90–100.
- MESTERHÁZY 1995 = Mesterházy Károly: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században. *Századok* 129 (1995) 1033–1052.
- NIBELUNG-ÉNEK = *A Nibelung-ének*. (ford.: Szász Károly) Máriabesnyő – Gödöllő 2008.
- OLAJOS 2012 = Olajos Terézia: Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez. In: Olajos Terézia: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok*. Szeged 2012, 184–191.

- PÉRI 2008 = Péri Benedek: A magyar Szent László legenda és az azeri Köroğlu desztán: Egy motívum összehasonlító vizsgálata. In: *"Magyarország és Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde". III. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (Előadások, cikkek és rezümék) 2008. november 18-20. I. kötet. (történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet).* Budapest 2008, 296–303.
- PETERSON 2001 = Peterson, Lena: *Nordiskt runnamnslexikon (Dictionary of Names from Scandinavian Runic Inscriptions)*. (English transl.: Ward, C. L.) Språk- och folkminnesinstitutet (Institute for Dialectology, Onomastics and Folklore Research) 2001.
- POLGÁR 2004 = Polgár Szabolcs: Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések az írott forrásokban. In: Balogh László – Keller László (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek: III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia.* Szeged 2002, 93–100.
- RAFN 1852 = Rafn, Carl Christian: *Antiquités Russes d'après les Monuments historiques des Islandais et des Anciens Scandinaves*. Tome Deuxième. Copenhagen 1852.
- SIMON 1978 = Simon V. Péter: A Nibelungének magyar vonatkozásai. *Századok* 112 (1978) 271–325.
- SZÁNTÓ 2001 = Szántó Richárd: Skandináv források adatai a kelet-európai steppére. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.] Budapest 2001, 173–180.
- SZVÁK 2009 = Szvák Gyula (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben I.: Források*. Budapest 2009.
- TÓTH 1988 = Tóth Zoltán: A Botond-monda eredete s az anonymusi Botond-hagyomány. *Hadtörténeti Közlemények* 35 (1988) 467–483.
- VERNADSKY 1947 = George Vernadsky: *Medieval Russian Laws*. New York 1947.

Scandinavian-origin military auxiliaries in the Carpathian Basin in the 9–11th centuries

MÁTÉ KISS

Large number of scandinavian-origin russes, varangians and kylfings (hungarian form is kölpény) came to Hungary from the mid 10th century. They settled down in the borderlands of the country and some settlements also wear their names within Hungary. They were used for border defense and as bodyguards like the well-known Varangian Guard in the Byzantine Empire.

Pécs, Megyeri–Kertváros építéstörténete 1972–1977

SIPOS BALÁZS

Bevezetés

Pécs. Ha ezt a városnevet meghalljuk mindenkinek a dzsámi, a székesegyház vagy a dicstelen múltú Magasház jut eszébe. Pedig ennél sokkal többet jelent. Jelenlegi adatok szerint közel 150.000 ember otthona. Mikor megkezdtem egyetemi tanulmányaimat, elhatároztam, hogy a város történetét fogom kutatni. Miután elolvastam több olyan könyvet, amely Pécs múltjáról szólt felfigyeltem arra, hogy az 1945 utáni építéstörténete közel sem mondható teljesnek. Mindezidáig Meszes és Uránváros történetével foglalkoztak behatóbban. Mivel én magam is Kertvárosban élek, elhatároztam, hogy BA-s szakdolgozatomat ennek a városrésznek a történetéből fogom megírni.

Jelen tanulmány keretei nem engedik meg, hogy az egész városrész történetét megosszam az olvasóval, ezért most a kezdetek bemutatására teszek kísérletet.

Elnevezés és a városrész határai

Eredetileg 1975 és 1990 között a teljes városrész hivatalos megnevezése Lvov–Kertváros volt. Lvov és Pécs 1965-ben került egymással testvérvárosi kapcsolatba. Évente többször is járt Pécsen a „testvéri küldöttség”, illetve a pécsiek is több látogatást tettek Lvovban. Ennek köszönhetően 1975-ben Pécsen egy egész városrész kapta a nevét Lvovról.¹ Viszonzásként Lvovban előbb egy utcát, majd szintén egy városrészt neveztek el Pécsről.² A Lvov–Kertváros elnevezést az emberek nem szívesen használták, így nem is csoda, hogy csak a hivatalos iratokban vagy az újságokban találkozhatunk vele. A Lvov–Kertváros nevet végül 1991-ben változtatták meg a ma is használatos Megyeri–Kertváros névre.³

Kertváros – ahogy az egyszerűség kedvéért én is hívni fogom – négy nagy egységből áll: Megyeri-Kertváros, Siklósi városrész, Árpádváros és Málom. Megyeri–Kertváros határai 1972-ig északról a Móra Ferenc utca, Északmegyer dűlő, nyugatról a Megyeri és Nagy Imre út, délről a Keszüi út, keletről pedig a Tácsics Mihály és a Siklósi út. Ezeket az utcákat már az 1930-as években elkezdték építeni, és néhány tömbtől eltekintve a II. világháború előtt be is fejezték. 1972-től azonban ezek a határok jelentősen kitolódtak. Az északi sáv nem változott, a déli, a keleti és a nyugati határok azonban mind délre tolódtak.

¹ MNL BaML: XXIII. 108. 22464/1975. LVOV–Kertváros elnevezése

² DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1981. július 10. 5.

³ Pécs Megyei Jogú Város 1991 évi 29. sz. önkormányzati rendelet: A városrészek elnevezéséről

A kiterjedt területű Kertvárost nyugatról a Megyeri út mellett a Sarohin Tábornok útja (ma Nagy Imre út) és a Melinda utca, keletről a Táncsics Mihály és a Siklósi út mellett a Málomi út, míg délről az Egri Gyula – ma Maléter Pál – út határolja.

Pécs városrészeinek kialakulása 1945–1970 között

Pécs szinte érintetlenül vészelte át a II. világháború szörnyűségeit, így nagyobb helyreállítási munkákat nem kellett végrehajtani. A város jelentős iparral és az ország iparosításához nélkülözhetetlennek számító szénnel rendelkezett, ezáltal Pécs is felkerült arra a listára, amely a fejleszteni kívánt városokat tartalmazta.⁴

A város iránti elkötelezettséget tovább erősítette, hogy 1953-ban szovjet tudósok egy csoportja uránt talált a várostól nyugatra, Kővágószőlős közelében.⁵ A hidegháború idején nélkülözhetetlen nyersanyag kitermelését minél korábban el akarták kezdeni, ebből kifolyólag úgy határoztak egy városrészt alakítanak ki a közelében, így épült fel végül Uránváros.

Mint a régió központja, Pécs városa rendelkezett a legnagyobb lakossággal, de sem ez, sem pedig az agglomeráció népessége nem volt elegendő a munkahiány kielégítéséhez. Ezért a város előbb a megye, majd a régió, később pedig az uránbánya megnyitását követően az ország minden pontjáról elkezdte felszívni a fölös munkaerőt, csakhogy a felgyülemlett embertömeget el is kellett helyezni. Előbb a szénbányászok helyzetét kívánták megoldani a Meszesi lakótelep 1948-ban megkezdett építésével –, amelynek 90%-val 1965-ig végeztek is –, majd az 1953-as felfedezések után megkezdődött egy nyugati irányú tervezés is. Uránváros építését 1955-ben kezdték el. Érdekességgént érdemes megjegyezni, hogy első házait az 1956-os Magyar Forradalom napján, október 23-án adták át, a városrészt pedig 1975-ben fejezték be.⁶ Az említett városrészekon kívül 1955-ben tervbe vették a belváros déli területének szanálását is, amelynek mindössze csak a felét tüntették el, de így is hatalmas kárt okoztak. 1958-ban kezdték meg a városrész építését, és hosszabb-rövidebb szakaszokban egészen az 1980-as évekig folytak az építkezések.

Ezek az építkezések azonban nem jelentettek komolyabb változást, mivel a továbbiakban is munkaerőhiánnyal küszködött a város. Pécs lakosságának számát már az 1960-as években is 200 ezer feletti lélekszámban képzelték el, ezért új városrészek tervezését kezdték meg. Merre tovább Pécs? – tehették fel a kérdést a város vezetői és tervezői.

⁴ GERMUSKA 2006, 96–109.

⁵ SALLAY 2002, 329–330.

⁶ MAGAY 2006, 324.

Megyeri–Kertváros tervezése

Szó volt Uránváros továbbépítéséről,⁷ a Nyugat-Mecsek, a Makár-oldal, a Diósi dűlő, a Balokány,⁸ és a Szigeti városrész⁹ – egészen a Kórház térig történő – beépítéséről. E tervek jelentősen módosították volna a város képét. A tervezők több irányba kívántak elindulni, azonban győzött a józan ész. Sokan joggal féltették ugyanis a történelmi belvárost vagy a Mecsek látképét a szóban forgó beruházásoktól. Úgy tűnik, a pécsi Városi Tanácsban is sokan kételkedtek abban, hogy ezek az irányok a legmegfelelőbbek-e. Ezt bizonyítja, hogy 1966-ban felkérték a Pécsi Tervező Vállalatot, hogy készítsen tanulmánytervet egy esetleges déli építkezésről.¹⁰

Bár hivatalosan ekkor még nem fogalmazódott meg Kertváros továbbépítésének terve, Kiss Dénes városrendező mérnök már 1966-ban elképzelhetőnek tartotta a déli irányú terjeszkedést, amikor a következő kérdést tették fel neki: „– *Milyen irányban terjednek a lakótelepek? – Kétszázötvenezres nagyság rendig a jelenlegi városhatárokon belül az elavult városrészek szanálásával, újjáépítésével megoldhatók a lakásépítések. Ha túllépi a város ezt a lakosságát, az új lakótelepek kiterjednek Dél felé – elképzeléseink szerint Málom–Nagyárpád közötti területre.*”¹¹ Ez az első olyan terv, amelyben a déli irányban való terjeszkedés gondolata már felmerült az írott sajtóban. 1967-ben megjelentek újabb felhívások, hogy ne a Mecsek és a történelmi belváros elcsúfításával növeljék a beépíthető területet. A városvezetés a panaszosok megnyugtatására kijelentette, hogy „*míg döntésre kerül sor, újabb vitákra is van lehetőség.*”¹² Többek közt a Szigeti városrész keleti határait nem terjesztették tovább, a Makár-oldalt pedig nem építették be. Az előbbire a hatalmas szanálási összegek miatt, míg utóbbira azért nem került sor, mert a talaj nem volt alkalmas arra, hogy 10 emeletes panelházakat húzzanak fel rá.¹³ A meg nem valósult projektek miatt hiányoztak lakásokat viszont valahol fel kellett építeni. Ekkor döntöttek végleg a város déli irányú fejlesztése mellett.

1968-ban az OTP felkérte a Pécsi Tervező Vállalatot, hogy készítsen tanulmánytervet egy OTP-mintalakótelepről. Az elkészült beépítési terv szerint a telepített 589 lakás az alapfokú intézményekkel együtt az adott területnek csak a nyugati felét foglalta volna el. A terület keleti részének beépítésére (kb. 700–800 lakással) a Tanács 1968 januárjában adott megbízást, azzal az alapvető kikötéssel, hogy az első építési ütemben a Mecseki Ércbánya Vállalat dolgozói részére kell itt 470 lakást biztosítani.¹⁴ A sajtóból azt is megtudhatjuk,

⁷ DÉNESI–PAPP–SZOYKA 1974, 19.

⁸ DÉNESI–PAPP–SZOYKA 1974, 18.

⁹ DÉNESI–PAPP–SZOYKA 1974, 16.

¹⁰ DÉNESI 1979, 38.

¹¹ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1966. június 17. 3.

¹² DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1967. november 16. 3.

¹³ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1971. január 12. 3.

¹⁴ DÉNESI 1979, 38.

hogy a Mecseki Ércbánya Vállalat kiknek kívánt lakásokat adni: „*Még ebben az 5 éves tervben összesen 570 lakás készül el a Kertvárosban a borsodi bányászok részére, ezekből száz lakás építése előreláthatólag áthúzódik 1971-re. 1971-ben folytatódik a Kertvárostól délre eső, szanálásmentes területen a lakásépítkezés. Öt év alatt összesen 2100 lakást terveznek ide, amelyből 500 OTP kölcsönrel épülne fel. Az 5 és 11 szintes házak mellett a pécsi tervezők kétszintes sorházakkal kísérleteznek, amelyekben három, három és fél szobás lakásokat alakítanak majd ki*”.¹⁵ A Dunántúli Napló által közölt tervek már márciusban készen álltak (1. kép).¹⁶ A tervezők fontosnak tartották, hogy a különböző háztípusokat arányosan helyezzék el a felépítendő városrészben. Ezen kívül odafigyeltek arra is, hogy a kikapcsolódáshoz szükséges parkok és sportpályák is nagy számban övezzék a régiót.¹⁷

A tervezett számokat azonban növelni kellett a város kérésére. Dénesi Ödön mindössze 10.000 ember elhelyezését tartotta elfogadhatónak, azonban a városvezetés 15.000 fős lakótelep elkészítésére kérte fel. Cserébe az építkezést nyugati irányban 3 hektárral megnövelték. Két terv is készült ekkor. Az egyiket Gerő Balázs és Kiss Dénes alkották meg (2. kép),¹⁸ a másikat pedig Dénesi Ödön és Bálint János (3. kép).¹⁹ A 3 hektárral megnövelt tér sem volt elég ahhoz, hogy az eredeti koncepció szerint halad hassanak tovább. Ezekben a tervekben már számoltak 15 emeletes házakkal is, de végül az átlagos házmagasságot 7 emeletben határozták meg. A Gerő-Kiss páros által készített tervek Dénesi Ödön 1976-os elemzése szerint nem voltak a legszerencsésebbek, mivel nem vették figyelembe, hogy a terület nem teljesen sík vidék. Emellett az északon elhelyezkedő garázssor az uralkodó szélirány miatt komoly légszennyezettségnek tenné ki a városrészt.²⁰ Viszont pozitívként említi a 15 emeletes és a 10 emeletes házak elhelyezkedését.²¹ A Dénesi-Bálint páros munkájából jól kivehető az L és T alakú elrendezés. A házakat is sikerült jobban elhelyezni, hiszen az alacsonyabb, 2–5 emeletes házak északon, míg a magasabb, 10–15 emeletesek délen kaptak helyet.

A végleges koncepció mégsem ezekből alakult ki. Előbb 1970 második felében készítették új tervet Erdélyi Zoltánnal, majd 1971 áprilisában²² az 1969-es Dénesi terv került újra előtérbe, de már egy teljesen új panelsaláddal, amellyel némileg a városrész arculatát is át kellett alakítani (4. kép). Erdélyi Zoltán tervéről nem maradtak fenn adatok, de a Dénesi Ödön által írt cikk arról számol be, hogy a két előző terv alapján készült és csak kisebb korrekciókat tartalmazott. Ez a terv már a legtöbb elemében hasonló volt a végleges

¹⁵ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1968. május 24. 3.

¹⁶ DÉNESI 1979, 38.

¹⁷ DÉNESI 1979, 38.

¹⁸ DÉNESI 1979, 39. 1968 V.

¹⁹ DÉNESI 1979, 40.

²⁰ DÉNESI 1979, 39.

²¹ DÉNESI 1979, 39–40.

²² DÉNESI 1979, 42.

megoldáshoz, azonban egy teljesen új panelcsalád tervei²³ valósultak meg.²⁴ Úgy tűnt ez lehet a végleges befutó, de 1971 novemberében ülést tartott Pécs Megyei Jogú Város Tanácsának Építési és Közlekedési osztálya, ahol a következő határozatot hozták:

„Pécs M. Város Tanácsa VB. Tervosztálya, valamint Építési osztálya utasítása alapján, elrendeljük a még folyamatban lévő alábbi tervezési munkák haladéktalan leállítását. [...] A beruházó intézkedését a Kormány legutóbbi beruházás-politikai határozata tette szükségessé, mely szerint a tanácsoknak a tervezés során nagyobb gondot kell fordítaniuk a beruházások reális költségeinek tényleges figyelembevételére, a gazdaságilag megalapozott tervezésre.

A kidolgozás alatt álló épülettípusok a kivitelező és a beruházó igényelvárásával szemben egyrészt munkaigényes, másrészt fényűző, felesleges igények kielégítését szolgáló megoldásokat tartalmaznak és ezért felülvizsgálatra szorulnak. [...] törekedni kell az egyszerű, takarékos megoldásokra.

A leállított tervezések pótlására olyan új épülettípusokat kell megtervezni, amelyek a kivitelezői és beruházói elvárásoknak maradéktalanul megfelelnek, és ugyanakkor lehetővé teszik a [...] lakásépítési feladatok folyamatos végrehajtását. [...] Az 1974. első felében épülő lakások kiviteli terveit az ún. régi paneles lakóépület típusok adaptálásával” kell biztosítani.²⁵

Még ugyanebben a hónapban a város egy tizenkilenc oldalas felülvizsgálati kérelmet nyújtott be a Pécsi Tervező Vállalathoz, hogy vizsgálják felül a teljes rendezési tervet. Ebbe már nem csak a típusokkal kapcsolatos észrevételeiket, hanem magával a rendezési tervvel kapcsolatos fenntartásaikat is beleírták, a PTV pedig köteles volt végrehajtani a felülvizsgálatot.²⁶

A végleges tervezetet a városvezetés 1972. február 17-én fogadta el, Dénesi Ödön munkája alapján.²⁷ A legújabb koncepciót Dénesi elmondása szerint a Bálint Jánossal korábban készített tervek szellemében hozta létre.²⁸

Az építés

A különböző közműcsöveket már 1969-ben elkezdték lefektetni mind a keszüi, mind a málomi utak mentén, azonban a lakóházak építési munkálatai csak 1972 januárjában indultak meg. Az első épület váza 1972. február 17-én készült el, de a lakótömb mindössze csak szerkezetileg készült el, így a belső munkákat

²³ A háztípus alaprajzokról bővebben a *Rövid pécsi paneltörténelem és a Kertvárosban megjelent títustervek* című (XI.) fejezet tájékoztat

²⁴ MNL BaML: XXIII. 108. 18015-17/23./1971

²⁵ MNL BaML: XXIII. 108. 18015-2/33./1971.

²⁶ MNL BaML: XXIII. 108. 18015-17-64/1971.

²⁷ DÉNESI 1979, 42.

²⁸ DÉNESI 1979, 43.

végző brigádok csak 1972 februárjában kezdhették meg tevékenységüket. Az 1972-es évre 640 lakás átadását prognosztizálták. Az építők ezért megfeszítetten dolgoztak, és létszámukat már augusztusban 260-ról 400 főre emelték, hogy minden idejében elkészüljön.²⁹ Már a nyár végére biztossá vált, hogy a kora őszi időpont tarthatatlan, így előbb októberre, később pedig decemberre halasztották az első lakások átadását. A késés fő oka itt is a tervezésben és a logisztikában keresendő. A közüzemi előkészületi munkák ugyanis hatalmas csúszásban voltak, mivel a városrész tervezése is későn fejeződött be. A DÉDÁSZ októberre, a PÉTÁV pedig csak novemberre készült el a vezetékek bevezetésével és a hőközponttal, míg a vízművek emberei csupán december 11-ére végeztek munkájukkal.³⁰

A beköltözés időpontja végül 1972. december 21. lett. Ha egyszerűsítve vizsgáljuk a történetet, akkor láthatjuk, hogy a friss beköltözők októberi meglepetés helyett karácsonyi ajándékot kaptak. Nézzük meg, hogy melyik utcák és házak készültek el az átadásra. Az első épületek közül hat tömbbe költözhettek be az új városrész első lakói; a Júlia utca 5-ös, 7-es, 9-es és a Gyöngyös utca 3-as, 4-es és 5-ös számú házak lakásaiba. A lakásavató ünnepségre a városházáról és a Baranya Megyei Állami Építőipari Vállalattól is sokan ellátogattak. A Dunántúli Napló terjedelmes cikkben foglalkozott a beköltözőkkel. A beszédekot követően „*Dr. Németh Lajos – Pécs város Tanácsának elnökhelyettese – sok boldogságot kívánva átnyújtotta a lakás kulcsát Halász Edének. Majd Laki István dr.-nak, a II. kerületi hivatal elnökének adta át a lakótelepet, hogy a kerület vezetői gondozzák, ápolják, fejlesszék, viseljék gondját a lakótelepnek és az ott élő embereknek.*”³¹ A beköltözőket újabb meglepetés érte, amikor megtudták, hogy a karácsonyra való tekintettel a volt felvonulási épületben kialakítottak számukra egy kisboltot, ahol beszerezhették a karácsonyi vacsorához szükséges élelmiszert.³²

Milyen lehetett az új lakók első benyomása? Örültek, de nem teljesen voltak elégedettek. Egyrészt a városrész elhelyezkedéséből adódóan elszigetelve érezték magukat a belvárostól, másrészt jó néhány hideg éjszakának nézhetek elébe, mivel sokáig akadozott a távfűtés és a melegvíz-ellátás is. A probléma abból eredt, hogy az építkezés és a határidő tartása érdekében csak ideiglenes fűtőházakat állítottak fel, ezek pedig – mint utólag kiderült – nem tudták teljes egészében ellátni környezetüket. A végleges távfűtést csak 1973 májusára sikerült kiépíteni az új városrészben.³³

Az építkezés azonban tovább folytatódott. A következő évben az 1972-ben átadott épületektől délre, nyugatra és keletre is folytak a munkálatok. Kiépült a Varsány, a Berek, a Viktória, az Éva és a Zsuzsanna utca, befejezték a Júlia és a Gyöngyös utcákat, és elkezdtek dolgozni a Dóra, az Erika és a Livia utcákon is.

²⁹ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1972. augusztus 11. 1.

³⁰ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1972. december 6. 5.

³¹ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1972. december 22. 5.

³² DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1972. december 28. 5.

³³ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1973. május 8. 1.

Ekkor már a Krisztina téren is házak állak. Ebben az évben kezdték el kialakítani a Dénesi Ödön által a tervben is említett nyugat-keleti irányú főutcat is, melynek a feladata a városrész szolgáltatásokkal való ellátása volt. Itt kapott helyett többek közt az OFOTÉRT, a GELKA-szervíz és az ABC áruház, de létesült ezen az árkádsoron bádogos- és üveges műhely, cipész szaküzlet, férfi-női fodrászat, patyolat, szabóság, cukrászda, ajándék-, hús-, papír- és könyvesbolt, zöldséges, gyógyszertár és kisvendéglő is.³⁴ E széleskörű választéknak kellett (volna) ellátnia a mintegy 15.000 lakosú városrészt. Az elsődleges cél ugyanis az volt, hogy minden megtalálható legyen, és a lakosoknak ne kelljen a városba menniük vásárolni, vagy azért, hogy igénybe vegyék a szükséges szolgáltatásokat. E jó szándék mögött látnunk kell azonban azt is, hogy az építőknek már a kezdeti szakaszban is komoly gondot okozott a Siklósi út és az annak végén elhelyezkedő vasúti átjáró zsúfoltsága.

1974-re egyre biztosabbá vált, hogy az építkezés nem fog megállni azoknál a határoknál, melyeket 1972-ben megállapítottak, így a tervezőknek és a városvezetésnek gondolnia kellett arra is, hogy a belvárosba menő forgalmat valamelyest visszaszorítsák. Az 1973-as év befejezett munkálataihoz tartozik a kiszolgáló létesítményeken kívül az első elemi iskola és egy könnyűszerkezetes óvoda, továbbá az első bölcsőde átadása is a Berek utcában. Az utóbbi munkák tervezője Freivogel Mihály volt, aki 1976-ban a könnyűszerkezetes óvoda létrehozásáért a PTV II. kategóriás (megépült épületek) nívódíját nyerte el.³⁵ A P-2 jelzésű épület 6,8 millió, míg a bölcsőde 6,2 millió forintba került.³⁶

1974-ben lassan befejeződtek a Dóra, Kamilla és Erika utcai házak munkálatai, továbbá a Krisztina tér építésének utolsó fázisa. Emellett elkezdődött a munka a kialakuló városrész keleti felében is, az Enyezd utca környékén.

1974-ben a Pécsi Tervező Vállalatnak tovább kellett nyújtani az építkezés határait a nyugati irányba (a volt lőtér felé), mivel a város újabb bővítést kért, annak ellenére, hogy ez a hely már foglalt volt, ugyanis itt a tervezők a kevés zöldterületre való tekintettel egy szabadidő parkot képzeltek el (4. kép).³⁷ Ez a bővítés azonban azt jelentette, hogy 1977 és 1978 között újabb 30 tömböt kellett kialakítani a volt lőtér helyén. 1975-ben befejeződtek az építkezések az OTP lakótelepen (északnyugati rész).³⁸ A Sarolta, az Enyezd, az Anikó, az Olga, az Etelka és a Regina utcákban azonban ebben az időben csak épphogy megkezdődött vagy folytatódott a munka. Továbbá eldőlt az is, hogy nem épül meg a magasház a Diana téren, hanem helyére egy éttermet és egy középmagas

³⁴ P-1629/5. :Pécs- Megyeri Kertváros lakótelep II. szakasz beruházási programjához /2. változat/ 3–5.

³⁵ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1976. január 17. 2.

³⁶ FREIVOGEL 1974, 21–22.

³⁷ DÉNESI 1979, 42.

³⁸ Dóra, Erika, Gyöngyös és Erika utca

épületet illesztenek be. Ebben az évben adták át a Krisztina téri bölcsődét, a gyermek és felnőtt körzeti rendelőt³⁹ és a gyógyszertárat is.⁴⁰

Mielőtt áttérnék a III. ütem tárgyalására érdemes egy kicsit kitekinteni arra, hogy milyen épülettípusokat készítettek el ebben az időszakban. Egyértelműnek tűnt, hogy a korábban Úránvárosban használt paneltípusok, az úgynevezett első és második generációs panelok (D, D-1, E-1, D-4, K-4, K-5, K-6, K-7)⁴¹ elavultak. 1969-ben már készen álltak az új típusok, (harmadik generációs panelok: A-41, C-41, K-8, K-81, D-10), amelyeket el is kezdtek alkalmazni 1973-tól kezdődően. Ezen kívül itt alkalmazták Pécsen először az alagútzsalus építési módszert is (PEVA).

1976-ban befejeződött a II. ütem, hogy rögtön helyet adjon a III. ütem építkezéseinek, ahol már az új, negyedik generációs paneltípusok (TM-51, TD-51, TM-53, TM-531, KC-51, KM-51, KM-511) kerültek előtérbe. Az egyetlen régi tervet (PEVA) a MÁV által épített lakások esetében vették elő. 1977-ben a Melinda utcában, a Nagy Imre és a Keszüi úton építkeztek. Ekkor adták át az Anikó Utcai Általános Iskolát,⁴² a Berek utcai piacot,⁴³ egy új óvodát az Enyezd utcában⁴⁴ és a Berek utcai ABC-t.⁴⁵ Az ABC építése még 1973 októberében kezdődött, de csak 1977-re fejeződött be. Az építők ragaszkodtak a könnyűszerkezetes épülettípushoz, bár az előállításához szükséges technológiával Magyarországon nem rendelkeztek. Az Ausztriából érkező elemek késtek, ezért kétszer is hosszabb ideig szüneteltetni kellett a munkát. A III. ütemet végül 1979-ben fejezték be.

Az építkezések tovább folytatódtak, de már nem a Megyeri–Kertvárosban, hanem a Siklósi városrészben, amely már egy következő tanulmány részét fogja képezni.

Összegzés

Összességében mit mondhatunk el a Megyeri–Kertvárosról? Összesen 4170 lakást építettek fel 1972 és 1977 között, mintegy 15.000–20.000 ember számára. A lakosok számára vonatkozóan sajnos nem rendelkezünk pontos adattal, hiszen ilyen irányú statisztikák mindezidáig nem készültek. A lakásokkal kapcsolatban elmondható, hogy a lakások mintegy fele (47%) 10 emeletes épületben, míg a másik fele (53%) 5 emeletes házban valósult meg. A lakásnagyságokat nézve az országos átlag köszön vissza. A garzonlakások aránya az 1%-ot sem éri el, viszont egyre több a 2,5, illetve 3 szobás lakást építettek, de továbbra is a kétszobás lakásé a vezető szerep. Komolyabb

³⁹ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1975. július 20. 6.

⁴⁰ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1975. augusztus 8. 2.

⁴¹ 1972-ben még építettek a D-4-es típusból is pár egységet.

⁴² DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1977. augusztus 28. 2.

⁴³ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1977. július 23. 2.

⁴⁴ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1977. november 3. 6.

⁴⁵ DUNÁNTÚLI NAPLÓ, 1977. január 8. 1.

változást csak a negyedik generációs panelcsalád típusainak nagyobb számú megjelenése hozott, de ez is inkább már a Siklói városrésznél figyelhető meg.

Összegezve elmondhatjuk, hogy egy élhető városrész született meg 1972 és 1977 között, amely bár első ránézésre eléggé egyhangúnak tűnhet, az emberek nagy része mégis szeret itt élni.

Irodalom és források

DÉNESI – PAPP – SZOYKA 1974 = Dénesi Ödön – Papp József – Szoyka Pál: Sajátos helyi vonások a pécsi rendezési tervekben. *Városépítés* 1974/1 (1974) 14-19.

DÉNESI 1979 = Dénesi Ödön: Megyeri- (Lvov) Kertváros, Pécs. *Magyar építőművészet* LXX. évf. 4. sz. (1979) 38-43.

DUNÁNTÚLI NAPLÓ 1972–1977.

FREIVOGEL 1974 = Freivogel Mihály: Könnyűszerkezetes bölcsőde, óvoda, Pécs Kertvárosában. In: *Magyar Építőipar* 23. évf. 1. sz. (1974) 21–22.

MAGAY 2006 = Magay Miklós: Uránváros kialakulásának és fejlődésének története. In: Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 18. A 2001-2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai*. Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2006, 323–342.

MNL BaML: XXIII. 108. 18015-17-64/1971

MNL BaML: XXIII. 108. 18015-2/33./1971.

MNL BaML: XXIII. 108. 18015-17/23./1971

MNL BaML: XXIII. 108. 22464/1975. LVOV- Kertváros elnevezése

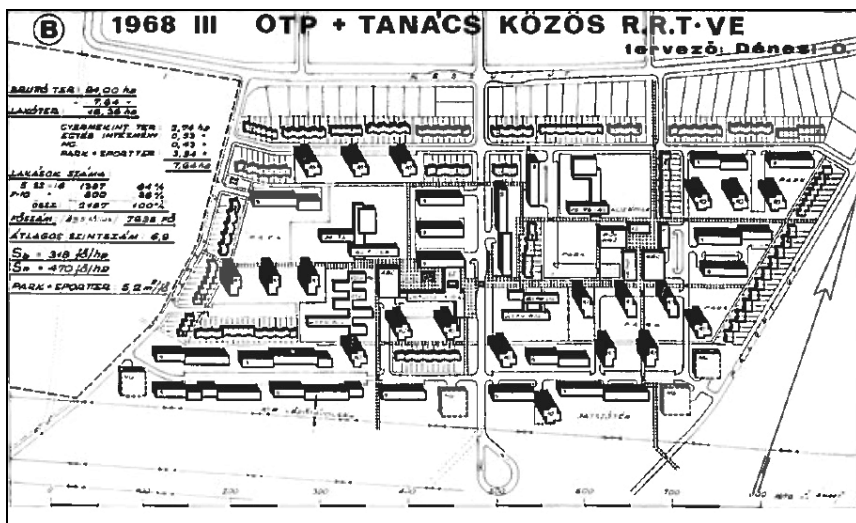
P-1629/5. :Pécs – Megyeri Kertváros lakótelep II. szakasz beruházási programjához /2. változat/ 3-5. (PMJV Tervtár)

SALLAY 2002 = Sallay Árpád: Az uránércbányászat szerepe Pécs XX. századi fejlődésében. In: Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): *Iparosok és bányászok a Mecsekalján*. Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2002, 329–341.

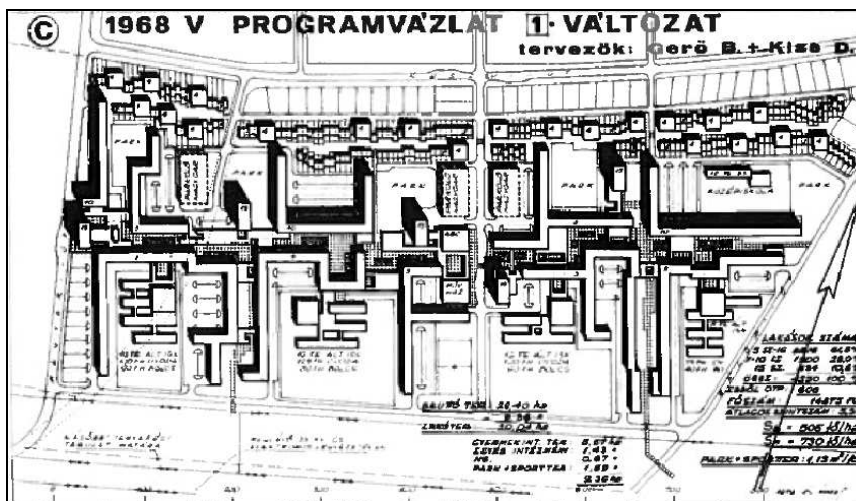
The history of the construction of the Megyeri–Kertváros, Pécs between 1972 and 1977

BALÁZS SIPOS

My main research field is the constructions in Pécs and in the towns of South Transdanubia. In my essay I discuss about the history of the construction of the largest residential area in Pécs, which is also the largest residenetial area of the region. In the essay I highlight the antecedent of this huge construction and why Kertváros was chosen in 1968 and from what plans and conceptions could the council choose. I also would like to provide an overview about first period of the constructions of this district (Megyeri-Kertváros) based on contemporary sources (press and plan documentations). Based on the documents, I would like to present what kind of difficulties had to go over the inhabitants who lived relatively far from the city. Finally, I write about the sorts of the houses built in this district.

**1. kép: OTP+ Tanács R.R.T.-ve (Megyeri–Kertváros 1968-as rendezési terve
Dénési Ödön ötletei alapján)**

2. kép: 1968 V. Programváltozat 1. változat (Megyeri–Kertváros 1968-as rendezési terve Gerő Balázs és Kiss Dénes tervei alapján)

Az Argentína és Chile közötti Beagle-konfliktus

SZÁNTÓ ÁKOS

Bevezetés

A Beagle-konfliktus egy Argentína és Chile közötti határvita volt. A nézeteltérés az 1978-as esztendőben majdnem háborúhoz vezetett a két dél-amerikai állam között. A konfliktus eredete visszanyúlik a két állam függetlenségi küzdelméig. A nézeteltérés oka a két ország közötti rendezetlen déli határ kérdése volt, főként a Beagle-csatorna, illetve a csatorna végén található három sziget hovatartozása tekintetében. Bár hosszú ideig tartott, és néhány esetben háború közeli helyzet alakult ki, végül békés eszközökkel sikerült a vitát elrendezni.

Témaválasztásomat főként Latin-Amerika történelme és a modernkori történelem iránti egyre növekvő érdeklődés indokolja. Egy olyan témát kívántam választani, amely még nem túlságosan ismert Magyarországon. A dél-amerikai államok nemzetközi kapcsolatainak vizsgálatát remek kutatási témának tartom. Remélhetőleg a jövőben egyre többen foglalkoznak majd a szubkontinens történetével. Argentína és Chile viszonya nagyban meghatározza Dél-Amerika déli részének helyzetét. A két állam között akadnak még megoldatlan kérdések, ezért a konfliktus megoldása tanulságos lehet ebből a szempontból is.

Munkám során főként idegen nyelvű forrásokat használtam, mivel magyar nyelven kevés forrás állt rendelkezésemre. A felhasznált anyagok többségét különféle tanulmányok teszik ki, amelyek a témában vagy a témát is érintve születtek. Ezen kívül különféle újságcikkeket is megtekintettem, amelyekből további hasznos információkat merítettem. Egyéb, korabeli forrásokat, mint például ENSZ dokumentumokat is igyekeztem beépíteni a dolgozatomba, mivel ezek ismerete fontos a téma egészének megismeréséhez. Mellékletként néhány térképet is csatoltam a dolgozatomhoz, hogy a téma térbeli elhelyezését megkönnyítsem.

A konfliktus okai

A konfliktus helyszíne, a Beagle-csatorna Dél-Amerikában, a Tüzföld déli részén található, a Horn-fok közelében. Jelentősége abban áll, hogy egy természetes tengeri átjárót kínál a Csendes-óceán és az Atlanti-óceán között. A csatorna nagy része a mai napig határként szolgál Argentína és Chile között. Magát a csatornát a 1826-ban fedezte fel Fritz-Roy brit admirális.¹ Nevét az HMS Beagle hajóról kapta, amelyen a híres angol biológus, Charles Darwin is keresztülutazott a csatornán.²

¹ KIRÁLY 1982, 54.

² GARRETT 1985, 82.

A konfliktusnak több forrása is volt. Bár egy 1881-es egyezmény a két ország határait a legtöbb ponton megnyugtatóan rendezte, akadtak még nemzetkülönbségek, főként a déli, ritkán lakott területeken. A Beagle-csatorna kérdése is ilyen volt. Annak ellenére, hogy az egyezmény kimondta, hogy „*az egész terület a Beagle-csatorna déli részén Chiléhez tartozik*”,³ nem volt egyetértés abban, hogy mi tekinthető a csatorna déli részének. Az argentin fél úgy értelmezte, hogy a Picton, Lennox, és Nueva szigetek előtt ér véget a csatorna, így e három sziget Argentína fennhatósága alá tartozna. Ez összhangban állt azzal az argentin elképzeléssel, hogy az Atlanti-óceán térségében nem kell Chile dél-atlanti törekvéseitől tartania. Ezzel szemben, Chile értelmezése szerint a csatorna csak azután ér véget, miután elhagyta a három szigetet. Így a szigetek a chilei állam ellenőrzése alá tartoznának, s ezáltal – az argentin érdekekkel ellentétesen – a dél-atlanti vizeken is befolyást tudna szerezni.⁴ Ez képezte a vita alapját a továbbiakban is (*1. térkép*).

A csatorna ellenőrzése mindkét ország számára nagyon lényeges volt. Az Antarktiszhoz való közelsége abból a szempontból lényeges, hogy mindkét ország ki kívánta terjesztetni befolyását erre a kontinensre, és ehhez a Beagle-csatorna és a környező szigetek birtoklására is szükség volt. A szigetek feletti uralom nem volt fontos, hiszen azok nem túl nagy kiterjedésűek. Azonban rájuk támaszkodva egy elég jelentős tengeri terület fölé is kiterjeszthették volna hatalmukat a szembenálló országok megszerzésére.⁵

A térség gazdag különféle természeti erőforrásokban. Található itt kőolaj is, ami mindkét ország számára megfelelő indokot szolgáltatott a szigetek feletti fennhatóság .⁶ A közeli Antarktisz környéki vizek gazdagok tengeri fehérjeforrásban.⁷ Egyes argentin felmérések azt mutatták, hogy több milliárd dollárnyi kőolajat, ásványi anyagot és halat lehetne kitermelni a térségből. Chile szintén fontosnak tartotta ebből a szempontból (is) a térséget. Kőolaj szükségleteinek jelentős részét kívánta kielégíteni a térségből. A kitermelés ezen a területen sokkal előnyösebb lett volna, mint az ország csendes-óceáni partjainál, ahol a kőolaj felszínre hozatala sok nehézségbe – és így jelentős költségekbe is – került.⁸

Az antarktisi erőforrások is vonzó célpontot jelentettek mindkét állam számára. Az itt található, nagyjából még érintetlen ásványkincsek és egyéb természeti erőforrások jelentős gazdasági hasznot hordozhattak. Ebből a szempontból a Beagle-csatorna ellenőrzése a fentebb említett okok miatt volt fontos.⁹ A természeti erőforrások megszerzésére való törekvés mind a mai napig fontos tényező a nemzetközi kapcsolatokban.

³ „all territory south of the Beagle Channel belongs to Chile” (GARRET 1985, 82).

⁴ GARRET 1985, 82.

⁵ GARRET 1985, 82–84.

⁶ *Magyarország* 1978.01.29. XV. évfolyam 5. szám, 4.

⁷ KIRÁLY 1982, 53.

⁸ GARRET 1985, 82–84.

⁹ GARRET 1985, 84.

A nacionalista érzelmek mindkét állam belpolitikájára hatást gyakoroltak a konfliktus folyamán. Az argentinok szerint a Beagle-csatorna államuk része a Falkland/Malvinas-szigetekhez hasonlóan, és joguk van a birtoklására. A chileiek tartottak az argentin befolyás növekedésétől. Szerintük Patagónia keleti területéből nagy terület tartozott régen Chiléhez, de ezek egy részét fel kellett adniuk a fegyveres összecsapások elkerülése érdekében. A csatorna ellenőrzését azonban mindenképpen meg akarták tartani, hogy elejét vegyék területeik további csökkenésének.¹⁰ Ez megnehezítette a kompromisszumos megoldást.

A konfliktus kezdeteitől a döntőbíráóságig

A csatorna feletti fennhatóság vitája visszanyúlik a 19. század elejére. A dél-amerikai függetlenségi háborúk során létrejött új államok határai a korábbi adminisztratív területek határait követték. Ennek oka egy megállapodás volt a függetlenségi harcot folytató erők között, amely az „*uti possidetis juris*”¹¹ alapján állapította meg a határokat. A függetlenség kivívását követően azonban egyre inkább figyelmen kívül hagyták.¹²

1881-ben Chile és Argentína megállapodást kötött az országhatárokról. Ebben Chile lemondott Patagónia nagy részéről. A szerződésben rendezték a több mint 4000 kilométeres határt.¹³ Ebben az ügyben több vitatott kérdés is nyitva maradt. Ennek oka az volt, hogy a szerződést mindkét fél úgy értelmezte, ahogy az érdeke kívánta. Argentína befolyást kívánt szerezni a csendes-óceáni partvidéken is, míg Chile az atlanti-óceáni partvidéken is.¹⁴

A Beagle-csatorna kérdése is vitatott maradt az egyezmény után. Mindkét állam igényt tartott a csatornára. Nagy-Britannia döntőbíráskodásától várták a megoldást, mivel több tárgyalási kísérlet is kudarccal végződött, amelyet a két állam egymással folytatott.¹⁵ A tárgyalások 1958 májusában ismét holtpontra jutottak, és ismét közel kerültek a felek egy háborúhoz. Ennek oka a Beagle-csatornán található Snipe-szigeten történt incidens volt. Az ellentéteket azonban az év augusztusára sikerült rendezniük.¹⁶ Végül, 1971 júliusában megegyezés született a felek között. Döntőbírónak kérték fel a vitában az Egyesült Királyságot, ezáltal megelőzve a katonai konfliktust a több mint 4000 kilométeres határral rendelkező államok között.¹⁷ Nagy Britannia uralkodója, II. Erzsébet királynő elfogadta a felkérést.¹⁸ Egy 1972-ben Argentína és Chile közötti megállapodás szabályozta a döntőbírási ítélezést. Ennek értelmében

¹⁰ GARRETT 1985, 85.

¹¹ „*ahogy éppen birtokoljátok*”

¹² GARRETT 1985, 86–87.

¹³ GARRETT 1985, 88.

¹⁴ FISCHER 1981, 15–16.

¹⁵ GARRETT 1985, 88–89.

¹⁶ GUARATEGUA 2009, 88.

¹⁷ CORBACHO 2003 5.

¹⁸ CORBACHO 2003, 5.

a Nemzetközi Bíróság tárgyalta az ügyet, és hozta meg a végső döntést.¹⁹ A brit fél jogköre csupán az ítélet elfogadására vagy elutasítására terjedt ki, a döntésen nem változtathatott.²⁰

A döntőbírók az 1881-es egyezményből indultak ki. Ezt a szerződést mindkét állam elismerte, érvényességét nem kérdőjelezték meg. Az egyezményben a felek megállapodtak arról, hogy „minden sziget a Beagle-csatornától délre Chiléhez tartozik”.²¹ Nézeteltérés egyetlen egy dologban volt, abban, hogy mit tekintettek a Beagle-csatorna határának. Amennyiben a csatorna tovább folytatódik az Atlanti-óceán felé, akkor Chile a jogos birtokosa a három szigetnek. Ám, ha a csatorna a Navarino-szigetet követően déli irányba fordul, abban az esetben Argentína szuverenitása alá kell tartoznia a szigeteknek.²²

Az argentinoknak volt egy indokuk, amivel úgy gondolták, hogy megfelelően alátámaszthatják igényüket a Beagle-csatornára. Ez volt a „kétóceános alapelv”.²³ Ennek az volt a lényege, hogy Argentína az Atlanti-óceán déli partvidékén egészen a Horn-fokig birtokolhatja a területet. Chilének pedig joga van ugyanígy eljárni a Csendes-óceán déli partvidékén. Úgy gondolták, hogy ezt az alapelvet több dokumentum is alátámasztja, többek között az 1810-es megállapodás és egy 1893-as jegyzőkönyv is. A bíróság azonban ezt nem tartotta mérvadónak, ezért nem vette figyelembe döntésénél.²⁴

A bíróság döntése 1977. február 18-án született meg.²⁵ Egyhangúan úgy határozott, hogy a „Picton, Nueva és Lennox szigetek, közvetlenül hozzátartozó szigetekcskékkal és zátonyokkal együtt a Chilei Köztársasághoz tartoznak.”²⁶ Már csak a brit döntéshozókon múltott, hogy elfogadják-e a bíróság ítéletét (2. térkép).

A krízis csúcspontja: 1977–1978

1977 májusában az Egyesült Királyság királynője, II. Erzsébet kihirdette, hogy elfogadja a bíróság döntését, amely Chilének ítélte a vitatott szigeteket.²⁷ Az Augusto Pinochet irányította chilei katonai junta nagy sikerként élte meg a döntést. Argentína vezetői nem fogadták el a döntést, mert azt az országukra

¹⁹ CORBACHO 2003, 90.

²⁰ UPP 2011, 25.

²¹ „all island to the south of the Beagle Channel belonged to Chile”

²² UPP 2011, 28.

²³ „bioceanic principle” (GARRET 1985, 91).

²⁴ GARRETT 1985, 91.

²⁵ Dispute between Argentina and Chile concerning the Beagle Channel. In: *Reports of International Arbitral Awards*, XXI. kötet. Egyesült Nemzetek Szervezete, 2006, 55.

²⁶ „Picton, Nueva and Lennox Islands, together with their immediately appurtenant islets and rocks belong to the Republic of Chile” (GARRETT 1985, 93).

²⁷ CORBACHO 2003, 5.

nézve hátrányosnak ítélték.²⁸ Az óceánok felosztásának elve nem érvényesült, így Chilének a szigetek kitörési pontot kínáltak a dél-atlanti térségben.²⁹

A Jorge Videla vezette argentin junta, megpróbált Chilével kétoldalú tárgyalások során megegyezni a kérdésről. A chilei vezetők – érthető módon – teljes mértékben elfogadták a döntőbíróági ítéletet, és a szigetek hovatartozásáról nem kívántak tárgyalni. Esetleg néhány még vitatott kérdésről lettek volna hajlandóak egyezkedni, mint például a tengeri határokról.³⁰ Az argentin vezetés kompromisszumot kívánt kötni a szigetekről. Javaslatuk szerint, megosztották volna a szigetek feletti uralmat. Ezt a chileiek elutasították, viszont azt javasolták, hogy forduljanak az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez. Argentína erre nem volt hajlandó, mert nem látta értelmét annak, hogy az ENSZ is számára kedvezőtlen ítéletet hozzon a kérdésben.³¹

Ekkor Argentína vezetésében két fő csoport bontakozott ki: a keményvonalasok és a könnyűvonalasok. A keményvonalasok egy katonai akciót kívántak végrehajtani Chile ellen.³² A közvéleményt is a háború támogatására kívánták rávenni, ezért Chile-ellenes propagandát folytattak.³³ Az újságírók egy része szintén támogatta a kemény fellépést és a bíróság döntésének elutasítását kérte, mivel sértőnek találták a nemzeti érdekekre nézve. A közvélemény nagy része ekkor még a keményvonalasokat támogatta.³⁴ Ezzel szemben, a mérsékeltek el kívánták kerülni a katonai összecsapást, és a kétoldalú tárgyalásokat folytatva próbálták megoldani a problémát.³⁵

A kétoldalú diplomáciai megbeszélések folyamán mindkét kormány megpróbálta fegyverek használata nélkül rendezni az ügyet. Az argentin álláspont a döntőbíróági határozat helyett a kétoldalú döntéshozatalt preferálta. Oscar Montes argentin külügyminiszter 1978. január 25-én kijelentette, hogy kormánya „érvénytelennek” tekinti a brit kormány ítéletét. Ezt azzal indokolták, hogy az ítélet tévedéseket és ellentmondásokat tartalmazott.³⁶ Kifogásolták, hogy a bírák nem – az argentin szempontoknak – megfelelően értelmezték a csatorna útvonalát. Ezen kívül azt is sérelmezték, hogy a bíróság nem szabályozta megfelelően a tengeri területek kérdését. A szigetek chilei tulajdonba kerülésével úgy érezték, hogy a későbbi tárgyalások során hátrányos pozícióból indulnának.³⁷

A diplomáciai kísérletek között érdemes megemlíteni két elnöki találkozót: az 1978. január 19-i mendozai, illetve az 1978. február 20- Puerto Monttban

²⁸ CORBACHO 2003, 6.

²⁹ KIRÁLY 1982, 55.

³⁰ CORBACHO 2003, 6

³¹ UPP 2011, 31

³² CORBACHO 2003,6

³³ UPP2011, 32.

³⁴ GARRETT 1985, 94.

³⁵ CORBACHO 2003, 6.

³⁶ CORBACHO 2003, 7.

³⁷ GARRETT 1985, 94–95.

tartott összejövetelt. Ezen felül Pinochet személyes követe útján is felkereste Videlát. Ezek a kísérletek azonban eredménytelenek voltak, nem sikerült az ellentéteket feloldaniuk. Felmerült egy harmadik szereplő közvetítésének a lehetősége is. Ekkor több jelölt is szóba került, e gyebek mellett az Egyesült Államok elnöke, János Károly spanyol király, egy európai államfő és a pápa is szerepelt a lehetséges közvetítők között. Október 30-án azonban Pinochet már nem támogatta egy harmadik fél bevonásának a lehetőségét.³⁸

A két ország közötti kereskedelemben Argentína embargót hirdetett, aminek következtében tilos volt „*bőrt és vasúti síneket, gépjármű-alkatrészt és olajszármazékokat, gyógyszereket és teát, gyapjút és bármilyen katonai anyagot Argentínából Chilébe szállítani.*”³⁹ Több mint 3000 chilei állampolgárt kitoloncoltak Argentínából 1978 decemberének végéig.⁴⁰ Több városban elsötétítést vezettek be. A feszültség 1978 októbere és decembere között volt a tetőpontján.⁴¹

November elején megalakult az argentin „*Comité Militar*”,⁴² amelynek tagja volt Videla elnök, a katonai junta három tagja és a fegyveres erő három titkára. Ez a szervezet 1979 januárjáig felruházta magát a fő döntési jogkörrel a Beagle-csatorna kérdésében. Októberben a junta nem kívánt tárgyalni a szigetek megosztásáról, csupán a tengeri területekről. Azonban több befolyásos tisztviselő – különösen a hadsereg vezetői – a Bizottságon kívül minden tárgyalást elutasított. Álláspontjukat Oscar Montes admirális október 27-ei lemondásáig tartották fenn. Montes a Beagle-csatornán lévő szigetek elfoglalása mellett érvelt. Ezzel egy időben változás történt a három haderőnem miniszteri posztjain is, így a könnyűvonalasok erősebbé váltak.⁴³

A két állam elnöke igyekezett tárgyalások útján véget vetni a vitának. Pinochet a kétoldalú tárgyalásokat nem tartotta hatékonynak, ezért – korábbi véleményével ellentétben – egy közvetítő igénybevételét ajánlotta. November 20-án Cubillos, Chile külügyminisztere egy hivatalos diplomáciai jegyzéket küldött Carlos Washington Pastornak, Argentína új külügyminiszterének, amelyben az állt, hogy az 1972-es megállapodással összhangban a Nemzetközi Bíróság elé kellene – ismét – terjeszteni az ügyet. A másik fél ezt elvetette.⁴⁴

A Cubillos által küldött jegyzéket alaposan megfontolta a külügyminiszter, a „*Comité Militar*” és a chilei nagykövet is. A Nemzetközi Bíróság lehetőségét elutasították. Azonban a jegyzék tartalmazta azt a kitéltelt is, hogy egy „*baráti kormány*” közvetítsen. Ezt az opciót nem vetették el. Hosszas megbeszélést követően a „*Comité Militar*” beleegyezett a közvetítésbe.⁴⁵

³⁸ CORBACHO 2003, 7–8.

³⁹ *Magyarország* 1978.07.30. XV. évfolyam 31. szám, 6.

⁴⁰ GARRETT 1985, 97.

⁴¹ CORBACHO 2003, 8.

⁴² „*Katonai Bizottság*”

⁴³ CORBACHO 2003, 8–9.

⁴⁴ CORBACHO 2003, 9–10.

⁴⁵ CORBACHO 2003, 10.

A két állam külügyminiszterei megállapodtak egy Buenos Airesi találkozóban, amit december 12-én tartottak meg. A célja az volt, hogy közös álláspontra jussanak abban, hogy kit kérjenek fel a közvetítőnek. A választásuk a pápára esett. Azonban egyik ország katonai juntája sem hatalmazta fel az elnököket, hogy aláírjanak ilyesfajta megállapodást. Ennek több oka is volt. A „*Comité Militar*on” belül nem volt egyetértés, továbbá a Bizottság és a végrehajtó hatalom között sem. Az is vita tárgyát képezte, hogy mekkora legyen a közvetítő hatásköre. Argentína ezt pontosan szeretne volna meghatározni, míg Chile kevésbé pontosan.⁴⁶

Megegyezés hiányában a konfliktus egyre inkább elmérgesedett, és Argentína már katonai erő bevetésével is fenyegetőzött, a chilei fél kompromisszum-képtelenségére hivatkozva. A „*Comité Militar*ban” a keményvonalasok kerekedtek felül, mivel Videla elnököt és a külügyminisztert nem hívták meg üléseikre.⁴⁷ Ez némileg ellentmond annak a ténynek, hogy Argentínát – jogilag – Videla irányította. Hatalmát azonban a junta többi tagja erősen korlátozta.⁴⁸

Argentína katonailag előnyösebb pozícióban volt, mivel – egyes források szerint – hozzávetőlegesen 135 ezer fős hadsereggel rendelkezett, míg Chile körülbelül 60 ezer fős hadsereggel bírt.⁴⁹ Ennek megfelelően az argentin katonai szakértők is fölénytel kalkuláltak katonai potenciáljukra nézve. A hadseregeket tekintve 1,8:1-as arányt feltételeztek Argentína javára.⁵⁰ A katonai kiadásokban is argentin fölény volt megfigyelhető. 1978-ban Argentína 1,2 milliárd dollárt áldozott a hadseregére, ezzel szemben Chile – bár a vita következtében jelentősen megnövelte – csak 757 millió dollárt költött a fegyveres erőkre.⁵¹ Argentína a légierőt tekintve is előnyben volt, ám a haditengerészete Chilének volt erősebb.⁵²

A „*Comité Militar*” december folyamán elhatározta, hogy fegyverek bevetésével oldja meg a problémát. A csatorna szigetei elleni inváziót december 21-ére vagy 22-ére tervezték. Videla elnök december 14-én közölte az Argentínában tartózkodó pápai nunciussal, Pio Laghival, hogy – mivel sok választása nem volt a Bizottság döntésével szemben – utat enged az inváziónak. A háború a küszöbön állt.⁵³

Az argentin vezetés még december 9-én „*behívta fegyveres erejének tartalékosait, és elküldött egy haditengerészeti hajórajt a Beagle-csatorna területére*”.⁵⁴ Az összecsapásra végül nem került sor, mivel a viharos időjárás következtében a két flotta nem találkozott egymással. A támadást a következő

⁴⁶ CORBACHO 2003, 10–11.

⁴⁷ CORBACHO 2003, 11.

⁴⁸ UPP 2011, 33.

⁴⁹ *Magyarország* 1978.11.26. XV. évfolyam, 48. szám, 11.

⁵⁰ CORBACHO 2003, 8.

⁵¹ *Magyarország* 1978.11.26., 11.

⁵² UPP 2011, 32.

⁵³ CORBACHO 2003, 12.

⁵⁴ GARRETT 1985, 96.

napon ismét meg akarták kísérelni az argentin erők.⁵⁵ A kialakult helyzet súlyosságához mérten II. János Pál pápa mindkét állam fővárosába elküldte személyes követét,⁵⁶ Antonio Samoré kardinálist. A „*Vatikán Kissingerének*” is nevezett pápai diplomatának sikerült a háború közvetlen veszélyét elhárítania.⁵⁷

December 22-én, 6 órával a katonai akció tervezett időpontja előtt, az argentin vezetés elállt a támadástól és a „*Soberanía*”⁵⁸ hadműveletet végül mégsem hajtották végre. Ennek oka főként a „*Comité Militarón*” belüli változások voltak, amihez a pápa fellépése nagyban hozzájárult. A keményvonalasok és a mérsékelték között elhelyezkedő csoport tagjai is belegyeztek a közvetítésbe, így a keményvonalasok háttérbe szorultak, és ez eredményezte a hadművelet leállítását.⁵⁹ Összességében a pápa fellépése is szükséges ahhoz, hogy a felek végül a holtponton.

A római katolikus egyházfőnek mind a mai napig nagy tekintélye van a latin-amerikai államokban, ahol a lakosság döntő többsége a római katolikus vallást követi. Az Antonio Samoré vezette küldöttség sikerében is a pápai tekintély volt a legfontosabb tényező. Az argentin vezetőknek el kellett fogadniuk II. János Pál pápa kívánságát. Amennyiben ezt nem tették volna meg, arra a közvélemény nagyon negatívan reagált volna, és így a támogatottságuk is csökkent volna. Emellett a junta döntésében az is szerepet játszhatott, hogy nem voltak biztosak a Chile elleni támadás sikerében. A kockázat meghaladta a várható nyereség értékét.⁶⁰

A Vatikánnak, mint harmadik félnek a szerepe nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy az argentinok és a chileiek elkerüljenek egy háborút. Ezt azzal sikerült elérniük, hogy egyrészt igyekeztek gyakorlatias diplomáciával közelebb hozni a feleket egymáshoz, másrészt a pápai hatalom erkölcsi befolyásával hatást gyakorolni a békés megegyezés érdekében. Emellett a nemzetközi közösség is próbálta a tárgyalások irányába terelni a feleket.⁶¹ Az Egyesült Nemzetek Szervezete mellett, az „*Amerikai Államok Szervezete*” is foglalkozott a kérdéssel.⁶²

Az Egyesült Államok is részt vállalt a konfliktus rendezésében. Nagykövetei mindkét országban a béke megőrzéséért tevékenykedtek. Carter elnök pedig kinyilvánította, hogy nem tűr el semmiféle agressziót Argentína részéről a térségben. Az Egyesült Államok vezetése tisztában volt a pápai befolyás fontosságával, ezért támogatták a Vatikánt céljai elérésében. A pápa személyes követének a helyszínre küldésével Videlának és az argentin kormánynak lehetősége adódott a keményvonalas iránytól való eltérésre.⁶³

⁵⁵ UPP 2011, 35.

⁵⁶ CORBACHO 1985, 12.

⁵⁷ *Time* 1979.01.22.

⁵⁸ „*Szuverenitás*”

⁵⁹ CORBACHO 2003, 12–13.

⁶⁰ UPP 2011, 35–36.

⁶¹ CORBACHO 2003, 13.

⁶² GARRETT 1985, 97.

⁶³ CORBACHO 2003, 13.

A krízis megoldása

1979. január 8-án Pinochet és Videla az uruguayi Montevideóban a pápai követ jelenlétében aláírtak egy meg nem támadási egyezményt, és megállapodtak, hogy az 1977-es katonai helyzetet állítják helyre.⁶⁴ Ezzel megkezdődött a konszenzus kialakításának folyamata. Az kétségtelen, hogy a pápának a tárgyalások elindításával sikerült elhárítania a fegyveres összecsapást. A konfliktus korábbi rendezési kísérleteihez képest a „*pápai közvetítés innovatív és pragmatikus volt... számos tekintetben*”.⁶⁵

A megbeszélések 1979 májusa és 1980 decembere között a nyilvánosság elől rejtve zajlottak. Néha előfordult, hogy Rómában tárgyaltak a felek. A tárgyalások során az ügyet több részre osztották fel, így azoknak a kérdéseknek a segítségével, amelyekben nagy volt az egyetértés, elvethették a megállapodás magvait. Ezt a módszert használták már több nagy jelentőségű konfliktus megoldásában is, mint például a szovjet-kínai viszony rendezésében.⁶⁶

1980. december 12-én úgy tűnt, hogy már közel a végleges megállapodás. A tárgyalások eredményeként ezen a napon a pápa kibocsátott egy indítványt, amely egy egyezség megalkotását volt hivatva előkészíteni. Ez a két évvel korábbi állapotokhoz képest jelentős előrelépés volt. II. János Pál pápa javaslatának tartalmát azonban szigorú diszkrécióval kellett kezelniük a feleknek, mivel – joggal – tarthatott attól, hogy a nacionalisták negatívan befolyásolnák a békülési folyamatot, ha tudnának a javaslat tartalmáról.⁶⁷

E szerint a Beagle-csatorna szigetei Chilet illették meg, de Argentína számára biztosította a hajózási útvonalak használatát a térségben, és engedélyezte számára egy meteorológiai állomás felépítését is.⁶⁸ Továbbá, a Pícton, Lennox és Nueva szigetek körül csak 12 kilométerre terjeszthette ki Chile a tengeri határait (3. térkép).⁶⁹ A javaslat tartalmazta a „*tenger békéje*” elképzelést is. Ennek a lényege az volt, hogy egy közös argentin-chilei gazdasági zónát hoznának létre a térségben. Az erőforrások megosztása következtében mindkét országnak le kellett mondania a térségben kiaknázzható javak egy részéről. Így csökkenthették a szénhidrogénekből és a halászatból származó haszon szerepét a vitában.⁷⁰

A chilei vezetés kész volt elfogadni a javaslatot, ám Argentína vonakodott ettől. Nem lelkesedtek a döntéshozók azért, hogy a Beagle-csatorna szigeteit ez az indítvány is Chilének ítélte. Emiatt érzett elégedetlenségét azzal is nyomatékosította az argentin vezetés, hogy 1981 áprilisában lezárták a chilei

⁶⁴ CORBACHO 2003, 13.

⁶⁵ „*the Papal mediation was innovative and pragmatic... in a number of respects*” (CUSSEN 2011, 31).

⁶⁶ CUSSEN 2011, 32.

⁶⁷ CUSSEN 2011, 32.

⁶⁸ CUSSEN 2011, 32.

⁶⁹ UPP 2011, 42.

⁷⁰ CUSSEN 2011, 33.

határt, majd augusztusban – a pápa korábbi intelme ellenére – kiszivárogtatták az argentin sajtónak a tervezetet.⁷¹

Az ezután következő időszak 1983 végéig elég mozgalmas volt a kapcsolat alakulásában. 1979-ben került az elnöki székbe Argentínában Leopoldo Galtieri tábornok, aki a keményvonalasok táborát erősítette. Argentína belpolitikai helyzetének negatív irányú változása nem segítette a pápai közvetítést, de a Chilével való konfrontálódás irányából elmozdulás történt. 1981-ben az argentin külpolitika fő céljává a Falkland/Malvinas-szigetek feletti argentin fennhatóság vissza-/megszerzése vált.⁷²

Az argentin katonai akció azonban kudarcba fulladt. Ez a vereség a katonai junta végét is jelentette, mivel a közvélemény szemében teljesen elvesztette hitelét. Esély nyílt a demokratikus átrendeződésre,⁷³ és a Chilével való viszony rendezésére, amelynek alapja a pápa korábbi javaslata volt.⁷⁴ A folyamat Raúl Alfonsín elnöksége idején ment végbe. 1983 decemberében demokratikus választásokat tartottak az országban. Az új elnök egyik legfontosabb célkitűzése a Beagle-konfliktus végleges megoldása volt a lehető legrövidebb idő alatt.⁷⁵ Alfonsín ezen kívül fontosnak tartotta a hadi kiadások csökkentését, a gazdasági és politikai kapcsolatokat javítását Chilével, továbbá az ország nemzetközi megítélésének helyreállítását.⁷⁶

Ezáltal sikerült az 1981-es holtpontról elmozdulni. A Vatikán 1984 januárjában bejelentette, hogy a pápa 1980-as javaslatai – amelyeket ekkor már mind Chile, mind Argentína elfogadott – alapján elkezdtek kidolgozni a végső megegyezést. A folyamat betetőzéseként 1984. január 23-án Argentína és Chile aláírt egy megállapodást, a „*Béke és Barátság Nyilatkozatát*”.⁷⁷ Ebben lemondtak a háború és a fenyegetések használatáról a két ország viszonyában.⁷⁸

Ezt követően már csak az egyezmény elkészítése volt hátra. 1984. október 18-án elkészült a „*Béke és Barátság Szerződés*”.⁷⁹ Ezt követően az argentin és a chilei kormánynak jóvá kellett hagynia a megállapodást (4. térkép). Ez Chile részéről zökkenőmentesen meg is történt, köszönhetően Augusto Pinochet elnök szilárd hatalmának.⁸⁰ Kétségtelen, hogy voltak Chilében olyan vélemények is, amelyek a szerződés elutasítását szerették volna, mert úgy érezték, hogy Chile túl sok engedményt tett.⁸¹

Ezzel szemben Raul Alfonsín argentin elnök egy népszavazással kívánt széles társadalmi támogatottságot szerezni az egyezménynek. A referendumot

⁷¹ CUSSEN 2011, 33.

⁷² CUSSEN 2011, 34.

⁷³ CUSSEN 2011, 34–35.

⁷⁴ UPP 2011, 41.

⁷⁵ CUSSEN 2011, 35.

⁷⁶ GARRETT 1985, 85.

⁷⁷ „*Declaración de Paz y Amistad*”

⁷⁸ CUSSEN 2011, 35.

⁷⁹ „*Tratado de Paz y Amistad*”

⁸⁰ CUSSEN 2011, 35.

⁸¹ GARRETT 1985, 101.

30 nappal az egyezmény nyilvánosságra kerülése után szándékozott megtartani.⁸² Erre még 1984 júliusában tett ígéretet. A referendumot 1984. november 25-én tartották meg. A népszavazás sikeres volt, mivel 70%-os részvétel mellett a válaszadók 82%-a egyetértett a szerződéssel és csak 16%-uk nem támogatta.⁸³ Annak ellenére, hogy nem rendelkezett alkotmányos alappal, a népszavazás mégis fontos volt a megállapodás szempontjából. A radikális katonai körök ezáltal lemeríthették, hogy nem számíthatnak a társadalom támogatására, így el kellett fogadniuk az egyezményt.⁸⁴

A szerződést végül 1984. november 29-én írták alá Rómában, a Vatikánban. Az aláírók között volt Dante Mario Caputo, argentin külügyminiszter, Jaime del Valle Alliende, chilei külügyminiszter és a Vatikán képviselőjében Agostino Casaroli kardinális.⁸⁵ Az egyezmény végleges elfogadására 1985. május 2-án került sor. Ez az esemény pontosan 8 évvel a Nemzetközi Bíróság döntőbíráskodási eredményének kihirdetése után történt.⁸⁶

A szerződés rendelkezései több pontban is különböztek az 1980-as pápai javaslatától. A „*tenger békéje*” ötletet nem valósították meg, ehelyett két külön gazdasági zónára osztották a közel 118.000 négyzetkilométernyi térséget. Rendezték a tengeri illetékesség határait is. Néhány feltétel mellett az argentin hajók áthaladását is engedélyezték a Beagle-csatornán. Ezeken a hajókon egy chilei kormányost is alkalmazni kellett, a csatornán egyszerre csak három argentin hadihajó haladhatott át, illetve tilos volt partraszálló járműveket a csatornán keresztülvinni. Az egyezmény legfontosabb része a határvonal meghúzása volt. A három kérdéses szigetet (Picton, Lennox, Nueva) Chiléhez tartozónak ismerték el. A tengeren Chile fennhatósága kiterjedt az Atlanti-óceán egy részére is, de a Horn foktól északra a határvonal az Atlanti- és a Csendes-óceán határát követi.⁸⁷

A megállapodás tartalmazott még két fontos kiegészítést a két ország további kapcsolataira nézve. Megegyeztek egy szorosabb gazdasági kooperációban, amelynek mindkét ország gazdasági fejlődését elő kell segítenie. Továbbá, az egyezmény betartását kölcsönösen ellenőrzik, s amennyiben vita merülne fel a két ország között, felkérhetik Svájcot a közvetítő szerepére.⁸⁸

⁸² GARRETT 1985, 99.

⁸³ CUSSEN 2011, 35–36.

⁸⁴ UPP 2011, 42.

⁸⁵ *Treaty of Peace and Friendship between Chile and Argentina*. Egyesült Nemzetek Szervezete, 2002. 5.

⁸⁶ GARRETT 1985, 101.

⁸⁷ GARRETT 1985, 101–102.

⁸⁸ GARRETT 1985, 102.

Összefoglalás

Összefoglalva elmondható, hogy a krízis békésen rendeződött. A két ország függetlensége óta nyitott kérdés a 19. század második felében tette feszültté a két ország viszonyát. Tárgyalások, közvetítések és döntőbíráskodások útján próbálták rendezni az ellentéteket, ez azonban 1984-ig nem sikerült. Időnként a háború lehetősége is valósággá vált, de szerencsére nem tört ki komolyabb fegyveres konfliktus a két állam között.

A sikerben az argentin demokratikus átrendeződés jelentős szerepet játszott, azonban elvitathatatlan érdemei vannak II. János Pál pápának is a konfliktus békés megoldásában. Az egyházfőfölként az államokban gyakorolt nagy befolyásának köszönhetően tudta sikeresen lezárni a vitát. Bár a végső megállapodás még több évig elhúzódott, a pápa a konfliktus leginkább háborúval fenyegető szakaszában lépett fel. Közbelépésével meg tudta akadályozni a katonai összecsapást a két állam között.⁸⁹ A krízis példája megmutatta, hogy két állam vitájában egy harmadik fél közvetítése megoldhatja a nézeteltéréseket, amennyiben hajlandóság mutatkozik a békére.⁹⁰

A kérdés további kutatást igényel, de ez már túlfeszítené jelen dolgozat terjedelmi kereteit. A latin-amerikai térségben a hatalmi vetélkedések sorában több hasonló konfliktus is történt, amelyek szintén különféle vizsgálatok tárgyát képezhetik a jövőben.

Források

Dispute between Argentina and Chile concerning the Beagle Channel. In: *Reports of International Arbitral Awards, XXI. kötet*. Egyesült Nemzetek Szervezete, 2006.

Magyarország 1978.01.29. XV. évfolyam, 5. szám.

Magyarország 1978.07.30. XV. évfolyam, 31. szám.

Magyarország 1978.11.26. XV. évfolyam, 48. szám.

Time 1979.01.22.

Treaty of Peace and Friendship between Chile and Argentina. Egyesült Nemzetek Szervezete, 2002.

Irodalom

CORBACHO 2003 = Corbacho, Alejandro Luis: *Predicting the probability of war during brinkmanship crises: The Beagle and the Malvinas conflicts*. Universidad del CEMA, Documento de Trabajo No. 244, 2003.

⁸⁹ CUSSEN 2011, 36.

⁹⁰ GARRETT 1985, 104.

- CUSSEN 2011 = Cussen, James G.: A Twentieth Century Tordesillas: Or How Soft Power Works Sometimes. In: *The International Symposium on Cultural Diplomacy 2011*. Berlin 2011.
- FISCHER 1981 = Fischer Ferenc: A chilei hadsereg és a német katonai befolyás (1885–1914). In: Rácz János (szerk.): *Tudományos Szocializmus*. Szeged 1981.
- GARETT 1985 = Garrett, James L.. The Beagle Channel Dispute: Confrontation and Negotiation in the Southern Cone. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs* 1985 Autumn (1985) 81–109
- GUARATEGUA 2009 = Guarategua, Javier Vargas: A cincuenta años de la crisis del Islote Snipe. *Revismar* 2009/1 (2009) 86–97
- KIRÁLY 1982 = Király János: Konfliktusok, területi viták Latin-Amerikában. *Külpolitika*. 1982/5 (1982) 46–66.
- UPP 2011 = Upp, Daniel G.: *Risky invasions: Decisions made by the Argentine junta regarding disputed islands, 1978–1982*. Monterey: Naval Postgraduate School, 2011.

The Beagle-conflict between Argentina and Chile

ÁKOS SZÁNTÓ

In my exercise, I try to present the Beagle-conflict, what was a notable crisis between Argentina and Chile. The conflict had economic and geopolitical causes too. From the beginning of disagreement in the 19. century, on divers occasion tried to resolve the conflict, but it did not succeeded until 1984. On divers occasion, the countries were very close to the war, the nearest opportunity was in 1978. The two government prevented the war because of a lot of occasion. The war had wanted to avoid the government of the United States, and the United Nations as well. Finally, in the November of 1984 the two countries established an arrangement, which terminated the conflict. The settlement supported the solution of the oppositions to the countries, and guaranteed the peace between the two Latin American nations.

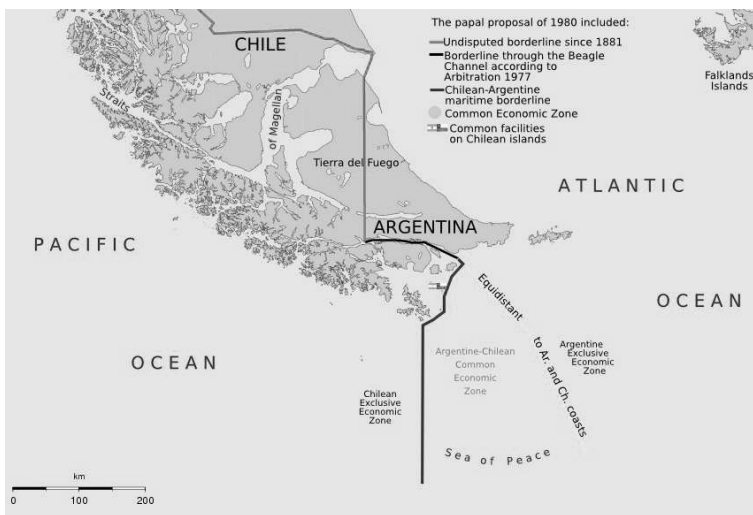
1. térkép: A Beagle-csatorna 1914-es ábrázolása

http://en.academic.ru/pictures/enwiki/77/Mapa_Canal_del_Beagle%2C_1914.jpg
(Letöltés: 2014.03.19.)

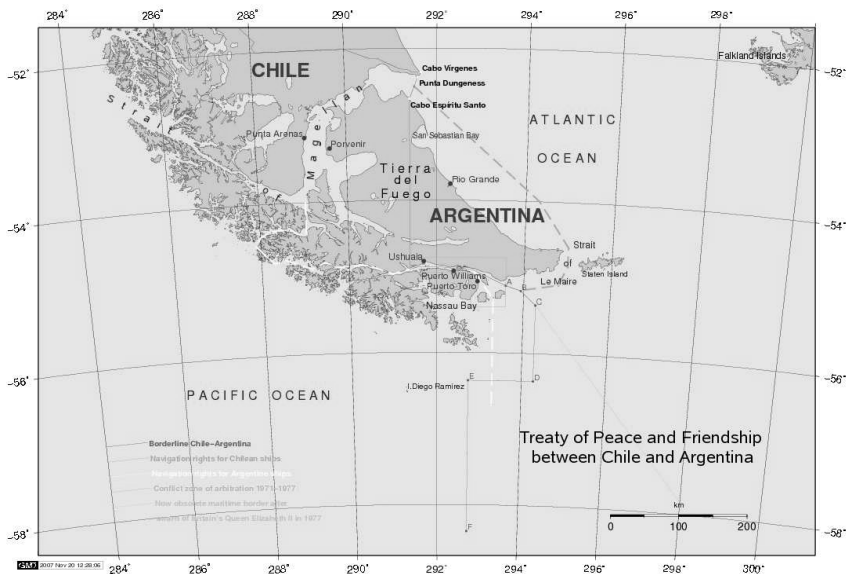

2. térkép: Az 1977-es döntőbíráskodás eredménye

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bd/Arbitralaward1977.png>
(Letöltés: 2014.03.23)

3. térkép: II. János Pál pápa rendezési terve (1980)
<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d8/Pope1980prop.png>
 (Letöltés: 2014.03.23.)

4. térkép: „Béke és Barátság Szerződés”
<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/ca/Beagle.1984.en.png>
 (Letöltés: 2014.03.23.)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem
Móra Ferenc Szakkollégium

Nyomdai munkálatok:
Innovariant Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető:
Drágán György

ISSN 2064-809X
ISBN 978-963-306-388-0